

زماناسی

گۆفاریکی مانگانیه تایبته به بواره کانی زمان
پیکخراوی زماناسی ده‌ریده کات

ژماره (15) ی کانونی دووهمی 2014

خاوه‌نی ئیمتياز

سه‌لام ناوخۆش به‌کر

07504467184

سه‌رپه‌رشتیاری زانستی

د. شیرکو بابان

سه‌رنوسه‌ر

د. نه‌ریمان خۆشناو

07504947787

07702577528

به‌رپۆه‌به‌ری نووسین

سوداد په‌سوول

به‌رپۆه‌به‌ری هونه‌ری

کوچه‌ر ئه‌نوه‌ر نایف

ناونیشان / کوردستان - ههولیر - شهقامی ئاراس - پشت فوتابخانهی ئه یوبیه

بۆ په یوه ندی کردن

zimannasi@yahoo.com

nawkhosh@yahoo.com

Xoshnaw_n@yahoo.com

تیراژ (1000) دانه

نرخ: (4000) دینار

ناوه روک

زمانی ستاندارد بۆ کورد له دهولت 3

کاتی ئه وه هاتووه زماناس و یاساناسان 5

دوانه کانی سوسییر و گرنگیان 13

مردنی زمان 32

واتاسازی 63

ئاخافتنیك له گه ل به ریز دیاکو هاشمی 106

کیشه کانی زمان له میدیای کوردیدا 124

زمانی بابه تاهیری هه مه دانی و 144

167 خزمایه تی له زمان

182 پهبیدا بوونی زمان له پروانگهی

187 ههولیر و ئه ربیل، دوو ناوی یهک رهگ

192 له شوینیکدا له مهسعوود محهمه دیان پرسییوه:

سه روتار

زمانی ستاندارد بو کورد له دهولت گرنگتر و پيوستتره

زمانی ستانداردی کوردی، زور له دهولتهتی کوردی گرنگتر و پيوستتره بو نهتهوهی کورد، بهلام بهداخهوه تا هه نووه که ئيمه نهمانتوانيوه يهک شيوه زمانی ستانداردی کوردی بو هه موو کورد له هه موو پارچه کانی کوردستان و کوردانی داياسپورا دروست بکهين، که هه موو نهتهوهی کوردی پيی بنووسیت و ليی تی بگات، بهجوريک به دريژايی ميژوو زمانی ستانداردی کوردی له ناوچه يهکی تهسکدا کاری پي کراره و هه موو کورد خوی به خاوهنی ئەم شيوه زمانه نه زانیوه، ئەمەش چ له سهردهمی ميرنشينه کوردیيهکان ياخود له سهردهمی حکومتهته کوردیيهکان، له سهردهمی ميرنشينهکان هه ر ميرنشينهی ديالیکتیکی زمانی کوردی کردوته زمانی ستاندارد و له ناوچه حکومرانييهکهی خويدا کردويهته زمانی فهرمی، بهبی ئەوهی ناوچه کانی تر په پيرهوی ئەم شيوه زمانه بکهن، له ميرنشيني سوواندا له سنووری ميرنشينهکهی شيوه زاری (سووانی) سه ر به ديالیکتی کرمانجی ناوهراستی زمانی کوردی ببوووه زمانی نووسين و کاروباری ميرنشينهکه و، له ميرنشيني بوټان له سنووری ميرنشينهکهی ، شيوه زاری بوټانی سه ر به کرمانجی سه روو و، له ميرنشيني بادينان له سنووری ميرنشينهکهی شيوه زاری بوټانی سه ر به کرمانجی ناوهراست و له ميرنشيني (بابان)يش له سنووری ميرنشينهکهی شيوه زاری (بابانی - سلیمانی) سه ر به کرمانجی ناوهراست و، له ميرنشيني ئەرده لانی له سنووری ميرنشينهکهی ، شيوه زاری گورانی سه ر به ديالیکتی گوران ببوونه شيوه زمانی فهرمی ميرنشينهکانيان، واته هه ر ميرنشينهی تهنيا له سنووری حکومرانی

خۆی شیوهی ستانداردی هه‌بووه. له حکوومه‌ته کوردییه‌کانیش به هه‌مان شیوه، له حکوومه‌تی (کۆماری باشووری کوردستان، شیخ مه‌حموود توانی شیوه‌زاری (سلیمانی) سه‌ر به کرمانجی ناوه‌پراستی زمانی کوردی به نووسراوی فه‌رمی بکاته زمانی ستانداردی حکوومه‌ته‌که‌ی، به‌لام ته‌نیا له شاری سلیمانی ئهم شیوه نووسینه ببووه زمانی ستاندارد و، له حکوومه‌تی (کۆماری کوردستان) له مه‌هاباد شیوه‌زاری موکریان‌ی سه‌ر به کرمانجی ناوه‌پراستی زمانی کوردی له مه‌هاباد و شاره‌کانی تری رۆژه‌ه‌لاتی کوردستان ببووه زمانی ستاندارد و، له حکوومه‌تی هه‌ریمی کوردستانی عی‌راق له باشووری کوردستان له شاره‌کانی هه‌ولێر و سلیمانی شیوه‌زاری بابانی سه‌ر به کرمانجی ناوه‌پراستی کراوه‌ته زمانی ستانداردی حکوومه‌تی هه‌ریم، به‌لام له شاری ده‌ۆک شیوه‌زاری بادینانی سه‌ر به کرمانجی سه‌روو کراوه‌ته زمانی فه‌رمی حکوومه‌ت. که‌واته وه‌کو بۆمان ده‌رده‌که‌وییت زمانیکی ستانداردی سه‌رانسه‌ری بۆ ئیهمی کورد له‌م رۆژگاره‌دا زۆر له ده‌وله‌تی کوردی گرنگتر و پێویستتره.

سه‌رنوو سه‌ر

کاتی ئەوه هاتووە زماناس و یاساناسان

پەشوووسی یاسا و بێپارەکانی پەرلەمانی کوردستان دابەرێژن

پارێزەر/ تاریق جامباز

ئەندامی یەکتیی پەرلەمانتارانێ کوردستان

لە خویندنهوهی ئەو یاسا و بێپارانه، که لە پەرلەمانی کوردستان دەرچوون، و لەبەرئەوهی زمانی یەکمەم بوو دەرشتنیان (زمانی عەرەبییە)، دواتر لەلایەن ئەو کەسانە وەرەگێردرێن، نە زماناس و نە یاساناسن، بۆیە مەرۆف هەست دەکات، که لە وەرگێرانیان شیوازی جووربەجوور بەکارهاتوو، چونکه ئەرکیکی فەرمانبەرییان لەنیو پەرلەمان یان ئەوانە لە دەرەوهی پەرلەمانیش پراسپێردراون، که لەزمانی عەرەبی (بەپەله و خیرا) بیکەنە زمانی کوردی و گەر لەنیوان دەقه عەرەبی و کوردییەکهی بەراوردیک بکە، ئەوا ئاسمان و ریسامان جیاوازی لەنیوانیاندا هەیه، چونکه عەرەبییەکهی لەسەرخوا و بەسوود وەرگرتن لەوانە ی باگراوندیان عەرەبییە، نووسراوه، هەر تەنیا بوو ئەوه کراون بەزمانی کوردی تاکو گلهیی و گازانده و لۆمهی خەمخۆرانی زمان نەیانگرتتەوه و لە (100) پەرلەمانتار، که کوردن، لە هەرسی خولی پەرلەمان ئەوانە لەم بارهوه جهختیان کردۆتەوه، که دەبی بە زمانی پاراوی کوردی بنووسری، ژمارەیان لە پەنجە ی هەردوو دەست رەت ناکات، بۆیە نەمزانیوه لەهیچ سووچیکی دونیا زمانی خویان

به‌زمانی پله دوو دابنئین و هەر له (1992 تا کو 2013) ئەم دیارده قیژه‌ونه به‌رده‌وامه و ده‌توانرا به پلانئیکی تۆکمە بو دارپژراوی درێژخایه‌ن لیژنه‌یه‌کی هه‌میشه‌یی له پهرله‌مانی کوردستان بو دارشنتی یاسایی و زمانه‌وانی پێک به‌یئرایایه، بو هه‌مان مهبه‌ستیش لیژنه‌یه‌ک له‌حکومه‌تی کوردستان هه‌بوایه و ئەم دوو لیژنه‌یه له 1992 وه تا کو ئەم‌ڕۆ، ده‌یان‌توانی به ئەرکی دیرۆکی سه‌رشانیان رابن، چونکه له‌میژه له ولاتان و هه‌ریمه‌کانیان له‌لایه‌ن زمانناس و یاساناس (به پروفیشنالی) کاره‌که ئەنجام ده‌ده‌ن و ده‌توانرا سوود له ئەزموونیان وه‌ربگیرئ ئەوسا به‌ر ی‌کوپێکی له‌نیو هۆلی پهرله‌مانی کوردستان یاسا و بریاره‌کان قسه‌یان له‌سه‌ر ده‌کرا، نه‌ک هۆله‌که ببیته (هۆلی زمانه‌وانی)، که کاتیکی زۆر له کیس ده‌چئ، له جیاتی ئەوه ده‌توانرا له‌و ماوه‌یه‌دا پرۆژه و پێشنیازی پترو چاکتر ده‌رچوینن و لیژنه‌که‌ی پهرله‌مان بو ئەو ره‌شنووسه یاساو بریارانه‌ی به (ده) پهرله‌مانتار پێشکه‌شی سه‌روکایه‌تی پهرله‌مان ده‌کریته، تا کو ئەو پسپۆرانه‌ی یاسایی و زمانه‌وانی به شیوه‌ی پروفیشنالی به هه‌ردوو زمانی (کوردی و عه‌ره‌بی) دایبرپژن و لیژنه‌ی حکومه‌تی کوردستانیش بو ئەم پرۆژانه‌ی ئەوان بو پهرله‌مانی کوردستانی ده‌نیرن، گه‌ر بلێین لیژنه‌یه‌کی یاسایی هه‌یه، ئەه‌ی زمانه‌وانی بوچ له‌ته‌کی کار ناکات، که له هه‌ردوو زمانی کوردی و عه‌ره‌بی پسپۆرین، و له‌باره‌ی یاسای ئەنجومه‌نی شوپش، ده‌لیم جارئ نه‌یتوانیوه له‌م بواره‌دا خال له‌سه‌ر پیتته‌کان دابنئین و رۆلی خۆیان ببینن - ده‌پرسین ئەه‌ی ئەو یاسا و بریارانه‌ی، که له (1992-2013) له پهرله‌مانی کوردستان ده‌رچوینراون، که له زمانی عه‌ره‌بی وه‌رگێراونه‌ته‌وه زمانی کوردی نارپکن و له‌خویندنه‌وه‌یان خه‌مخۆرانی زمانی کوردی پشوویان سوار ده‌بئ و به‌ر چاویان ته‌نگ ده‌بئ، چونکه سه‌ره‌رای جیاوازی له‌نیوان زاراوه و وشه‌کان، وا ده‌زانی زمانی کوردی (نه‌زۆکه) بارته‌قay هیچ بواریکی خویندن ناکات، ته‌نیا بو قسه‌ پئ

کردن باشه، بۆیه له ههستکردنم بهئهرکی دیرۆکی ولاتپارێزانهی سه‌رشانم بۆ راستکردنه‌وهی ئهو هه‌له‌ زه‌به‌لاحانه‌ی له‌ وه‌رگێرپان بۆ زمانی کوردی کراون، نابێ چیتربهم جووره‌ له‌ (په‌رله‌مانی کوردستان) به‌رده‌وام بێ، بۆیه‌ پێشنیاز ده‌که‌ین (بێداچوونه‌وه‌یه‌کی گشتگیری) هه‌موو ئهو یاسا و بریارانه‌ی به‌ زمانی کوردی ده‌رچوینراون و له‌ وه‌قائعی کوردستانیش بلاوکرانه‌ته‌وه‌ (بێداچوونه‌وه‌یان بۆ بکری) و ده‌توانی به‌پێشنیازیکی (ده‌) په‌رله‌مانتاری یا فراکسیۆنه‌کان پیکه‌وه‌ ئیمزا کۆ بکه‌نه‌وه‌، له‌به‌ر ئهو‌ی یاسا و بریاره‌کان (که‌موکورییه‌کی) له‌ پاده‌به‌ده‌ریان له‌ داڕشتنی زمانه‌وانی و یاساییدا تیا‌دا هه‌یه‌ و لیژنه‌یه‌کی کاتی بۆ ئهم مه‌به‌سته‌ له‌ پسپۆرانی هه‌ردوو زمانی (کوردی و عه‌ره‌بی) له‌ یاساناس و زمانناس و مامۆستایانی زانکۆ به‌شی یاسا و دادوهر و پارێزه‌ران پیک به‌یئیری، به‌مه‌رجی ئه‌ندامانی لیژنه‌که‌ ئه‌زمونیان له‌م بواره‌دا هه‌بێ و باشتروایه‌ به‌ره‌میان به‌ هه‌ردوو زمان هه‌بێ، تاکو شیواندن‌ی زمانی کوردی پاده‌یه‌کی بۆ دا‌بنری و راستکردنه‌وه‌ی هه‌له‌کان ئه‌م‌رپۆ چاکتره‌ له‌ دوا‌خستنی تاکو شکۆمه‌ندی (به‌رزی و مه‌زنی) زمانی کوردی بۆ ئه‌وانه‌ی چاویان به‌راینی نادا، له‌م بواره‌ش راست و دروستی زه‌نگینی و په‌نگینی زمانی شیرینی کوردی به‌ ده‌رکه‌وی، ئه‌وسا ئه‌وانه‌ پله‌وپایه‌یان له‌ق ده‌بێ، چونکه‌ به‌ری رۆژ به‌ بێژینگ ناگیری، هه‌ر ئه‌وانه‌ش لێ نه‌گه‌راون پسپۆر و یاسای زمانه‌وانی هه‌بێ و به‌ هه‌ردوو زمان کار بکه‌ن، چونکه‌ باگراوندیان (تا‌که) زمانه‌و نایانه‌وی زمانی کوردی بێته‌ پال ئه‌و زمانه‌ی لێ راهاتوون.

له‌ پێناو پێداچوونه‌وه‌ به‌ سه‌رجه‌م یاسا و بریاره‌کان به‌زمانی کوردی (1992-2013)، که‌ له‌ په‌رله‌مانی کوردستان ده‌رچوینراون و بۆ سه‌رکه‌وتنی پرۆسه‌که‌ی، وا له‌م خالانه‌ چرپان ده‌که‌ینه‌وه‌:-

1- یه‌ک‌خستنی زاراوه‌ یاساییه‌کان، له‌به‌ر ئهو‌ی به‌ چه‌ندین جوور وه‌رگێرپان.

2. له خویدنهوهی دارشتنی هه‌موو یاسا و بریاره‌کان هه‌ست به وه‌رگێرانیکی په‌زا قورس و بارگرانیکی یه‌کجار ده‌که‌ین، که ئه‌مه‌یان له‌به‌رچاوخستن و ساردبوونه‌وهی ئه‌وانه‌ی خه‌مخۆری زمانی کوردین یا به‌ زمانی کوردی ده‌خویننه‌وه و ده‌توانرا و ده‌توانرێ راست و دروستی بسه‌لمیترێ. گهر کاره‌که به‌ خه‌مخۆری زمانی کوردی بسپیرایه، ئه‌وسا به‌ده‌رده‌که‌وت زمانی کوردی چهند هه‌یسک سووک و خوین شیریینه و له‌ خویندنه‌وه‌شدا ره‌نگینی و زه‌نگینی به‌ ده‌رده‌که‌وه‌ی، ئه‌وسا ده‌بیته به‌شیک له‌ هزر و بیرى تاکی کورد.

3. فه‌ره‌ه‌نگۆکیکی یاسایی و زمانه‌وانی دێته‌ کایه‌وه که زاراوه‌و وشه‌کان له‌به‌رده‌ستدا ده‌بن و به‌یه‌که‌ مانا ده‌نووسرین، ئه‌وسا به‌ زمانی پاراوی کوردی له‌روژنامه‌ی (وه‌فائعی کوردستان) بلاوده‌کرێته‌وه.

4. نزیکه‌ی 63 یاسا و بریار، هوکاری یاساییان له‌ کو‌تاییدا نییه، ئه‌مه‌ش که‌مو کووپییکی زه‌قی یاساییه.

5. گهر بلین ئه‌نجامه‌رانی کاره‌که زور زه‌حمه‌ته، چونکه بیست و یه‌که‌ ساڵه به‌م جو‌ره‌ رها‌توون و ئه‌وانه‌ی خه‌مخۆری زمانی کوردی نه‌بوون، به‌هه‌موو جو‌ری هه‌ولیانداوه‌و هه‌ولده‌ده‌ن (زمانی کوردی) په‌راویزو فه‌رامۆش بکه‌ن و چه‌ندی پێیان بکری کو‌سپ و ته‌گه‌ره و دیواری به‌رلینیان به‌رز و مه‌زنتر کردووه، چونکه چاویان هه‌لنایه‌ت، که‌ زمانی کوردی له‌گه‌ل زمانی عه‌ره‌بی یه‌کسان بیته (پێچه‌وانه‌ی ماده‌ی 4 ی ده‌ستووری کو‌ماری عێراق 2005) و به‌ هیچ جو‌ری لێ نه‌گه‌راون خه‌مخۆرانی زمانی کوردی (پسپۆرانی یاسایی و زمانه‌وانی)، که ئه‌م ئه‌رکه‌ ولاتپاریزییه ئه‌نجام ده‌ن.

6. ئیستاش (2013) له‌ نیو هۆلی په‌رله‌مان پرۆژه و پێشنیاز و یاسا و بریاره‌کان به‌ زمانی عه‌ره‌بییه (تاک و تارایان نه‌بی)، دواتر ده‌دریته یه‌کێک و په‌له‌ی لێ ده‌کرێ بکریته‌ زمانی کوردی تا‌کو له‌ته‌که‌ زمانی عه‌ره‌بی بو‌سه‌روکایه‌تی هه‌ریمی کوردستان بینیرن، (به‌لام

کوردییه‌که‌ی هیئنده به نارپکی وه‌رگیپراوه نه‌خویندنه‌وه‌ی باشته‌له خویندنه‌وه‌ی).

7 جهخت له‌سه‌ر خالیك ده‌که‌مه‌وه، که پپوئیسته په‌رله‌مانی کوردستان و سه‌رۆکایه‌تی هه‌ریمی کوردستان و حکومه‌تی کوردستان و ئه‌نجومه‌نی ده‌سه‌لاتی دادوهری هه‌رسپکیان پیکه‌وه به‌م ئه‌رکه دیرۆکیه‌ی سه‌رشانیان رابن، که لئ نه‌گه‌رپین چیتزر زمانی کوردی پله دوو بی، (مه‌به‌ستم) پپیداچوونه‌وه‌یه‌کی ورد و قولی یاسایی و زمانه‌وانی هه‌موو یاسا و بریاره‌کانی هه‌ر له 1992 تا‌کو 2013، که ده‌توانری لیزنه‌یه‌کی کاتی له پسیپۆرانی دوو بواره‌که ئه‌زموونیان هه‌بی نه‌ک ناوی بی ناوه‌رۆک و رۆژی ده‌سته‌کاربوونیان دیاری بکری، به‌مه‌رجی دووباره‌ی ده‌که‌مه‌وه (لیزان و شاره‌زا و پسیپۆرین) به‌کرده‌وه و کرده‌یی و کردار شۆل و ئیشی پپشوویان بسه‌لمینن، که له‌م بواره‌دا به‌ره‌میان هه‌یه، چونکه ئه‌و به‌رپزانه ده‌بنه پپشمه‌رگه‌ی زمانپاریزی زمانی کوردی که به‌خه‌مخۆری پپیداچوونه‌وه‌و راستکردنه‌وه‌ی بن، بو ئه‌وانه‌ی بسه‌لمینن که زمانی کوردی هیچی که‌متر نییه نه‌ک له زمانی عه‌ره‌بی، به‌لکو له گشت زمانه‌کانی دیکه‌ی دنیا، به‌لام پپوئیستی به‌خه‌مخۆران هه‌یه، تا‌کو چیتزر خه‌مساردی و بیباکی و که‌مه‌ترخه‌می بالی ره‌شی به‌سه‌ر زمانی کوردی دانه‌کیشی و بیخاته تۆنلی تاریکی و ئاینده‌یه‌کی لیل و به‌ره‌و هه‌لدیری هه‌زار به‌هه‌زاری به‌رن، با بزانه و لاتان له‌م بواره‌دا چیان کردووه و ئیمه بو چ سوودمان له‌ئهموونی ئه‌وان وه‌رنه‌گرتووه؟ تا‌که‌ی ده‌سته‌وه‌ستان و ده‌ست له‌سه‌ر ئه‌ژنو دانیشین و چاوه‌روانی گۆدۆ بین؟ پپوئیستان به‌شۆرشیکی (که‌لتووری) رۆشنیبری هه‌یه، که زمانی کوردی گیانه‌که‌یه‌تی، چونکه زمان بوونی نه‌ته‌وه‌یه‌چ جا نه‌ته‌وه‌یه‌کی چل ملیونی به‌هه‌موو شیوه‌و شیواز داگیرکه‌ران هه‌ولئ سپینه‌وه‌ی ناسنامه‌که‌یان داوه، تا‌کو زمانه‌که‌یان قه‌ده‌غه‌کردووه و سزای ئه‌و که‌سانه‌شیانداوه، که ناویان هیناوه، باشته‌ترین نموونه‌ش (دۆستی کوردی

رېژدار ئيسماعيل بېشکچي)، که حه قده سال له ته مه ني زينداني کراوه و
 ملياران ليره ش غرامه کراوه، ده با بزاني و لاتان و هه ريمه کان له م
 بواره دا چيان کردووه، له ئه مريکا (1918) نووسينگه يه که تاييه ت له
 ياساناسان و پاريزه ران کرايه وه. له کونگرېسي ئه مريکي که ژماره يان
 35 که س و له ئه نجومه ني پيرانيش 25 که س له که ساني سه ربه خو و
 بئ لايه ن پيک هي نرا، که پرؤفېشنالن و کاريان ئاماده کردن يا
 پيدا چوونه وه ي ره شنووسي ياساکان بوو بو کونگرېسمان و ليژنه کاني
 کونگرېس، هه ر ئه وان که داويان لي ده کرا داده رپيژن. له که نه داش
 ليژنه ي هاوشيوه له په رله ماني هه ريمه کان هه يه که ره شنووسي ياسا و
 ري ساکاني حکومه ت داده رپيژن، هه ر ئاموژگاريان يا يارمه تيه کيان
 پيوست بوو، ئه و ئه و ليژنه يه پيشکه شياني ده که ن، چ بو ليژنه کاني
 په رله مان يا ئه نجومه ني وه زي ران و ئه نداماني په رله مان و به رپرسی
 ليژنه کاني په رله مان بو ئه و ره شنووسانه ي ئاماده ي ده که ن و ليژنه که
 له کاره کاني به رده وام ده بي، که نه ک گوران کارييه کاني، به لکو له
 چاپکردني ره شنووسه کانيش، هه روه ها چاو ديړي چاپکردني شيان ده که ن،
 تا کو به ري کوپيکي ئاماده بکړي، له سويسراش ليژنه ي دارشتني ياسايي و
 پيدا چوونه وه و وردبوونه وه له ره شنووسي ياساکان ده کات، پيش ئه وه ي
 له نيو هو لي په رله مان ده نگداني بو بکړي.

- له په رله ماني هه ريمي سکوتله ندي بریتانياش به گویره ي مادده ي 8
 برگه ي 2 نووسينگه ي راويژگاريان هه يه، که ئه وان ره شنووسي دارشتني
 ياساکان ده که ن، ئينجا ده دري ته په رله مان تا کو بو دوا جار چاوي
 پيدا بخشينيه وه و برياري له سه ر بدات.

- له ئوسترالياش نووسينگه ي راويژگاريان په رله مان هه يه و گرنگترين
 کاريان ره شنووسي ياساکان داده رپيژن، له باره ي ره شنووسي ياساکان
 ئه نداماني په رله مان راويژگاريان پي ده که ن له باره ي کاروباري
 ده ستووري و ياساييدا و هه روه ها ره شنووسي هه موارکردني ياساکان،

پیش ئه وهی دهنگی بو بدهن و پرس و رایان له زور لایه نی کاروباری پهرله مان پی ده کرئ.

- له پهرله مانی کینی (بهشی دارشتنی یاسایی ههیه)، که هه لدهستی به ئاماده کردنی رهشنووسی یاساکان و وردبینی له یاساکانیش پیش بلاوکردنه وهیان له روژنامه ی فه رمی ده کات.

- له پهرله مانی بو تسوانی بهشی دارشتنی یاسادانان له به رایبی کاره کانیدا (دارشتنی یاساکانی پهرله مانه).

- له هونگ کونگدا بهشی دارشتنی یاساکان له پهرله مان و حکومه تدا ههیه، که ئهرکیان دارشتنی پرۆژه یاساکانه بو هه ریه که له پهرله مان و حکومه تدا، کاتی پیویستیش ئه و پرۆژه یاسایانه بو پهرله مان ئاماده ده کات.

- له پهرله مانی سه نگافوره ش بهشی دارشتنی یاسایی ههیه، ئهرکی ئه م به شه ئاماده کردن و رهشنووسی یاساکانه که پیشکesh به پهرله مان بکرین.

- له پهرله مانی نیوزیله ندا سالی 1968 لیژنه ی راویژکاری یاساییان دامه زراند و له کاره گرنگه کانی دارشتنی رهشنووسی یاساکانه بو پهرله مان و زور کاری دیکه ئه نجام ده دات له هه ندئ ولاتی روژئاوا نووسینگه ی تاییه تیان ههیه، بو دارشتنی رهشنووسی یاساکان به ورد و قوولئ، که له پهرله مان تاران و پسپوورانی بواری دارشتنی یاسایی و ئه کادیمییه کان و ئه و پاریزه رو دادوه رانه ی ئه زمونیان له باره ی ریسا یاساکانه وه ههیه، له پهرله مانی به ریتانیاش بو دارشتنی رهشنووسی یاساکان، ئه و مه زنتزین پسپوورانی ئه م بواره به م ئهرکه ده بن، که پییان دهوترئ (دارپژه رانی یاساکانی پهرله مان) یان (راویژکارانی پهرله مانیان) پی ده گوترئ، ئه مانه ش له پاریزه رانی خاوه ن ئه زمون، که له حکومه ت کار ده کهن، له به راییدا هه ر که بیرخه ره وه ی وه زاره تیکیان به مه به ستی نووسینه وه ی رهشنووسی یاسایه کیان بو

هات، ئەوا چەندین رەشنووس دەنووسنەوێه تاكو دواچار دارشتنی كۆتایی بپاری لەسەر دەدرئ، ئینجا حكومت دەینێرێتە پەرلەمانو، سەرەرای ئەوێهش لیژنەییەکی دیکە بۆ نووسینەوێه یاساکان لە ئەنجومەنی وەزیرانی بەریتانیا هەییە، کە لە سەرکردە ی لایەنەکانی سیاسی و نوێنەرانی حكومت لەهەردوو ئەنجومەنی (پەرلەمان و پیران) پێك دێت.

پەراویز:

– پێشنیاز دەکەم بەشی وەرگیڕان لە پەرلەمانی کوردستان رابێ بە وەرگیڕانی راپۆرتی لیژنەکانی پەرلەمان (لە زمانی کوردی بۆ زمانی عەرەبی و بە پێچەوانەشەو) یان ئەو نووسراوانە ی بۆ ئەنجومەنی وەزیران و لیژنەکانی پەرلەمان لە ریگە ی سەرۆکایەتییهو دەیاننێرن و دەبێ یاسا و بپارەکان بکرینە زمانی ئینگلیزیش، تاكو لەبەر دەستی توێژەران و یاساناسان و زمانناسانی بیانیش دابێ.

– دەبێ ئەو پێشنیازانە ی بە ژمارە ی یاسایی پەرلەمانتاران پێشکەش بە سەرۆکایەتی دەکرین و هەر وەها ئەو پرۆژە یاسایانە ی، کە لە لایەن حكومتەوێه دەنێردرین، دوا ی خویندەنەوێه لە پەرلەمان و ئاراستە ی لیژنە پەییوەندیارەکان دەکرین، وا چاکتر و پپووستە لە ماوێهەکی دیاریکراودا لە رۆژی گەیشتنی بەئیمزا بۆ لیژنەکە یا لایەنەکە، دەبێ لە ماوێه یەك مانگ، واتە سێ رۆژ وەلام بدرێتەوێه و نابێ بەهیچ پاسا و بیانوو و هەنجەتیك دوا بخری، بەم جوړەش یاسا و بپاری پتر و زیاتریان لەسەر دەدرئ، هەر وەها ماوێه تاوتۆکردنی لە لایەن فراکسیۆنەکان و لیژنەکانی پەییوەندیار بە تیرو تەسەلی باسو خواسیان لەسەر بکری ئەک وەکو ئیستا ماوێهەکی (دوو روو درێژ بەسەر دادەچێ) ئینجا لیژنەکان و لایەنەکانی پەییوەندیار (راپۆرتیان لەبارەیانەوێه دەنێرن) وجەخت و مكوو بکریتەوێه کە دەبێ

وه لامدانه وه كه دوانه كه ويٽ، گهر دواخرا، ئه وا نووسراوى ديكه بنووسرى و ئاماژه به پوژى ناردن و گهيشتنى و چهند پوژى به سهردا چووه بكرى بو دياريكردنى هوكارى دواكه وتنى.

سه رچاوه كان

- 1- كيف يعمل البرلمان، بول سيلك ورودوى والترز، ترجمه د. على الصاوى، 2004 قاهره.
- 2 أختصاصات أللجان القانونيه فى البرلمانات المقارنة دائرة البحوث و الدراسات فى مجلس النواب العراقى، الخبير د. صباح جمعة الباوي.
- 3 فن الصياغة القانونية، د. عبدالقادر الشىخلى، 1994/ عمان.

دوانه کانی سوسیږ و گرنگیان

له زمانه وانیدا

موحسین عهلی حوسین

ماستر له زمانی کوردی

به شی یه کهم: چالاکیه کانی سوسیږ له بواری زمانه وانی

1- کورته یه کهم ده باره ی ژیانی سوسیږ

ناوی ته وای فردینان دی سوسیږه له سالی 1857ز له دایک بووه و 1913ز کوچی دوايي کردووه. دی سوسیږ به ناوبانگترین زمانه وانی سهرده می نوییه. خویندنی له زانکۆکانی جنیف و لایبزیگ و بهرلین ته و او کردووه - پله ی دکتورای له زانکۆی لایبزیگ به دست هیئاوه له سالی 1880، مامۆستای خویندنی بالا بووه له پاریس له نیوان سالانی 1881 - 1891 له پاشان مامۆستای زمانه هیندو ئه وروپییه کان بووه. ئینجا بووه به پروفیسوری زمانه وانی گشتی له سالی 1907 له زانکۆی جنیف تا کوچی دوايي کردنی (دی سوسیږ: 3: 1985)، گه وره یی و به ناوبانگی سوسیږ له زوری به ره مه کانی نه بووه.

به لکو به هوئی دامه زرانندی ئه و قوتابخانه یه بووه که خوئی دایمه زراند ئه گینا دی سوسیږ له ژیانی دایه که کتیبی نووسیوه به ناوی ((چهند تیبینییه که ده باره ی پیروه ی سهره تایی بزوینه کان له زمانی هیندو ئه وروپی))، به لام به ناوبانگترین کتیبی سوسیږ به ناوی (چهند وانه یه که له زمانه وانی گشتی) که خوئی نه ی نووسیوه یان دای نه ناوه به لکو بریتییبه له و تیبینیانه ی دی سوسیږ که قوتابییه کانی له نیوان سالانی 1909-1911 توماریان کرد بوو، سی سال دوايي کوچی سوسیږ

واته سالی 1916 چاپیان کرد، له سالی 1922 چاپی دووهمی کهوته بازارهوه ئەم کتیبه هەر زوو بلاوبوونهوهیهکی مهزنی بهخۆیهوه بینی و له ماوهیهکی کورتدا بو زۆربهی زمانانی ئەوروپا وەرگیر درا {کلاوس هیشن: 2010: 49}.

ههولنهکانی سوسیئر شیوازیکی بیری گرت بووه خۆی چوارچیوهیهکی تهواوی له گرنگیپیدان و نرخدانان ههیه که زۆربهی گفتوگۆکانی ئەمپۆی له خۆ گرتووه. دی سوسیئر سهههتا به بهراوردکاری دهستی پێ کرد، دواتر بهرهو پۆنانی وهکو مامۆستایهک نزیکههی نیو سهده وانهی زمانهوانی گوتووهتهوه، سوسیئر به هۆی ههلوپستهکانی ناسرا زمانهوانی نویی جیگیر کرد. له گرنگترین کارهکانی بریتییبه له دیراسهکردنی ساینکرونی و جیاکردنهوهی زمان و گوتن. دواي ئەوه قوتابخانهی سوسیئر به قوتابخانهی پۆنانی ناسرا.

2. شاکارهکانی سوسیئر.

مهههست له شاکارهکانی سوسیئر بریتییبه لهو بیروپایانهی که پیش سوسیئر کهس پهی پێ نهبردووه و ئەم باسی کردووه.

1- گرنگی و بایهخ به زمانی قسه دهات. که ریگههی خۆش کرد بو زمانهوانان (بلۆم فیلد و ئیدوارد ساپیر) که لیکۆلینهوهکانیان لهسهه هیندههیبه سوورهکانی ئەمههریکا کرد.

2. زمان به دیاردهیهکی زیندوو دادهنیّت.

3. لیکۆلینهوهکانی زمان دهگههپینیتتهوه ناو چوارچیوهی کۆمهلایهتی.

4. زمان به سیستهه (پهپههوه) دادهنیّت.

5. زمان گوتنه و نووسین له گوتن وهردهگیریّت و دوورکهوتنهوهیه له گوتن (وانهکانی بهکالۆریوس. دیوسف + د. عبدالله)

6. ههولنی داوه که زمانهوانی وهک زانستیکی سههههخۆ مامهلهی لهگهه ل بکریّت. {پۆبنز: 1997: 320}

7. دوو دوانهکانی سوسیئر:

ئەو کارانەى سوسپر له بوارى زمانه‌وانيدا کردووێه‌تى به‌ داهيئان داهه‌نریت. ياخود ده‌توانين بليين داهيئانه‌کانى سوسپر له‌ دوو دووانه‌کانى دايه. چونکه‌ دوانه‌کانى زور گرنگن له‌ تويزينه‌وه‌ى زماندا هه‌تا له‌ دواى سوسپر بلومفيلد و چومسکيش سووديان له‌ هه‌ندى له‌م دووانه‌ وه‌رگرتوو (سه‌لام ناوخوش 31:2008)

8 سوسپر ئەوه‌ى راگه‌ياند له‌ شیکردنه‌وه‌ى زماندا ده‌بێ سه‌يرى زمان بکړئ وه‌ك سيسته‌ميکى ته‌واوى زيندووى سه‌ربه‌خۆ . ئامانجى زمانه‌وانه‌کان ده‌بیت هه‌ولدان بیت بو تىگه‌يشتن و ده‌رخستنى ئەم سيسته‌مه‌ و چۆنیه‌تى کارکردنى. (د.وريا عمرئهمين: 1989)

ئەم بېروپرايانه‌ نزیکه‌ى سى سالیک به‌رده‌وام بوون و کتیه‌که‌ى بووه سه‌رچاوه‌یه‌کى زانستى له‌ هه‌موو کيشوه‌ره‌کان.

9 دوا ده‌ستکه‌وتى سوسپر ده‌بیت ئاماژه‌ى بو بکه‌ين ئەه‌يش گه‌رانه‌وه‌یه‌ بو چه‌مکى رېزمانى گشتى general grammar بو هه‌موو زمانیک ئەم چه‌مکه‌ش هه‌ر له‌سه‌رده‌مى يونانييه‌کانه‌وه‌ تاوه‌کو ئەمپرو تويزينه‌وه‌ى له‌سه‌ر ده‌کړئ به‌ تايبه‌تى بوچوونه‌کانى چومسکى. {نايف خرما: 1978: 87}.

3 دووانه‌کانى سوسپر :

دوانه‌ى يه‌که‌م

دايکرونى diachrony و ساينکرونى synchronic يان جياکردنه‌وه‌ى لايه‌نى ميژوويى و ئيستايى زمان.

به‌راوردکاره‌کان ته‌نها بوچونىکى ميژوويان به‌سه‌ر ليکولينه‌وه‌ى زماندا سه‌پاند بوو، به‌لام به‌ پيچه‌وانه‌ى به‌راوردکاره‌کان سوسپر گرنگى به‌وه‌ هه‌دا که ده‌بیت زمان له‌ دوو لايه‌نى جياوازه‌وه‌ سه‌ير بکړيت ئەه‌يش لايه‌نى ميژوويى و لايه‌نى ئيستايى.

بو ئەمه‌ش دوو زاراوه‌ دايکرونى (ميژوويى) ساينکرونى - (ئيستايى) داهيئا.

یه کهم: (diachrony) لایه نی میژووی زمان باس له گه شه ی ده کات به تیپه ربوونی کات، زمان وهک دیارده یهک ده بینیت هه میشه له گوراندایه وهک زنجیره یهک باری زمانی به دوا ی یه کتردا سهیر ده کریت دایکرونی دیراسه ی په یوه ندی ره گه زه کان ده کات به دریزایی میژوو، ههر ره گه زیک شوینی ره گه زیکی تر ده گریت، هه موو به شیکی زمان له گوراندایه، به لام جیاوازیان هه یه له خیرایی و زوری جیاوازیه کان (سوسی: 1985:163) واته لایه نی میژووی له وه ده کولیته وه چوون زمان ئه وه هه موو قوناغه ی برپوه و ئه وه گورانکاریانه ی به سه ر زماندا هاتووه بابته تی سه ره کی ئه م ریپازهن وه کو نووسینه کانی ئه فلاتوون و ئه رستووستویکه کان و قوتابخانه ی ئه سکه نده ریبه و پانینی و هه تا ئه وانه ی له بواری فیلولوژی زمان و فیلولوژی به راورد له سه ر بنه مای دایکرونی له زمانیان کولپوه ته وه. (سه لام ناوخوش: 2008؛ 32).

دووه م: به لام لایه نی ئیستایی زمان (synchronic) بایه خ به شیکردنه وه ی زمان ده دات و چوونیه تی کارکردن له لایه ن کومه له خه لکیک که له کاتیکی دیاریکراو به کار ده هینزیت. (دوریا عمرئه مین: 1989) که واته لایه نی ئیستایی زمان وهک ته نیکی زیندوو ده بینیت و له باریکدا ده ژیت و له خالیک و له کاتیکیه، ئه م باره ی زمان بریتیه له کوبوونه وه ی هه موو ئه و چالاکیه زمانیه نه ی که له ناو یه که یه کی دیاری کراودا له کومه له که دا هه یه (دیوسف شریف)، سوسی په یوه ندی نیوان لایه نی ئیستایی و میژووی زمان له م هیلکاریه پوون ده کاته وه.

ا ب ته وه ری ئیستایی زمانه

ج د ته وه ری میژووی زمانه ج ----- م ----- د ا ب باریکی به ئاره زووی هه لیزیدراوی زمانه له سه ر هیللی ج د له خالی م ب که واته (ج د) رپره وی میژوویه و هه میشه به رده وامه و له گوراندایه (م) ئه و باره ی ئیستای زمانه، که راده گیرئ بو لیکولینه وه، شایانی گوتنه ئه م دوو لایه نه ی زمان دژ به یهک ناوه ستن هه میشه له خالیکیا به یهک

دهگن، بهلام ئەگەر ئاگاداری جیاوازییان نهبین ئەوا دهکهوینه ههلهوه {د. یوسف شریف}.

واتا بهجیاکردنهوهی ئەم دوو تهوهره له یهکتری دهتوانین پێ لهسهه یهکێکیان دابنێین و بیدهینه بهر تیشکی لیکۆلینهوه، جیا نهکردنهوهیان دهبیته هۆی سهه لیشیواندن و تیکچوون، دهبیته هوهش بزانیان که لایهنی میژووویی بهلایهنی ئیستایی بهنده واته ههگرگیز ناتوانین له لایهنی میژوووی زمان بکۆلینهوه و قوناغهکانی دیاری بکهین بێ ئەوهی ئاگاداری لایهنی ئیستایی زمانهکه ببین. بۆ روونکردنهوهی ئەمه سوسیر بهراوردیک لهنیوان زمان و یاری شهترنج دهکات: بۆ ئەوهی باری یارییهکه بزانیتهتهها پێویستیمان بهوه دهبیته سهرنج له شوینی داشهکان بدهین لهو کاتهدا که له سههرتهختهکهدان، بههیچ جوریک پێویستمان بهوه نابێ میژوووی جوولهکانی پێشتر بزانیان یان دابچینهوه. دهبیته ئەم کۆمهله چهمکهانی زمانهوانی میژووویی جیاوازیان لهسهه بنچینهی پهیوهندییه جیاوازییهکان، جیاوازییهکی بنچینهییان ههیه لهگهله چهمکهکانی زمانهوانی ئیستایی، کهواته دوو زانستی جیاوازیان بهرچاو دهکهوین. دی سوسیر زیاتر لهم بارهیهوه قوول بووتهوه دوای بهشکردنی دووانهکان و دهرخستنی بیرورای سهبارته به زمانهوانی و شیوهی زانستی زمانهوانی که زانستیکی سهربهخویه {کلاوس هیشن: 2010: 68}.

زمان

(دال – مهدلول)

ئیستایی گوتن گوتهی مرووف میژووویی

دوانهی دووهم

ئاستی ئاسویی

ئاستی ستوونی

syntagmatic

paradigmatic

په یوه ندى ئاسوویی واتا ته کنشین له نیوان که رهسته و پیکهینه ره کانی هه مان دهر برپینی زمان دایه: ((رسته یان وشه یان برگه... هتد)). به لام په یوه ندى ستوونی له نیوان هه ر دانه یه کی زمانی ناو دهر برپین و دهر وهی دهر برپین دایه (دوریا عمر ئه مین: 1989).

بۆنووونه: له رسته ی (کاوه گوڤار ده کرپیت) په یوه ندى نیوان (کاوه) و (گوڤار) و (ده کرپیت) په یوه ندى کی ئاسوویی به هوئی دهسته یه ک یاسای پریمانی دامه زراوه (یکه ر، به رکار، کار) ده توانین کومه لیک رسته له سه ر ئه م بنه مایه دامه زرینین، به لام هه ر وشه یه کی تری ئه م رسته یه په یوه ندى کی ستونی له گه ل سه دان وشه ی تری دهر وهی رسته که هه یه.

- کاوه له گه ل: (سه ردار، کوره که، کورپیک، ئازاد... هتد)

- گوڤار له گه ل: (رۆژنامه - کتیب، هتد)

- ده کرپیت له گه ل: (ده فرۆشیت، ده خوینیته وه، ده بات، هتد.)

که واته به بۆچوونی سوسیر (ناو، جینا، کار) په یوه ندى پارادیگماتیکی هه یه.

قینج باوه ری وایه که ئه و دوو په یوه ندى یه (پارادیگماتیکی و سینتاگماتیکی) له ناو سیسته می زمانه وانی: فونیم، مورفیم، گرافیم، وشه، هه رییه که یان شایه نی ئه وهی هه یه ئه و دوو په یوه ندى یه پیک بهینیت.

دوانه ی سییه م

زمان - langue - گوتن - parole

له بهر ئه وهی زمان زاراوه یه کی لیله، سوسیر له سخ زاراوه (زمان - langue - گوتن - parole - زبان - language) ده یخاته روو ته نها تیشک ده خاته سه ر (گوتن و زمان) که واته ئه گه ر (parole) گوتن بیت و (language) یش توانای گشتی زمان بیت ئه وا (langue) سیسته می په یوه ندى کردنه له و باره یه وه کریستال ده لیت گوتن برینیه له

ئاخاوتنیکی کۆنکریتی کهسی که قسه کهر له هه ندئ بارودۆخی کردهیی دای ده هیئیت به لّام (langue) بریتیه له سیسته می په یوه ندیکردن له ناو کۆمه لدا (سه لام ناوخۆش: 35، 2008)، سوسیر ده لّیت زمان به شیکی سنوورداری زبانه به لّام به شیکی کړۆکه واتا زمان توانای به ره می کۆمه لایه تییه و له کۆمه لّیک یاسای دووباره پّیک دّیت که کۆمه لگا دروستی کردوو ه تاوه کو تاکه کان کاره کانیا ن ببه نه سه ر.

زمان چه ند لایه نیکی هه یه که ها وره گه ز نین له یه که کاتدا وه کو لایه نی فیزیایی و لایه نی فه سله جی (ئه رکی) و لایه نی سایکۆلۆجی (ده روونی). زبان خاوه نی تاک و کۆمه لگایه ناتوانیّت پۆلینی بکه یین چونکه یه که کانی نادۆزریته وه.

به لّام زمان پّیچه وانه ی زبانه کیانیکی سه ره بخۆی هه یه ده که ویته ژیرباری ریزبه ندی، پله ی یه که م له نیوان ره گه زه کانی زبان ده گریت ئەم ریزبه ندرده نه به پّی په ییره ویکی ریکوپّیک ده روات.

زمان شتیکه قسه کهر ده توانیّت به کاری به هیئیت و سوودی لی وه رگریّت به لّام ناتوانیّت کاری تی بکات چونکه دیارده یه که ی ئەبستراکته یان دیارده یه کی کۆمه لایه تی یه که گرتوو، به شیوه یه کی گشتی زمان بوونی ماددی نییه به لکو کۆمه له یاسایه که گوتن به رپّوه ده بات.

گوتن به رای سوسیر چالاکییه کی دینامیکی خودیه یان چالاکییه کی ده روونی فیزیاییه که ده خرپّته ژیر سه رنجه وه، تۆمار ده کریت لیی ده کۆلریته وه، دووباره ده کرپّته وه و له ژیر ده سه لات دایه و کات و شوین داگیر ده کات له بۆنه دادیّت.

که واته ئەگه ر بگه رپّینه وه سه ر دوانه ی دایکرونی و ساینکرونی ئەوا گوتن و زمان به م شیوه دابه ش ده بن:

گوتن-----دایکرونی

زمان-----ساینکرونی

جیاکردنه وه ی زمان و گوتن

- گوتن زمان
- 1- خودییه 1- کومه لایه تییه
- 2- لاوکییه 2- کرۆکه
- 3- کاری تاکه 3- به ره می تاکه
- 4- ناتوانین به سهر به خوئی لیی بکولینه وه چونکه ئه و زمانه ی که پاشماوه یان نه ماوه دیراسه یان له سهر ناکریت 4- ده توانین به سهر به خوئی لیی بکولینه وه. (سوسییر: 1985: 33)
- که واته به جیا کردنه وه ی زمان و گوتن سوسییر دوو جوړه زانست له م باره یه وه جیا ده کاته وه ئه ویش زانستی زمانه وانی زمان و زمانه وانی گوتن که هه ردووکیان ده چنه ژیر باری زمانه وانی زبان (لسان) (سوسییر: 1985: 37).

دوانه ی چواره م

دال (signifier)

مه دلول (signified)

(sign) هیما بریتییه له وه ی که بیر و وینه ی دهنگی (sound, image) به یه که وه ده به ستیت نه وه ک ناو و ناولینراو. مه به ست له وینه ی دهنگی لایه نی فیزیایی نییه به لکو لایه نی سایکولۆجی دهنگه که یه (سوسییر: 1985: 84).

مه سه له ی (دال و مه دلول) کاریگه ریی زۆری له ره وتی زمانه وانی کرد به حوکمی ئه وه ی هه ردووکیان له (ئامازه - هیما) سه رچاوه یان گرتوه . سوسییر زیاتر خوئی به چه مکی هیمای زمانه وانی خه ریک کردوه - باوه پری وابوو که یه که زمانه وانیه کان یا خود ئامازه کان خودی شته کان نانویین (سه لام ناوخۆش؛ 2008: 42).

- هیمای زمانی به رای سوسییر دوو بنه مای هه یه .

1- سروشتی له خووهی هیما که له نیوان دال و مه دلولدا، واته هیچ په یوه ندیبیه که له نیوان وشه ی (دار) له وینه یه کی دهنگی بیك هاتووه (دال) و واتا که ی (داریتی) - (مه دلول) ده به خشی نییه نه گهر په یوه ندی هه بوایه، نه وه یه که زمان له جیهاندا ده بوو بو زیاتر پروونکردنه وهی نه م گفگوگیه سوسی په نا بو نه و وشانه ده بات که له زمانی فهره نسی و ئینگلیزی هه یه به لام لای هه ردوو زمان یه که واتا ناگه ینیت.

2 سروشتی هیلی له دال:

نه گهر (دال) شتیکی بیستراو بیت ده بیت بوونی ده ربکه ویت به هو ی کات نه مهش دوو خه سلته ی هه یه 1- کات ده نوینیت 2- نه م کاته ش به دووری پیوانه ده کریت (سوسی: 1985:89).

خه سلته ی گورا و و نه گور له هیما (ئامازه).

دال: نه گوره چونکه ئازادی خو ی هه لده بزیریت و نه و بیره ده نوینیت که نه گوره.

مه دلول: گوراوه: بریتییه له و په یوه ندیبیه له نیوان دال و مه دلول که گوراوه، که واته ده چینه وه سه ر نه و رایه گرنگه ی سوسی که ده لیت: هه ر یه که یان نه وه ی تر ته واو ده کات و نرخ ی هه ر په گه زیك له بوونی په گه زه کانی تر ده رده که ویت، له هه مان کاتدا وه کو له خواره وه پروون کراوه ته وه.

(سوسی: 1985:123)

به نسبه ت سوسی په یوه ندی زمانی خاوه ن سروشتیکی ده پروونییه بنه مایه که بو دروستکردنی کرپوکی دوو پرووه ئاماده کراوه که بو درختنی چه مک و ناو لئیرا و وینه ی دهنگی یان ناو، نه م مه زه ندیه ش له م هیلکاربیه ی خواره وه به رجه سته ده کات:

دوانه ی پینجه م

واتاسازی ش نه و زانسته یه، که به وردی بایه خ به ناو لئیراوی نیشانه ی زمانی ده دات، سه ره رای نه مهش دی سوسی به تیوره که ی خو ی

دەربارەى نیشانەى زمانى بە بۆچوونى زۆربەى زمانەوانان بە دەهینەرى راستەقینەى واتاسازى ھاوچەرخ دادەنرئ. بەلام سەرەتا دەبى له ناولینراو بگهین **Signified** زۆر روون و ئاشکرا نییه، چونکه لههەندئ نپوهندا به ھاوواتای شت دادەنرئ له هەندئ شوینى تر به واتای مەزەندەو بىر، له دواى سوسپر هەولیکى زۆر و کۆششیکى زیاد کراوه بۆ دانانى چەمکیكى ورد بۆ مەزەندەى نیشانەى زمانى. {کلۆد جیرمان و ریمۆن لۆبلان : 2006: 4}

نووسین و گوتن

سوسپر هەر زوو پەى بەوه برد که نووسین و گوتن لەسەر یەك رپرە نارۆن و لەگەل گەشەسەندنى زماندا، ئەمەش چەند ھۆکاریكى هەیه: یەكەم: زمان هەمیشە له گۆرانیکى بەردەوام دایه، بەلام نووسین هەول دەدات جیگیر بپت، گوتن قۆناغ له دواى قۆناغ له نووسین دوور دەکەویتەوه ئەو پیتانەى که دەنگیک دەنوویین له قۆناغیکدا له قۆناغیکى تر بیان سەدهى دواتر تەواو دوور دەکەویتەوه لەو دەنگانە، کەواتە بۆچوونەکەى سوسپر زۆر لەجى خویەتى بۆنموونه، ئەگەر سەبرى زمانى ئینگلیزى و فەرەنسى بکەین ئاخوتن و نووسین به تەواوتى دوورکەوتۆتەوه نەوهک بۆ خویەنەرى بیانى تەنانەت بۆ زمانى دایکیش فیربوونى ئەم دوو زمانە ئاسان نییه. هەر لەبەرئەمەشە سوسپر مەبەستى ئەوه بوو نووسین بخاتە پەراویزەوه.

گوتنى سەر زارەكى قسەکەران بکاتە ناوەندى شیکردنەوهى زمان، کەواتە ئەو وتەى به تەواوى پراکتیزە کردوو که دەلیت ((زمان گوتن و نووسین له گوتن وەرەگیریت و دوورکەوتنەوهیه له گوتن)) دووهم : ئەگەر وشەیهک له زمانیکى تر وەرەگیریت و هەمان رپنووسى لهو زمانە نەبوو ئەوا دەبیت پەنا بۆ رپنووسى تر بەریت بۆ نمونە پیتی d له لاتینى بووه به (th).

پیش سوسیئر نووسین ناوهندی دیراسه کردنی زمان بوو به تایبه تی نووسینی ناوداران و کهله شاعیر و فهیله سوفه کان به لام سوسیئر ئه و گومه ی شله قاند و رهوتی زماناسی به ئاقاریکی تردا برد و گوتنی کرد به ناوهندی دیراسه کردنی زمان .

جیاوازییه سه ره کیه کانی گوتن و نووسین له م خالانه کو ده بنه وه .
گوتن نووسین

1- له دهنگ پیك هاتوو .

1- له بیت و هیما پیك هاتوو .

2 هیز و ئاوازی تیډا به کار دیت .

2 خالبه ندی تیډا به کاردی .

3 کاتییه . 3 تا ریژه یه کاتی نییه .

4 به گوئ وهرده گیرئ . 4 به چاو وهرده گیرئ .

5 قسه کهر و گوئگر ناماده بوونیان ههیه 5 قسه کهر دیار نییه
خوینهر دیاره .

6 په مه کییه . 6 په مه کی نییه .

7 شیوازیکی سروشتی راسته و خوویه .

7 شیوازیکی داهینراوه .

8 چه قی زمانه وانى بونیا دگه ربیه

8 چه قی فیلولوژی و زمان و لوجیکه

9 به شیکی گرنگی دیراساتی

له دراساتی پراگماتیکی رولیکی لاهه کی ههیه .

پراگماتیکی و شروقه کردنی ئاخوتن پیك دینیت .

10- زمانی خووه کی ئاخافتنی ههیه .

10- نووسین له قوتابخانه فیری ده بیت .

11- زمانی به کگرتوو نییه .

11- زمانی به کگرتوو ههیه . (سه لام ناوخوش : 45:2008)

4 جیاکردنه وهی فۆنه تیک و فۆنۆلۆجی فۆنۆلۆجی له چاو فۆنه تیک تازه تره به رههم و دهستکه وتی سوسییره، پێش سوسییر هیچ تیۆریکی گشتی یان هیچ بۆچوونیکی پهسند له باره ی فۆنۆلۆجی نه بوو. تهنها ئه وه نه بێت له نیوان ههردوو جهنگی جیهان به ره به ره گرنگی بهم جوړه دیراسه دراوه و فۆنۆلۆجی ناسینرا (د. صباح رشید: وانهکانی ماسته ر).

به پێی لیكدانه وهی سوسییر دهنگهکانی زمان به گشتی كه ئیمه وه كو فۆنه تیک و فۆنۆلۆجی مامه له یان له گه له دهكهین رای وایه:

1. فۆنه تیک گرنگی به (دال) ده دات و فۆنۆلۆجی گرنگی به (مه دلول) ده دات.

2 فۆنه تیک ده كه و پته دهره وهی سنووری زمانه وانی، فۆنۆلۆجی ده كه و پته ناخی زمانه وانی.

3. ئه وانه ی ده كه ونه سه ر ته وه ره ی فۆنه تیک و فۆنۆلۆجی ده توانین بهم شیوه یه ریزیان بکهین:

فۆنه تیک ئاخاوتن دایکرونی دال ئاسویی

----- = ----- = ----- = ----- = -----

فۆنۆلۆجی زمان ساینکرونی مه دلولو ستوونی
(بیرۆکه ی د. صباح رشید)

به شی دووهم :

گرنگی دوانهکانی سوسییر له زمانه وانی نویدا.

1- دهره زه یه ك بۆ چوونه ناوبابه ته كه:

دوای سه ره له دانی رپبازی به راوردی میژوویی له سالی 1786 له لایه ن ولیه م جونز و به درپزایی سه ده ی نۆزده م تا دهرچوونی کتیبه که ی سوسییر له سالی 1916 بواری زمانه وانی به ته واوی پیره وه ی میژوویی داگیر کرد بوو، ئامانجی زمانه وانان دۆزینه وه ی جوړی خزمایه تی نیوان زمانانی جیهان بوو، ئه و جوړه شیکردنه وانه سه ره رای گرنگی و زۆر

دیاردەیی لە زمانی دۆزینەوێ ئاشکرا کرد بەلام زمانەوانی لە ئەرکی سەرەکی خۆی لایدا بوو کە هەولدا نە بۆ تیگەیشتن لە خۆدی زمان. دی سوسپیر هات و ئەو گۆمەیی شلەقاند و زمانەوانی لەو تەوقە رزگار کرد چەند راپههکی جووت لاییی و بەرامبەری خستە رپوو، ئەم دوانانەیی سوسپیر بوون بە تۆ و هەوین بە هۆیانەو هەگەلیک رپبازی زمانەوانی سەری هەلدا بۆ نمونە:

1- لە دەستنیشانکردنی پەییوهندی (ئاسۆیی ستوونی) قوتابخانەیی پراگ سەری هەلدا هەروەها رپگای خۆش کرد کە قوتابخانەیی رپونکاری سەرەهەل بدات و لە هەمووشیان گرنگتر رپبازی گۆیزانەو هەیی چۆمسیکی بوو.

بۆ نمونە.

2 لە گوتن (PAROLE) و زمان (langue) ی سوسپیر، توانا (competance) وە چالاکیی (performance) سەری هەلدا ئەگەرچی لە هەندیک لایەن جیاوازییان هەبوو.

3 هەروەها لە ئاسۆیی (sintagmatic) – و ستوونی (paradigmatic) رپوانی ژیرەو (deep structure) و رپوانی سەرەو (surfacestructure) سەری هەلدا.

2 کاریگەری سوسپیر لەسەر چۆمسیکی.

دەتوانین دیراسەیی زمان بکەین بە بۆچوونی قسەکەر و گۆیگریش هەر یەکنیکیان سیمای تاییهتیا ن هەییە دوانەیی زمان و گوتن زۆر لە توانا و چالاکیی چۆمسیکی دەچن و هەردووکیان پەییوهندن بە بەکارهینەری زمان بەواتا لایەنی خۆدی زمان دەگەییینن، چالاکیی لای چۆمسیکی خۆی پڕۆسەییەکی کردارییە و لەو میانەدا (گوتن) و نووسین دەگریتەو، جیاکردنەو هشیان لەسەر ئەو هەییە کە دوانەکەیی سوسپیر لەسەر بنەمای هۆشەکی پیناسە نەکراو. هەروەها سوسپیر سیستەمی زمانی بە نۆتەیی مۆسیقی چواندوو و گوتنی بە چالاکیی ئەو نۆتانه چواندوو، کە دەگۆریت بە گۆرینی مۆسیقازەنەکان و ئامپیرەکان، بەلام بنچینەییەکی

نه گوری ههیه و سیسته می زمان له زمانیکی نه گوری ئه و زمانه نیشان دهدات به لام گوتنه راسته قینه کان ئه وانه ی له زار دینه دهره وه له و زمانه پی پی ده لئین (Parole) .

به پی پی بوچوونی سوسیڤر دهرباره ی زمان و گوتن چه ندین قوتابخانه ی جیاواز سهریان هه لدا به لام ههر قوتابخانه یه ک بوچوونی تایبه تی هه بوو دهرباره ی سیسته می زمان (د. موسی عمایره : 22:2003) بو نمونه که ده لئین ::

(فلان به فهره نسی قسه ده کات) دوو بیروپرا ههیه :

1- ئه و هه موو جار یان هه ندی جار هه ول دهدات بوئه وه ی جوړیک له ره وشت نیشان بدات .

2 یان توانای ههیه بوئه وه ی کوشش بکات بوئه م ره وشته .

چومسکی یه که می به توانا و ئه وی تری به چالاکی داناوه، چونکه چومسکی وای ده بینیت که توانای زمان لای تاکه که س بریتیه له وه ی که دهرباره ی زمانه که ده زانیت، ئامانجی زمانه وانه کانیش سنوودارکردنی ئه و توانایه یه ئه مهش لقیکه له زمانه وانای (دهروونزانی ئیدراکی).

جیاکردنه وه ی توانا و چالاکی تاراده یه ک وه کو جیاکردنه وه ی سوسیڤر له نیوان سیسته می زمان و گوتن، چومسکی زیاتر جهخت له سه ر زانیاری نمونه یی ده کاته وه له سه ر توانای قسه که ر، چونکه کاریگه ر بوو به فله لسه فه ی عه قلانی دیکارت له سه ده ی حه قده هه م (نایف خرما: 1978: 87)؛ به لام سوسیڤر له ژیر کاریگه ریی (دورکایم) بوو، که گرنگی زیاتر به سروشتی کومه لایه تی سیسته می زمان دهدات ههروه ها وای ده بینتی که زمانه وان زیاتر له زانستی کومه لئناسی یان دهروونزانی کومه لئناسی نزیکه نه وه ک دهروونزانی ئیدراکی، ئه مهش پیچه وانه ی رای چومسکیه .

چه ندین قوتابخانه ی زمانه وانای له بیروبوچوونی سوسیڤر له باره ی جیاکردنه وه ی زمان و گوتن سهریان هه لدا. ههر قوتابخانه یه ک بوچوونیک تایبه تی دهرباره ی زمان هه بوو، به لام له باره ی گوتن

ههردوو قوتابخانهی بهرهمهینان و پۆنانی دهلین گوتن چالاکی تاکهکهسییه بۆ زمانهکه له بۆنهیهکی دیاریکراودا.

3 سوسیڤر به دامهزێنهری رێبازی وهسفی (پۆنانی) دادهنرئ له راستیدا زۆربهی زمانهوانه پۆنانکارهکان به قوتابی دی سوسیڤر دادهنرین (بیجگه له بلومفیلدییهکان) بهلام ئهوانه دی سوسیڤر و قوتابییه نزیکهکانی ناویان لهخۆیان نا قوتابخانهی جنیف چالاکییهکانی ئهم قوتابخانهیه بهشیکی زۆری لهسهرنجهکانی سوسیڤر چر دهبیتهوه، جگه لهمهش لایهنی کومهلایهتی بۆ کارهکانی دیاره وهکو (له پیناو زانستی کومهلناسیی زمان ههروهها کارهکان مییه و قنדרسن ئهم مۆرکانه ی وهرگرتوو کهواته رێبازی سۆسیۆلۆجی کاریگهیری گهورهی لهسهر زمانهوانی ههبووه. {کلاوس هیشن: 2010: 68}

سوسیڤر به دامهزێنهری راستهقینهی رێبازی وهسفی دادهنریت له دیراسهکردنی زمان، به تایبهتی له کتییبه بهناوبانگهکهی (چهند وانهیهک له زمانهوانی گشتی). سوسیڤر شوڕشیکی زمانهوانی بهرپا کرد لهسهر ئهو چهمکانه ی که بالی بهسهر دیراساتی زمان له ئهوروپا و ئهمهریکا کیشا بوو. سوسیڤر له بیرهوکهی رێبازی میژووپی و بهراوردکاری دوورکوتتهوه و دهیگوت باشتترین رێباز له دیراسهکردنی زمان رێبازی وهسفییه {نایف خرما: 1978: 87}، به هۆی ئهو دیراساتانهوه بیروپرای زمانهوانی پوژئاوایی بۆ لای رێبازی وهسفی راکیشا وهکو: (بلومفیلد و ساپیڤر و بواس) ئهمانیش له ئهمهریکا له سهههتاکانی سهدهی بیستههه پیکهوتی بیروپراکانی سوسیڤریان کرد و زیادهیهکی زۆریان خستووته سههه راکانی سوسیڤر، زمانهوانهکانی ئهمهریکا گرنگیان به زانستی ئهنترۆپۆلۆجی دهدا دیراسه ی زمانی هیندییه سوورهکانیان دهکرد که پاشماوهی نووسینیان نهبوو ویستیان ریزمانهکهیان بزائن، باشتترین رینگاش رێبازی وهسفی بوو بۆ دهستکردن به کارهکانیان ههروهها زمانهوانه عهربهکانیش توێژینهوهکانیان لهسهر زمانهکه ی خۆیان

پراکتیزه کرد له گه‌ل هه‌ندی جیاوازی و ده‌ستکاری {د.عاطف فضل: 66: 2005}.

4. په‌نگدانه‌وهی ئاستی ئاسویی و ستوونی له وه‌رگێراندای وه‌رگێرانی وه‌ک ئاریشه‌یه‌کی زمانه‌وانی که‌متر له‌لایه‌ن زمانه‌وانه‌کانه‌وه‌ه گرنگی پێ دراوه به‌ تایبه‌تی ئاماژه‌کانی سوسییر. سوسییر ده‌لیت ئه‌گه‌ر زمانه‌ بگه‌رێنینه‌وه‌ بو‌ سه‌رچاوه‌کانی وه‌ک نووسراویک یان کۆمه‌له‌ وشه‌یه‌ک بو‌ چه‌مکی ئه‌و وشانه‌ ده‌گه‌رێته‌وه‌ که به‌ شیوه‌ی بیریکێ ئاماده‌کراو له‌گه‌ل وشه‌کانی پێشتر هاوواتا و به‌رامبه‌ر ده‌بن (په‌روین عوسمان: 2009: 22).

ده‌کرێ ئه‌و بو‌چوونه‌ی سوسییر بو‌ واتا، شیکردنه‌وه‌یه‌کی زانستانه‌ی بو‌ بکری و بپرسین بو‌چی له‌ وه‌رگێرانی وشه‌به‌وشه‌دا ئامانجی خو‌ی ناپیکێت؟ چونکه‌ وشه‌که‌ به‌پێی پێویست شوینی خو‌ی له‌ناو زمانی تردا ناکاته‌وه‌. که‌واته‌ له‌مه‌وه‌ دوو جو‌ره‌ وه‌رگێرانی دیاری ده‌کریت :

1- وه‌رگێرانی ئاسویی : له‌م وه‌رگێرانه‌، وه‌رگێر هه‌ول ده‌دات له‌ پانتایی بابه‌ته‌که‌ بروت و تاراده‌ی نزیکترین واتا بو‌ گۆرینی بابه‌تیک بو‌ بابه‌تیکێ تر ره‌چاو بکات وه‌کو وه‌رگێرانی چوارینه‌کانی خه‌یام(هه‌مان سه‌رچاوه‌).

2 وه‌رگێرانی ستوونی: گۆرینی واتای گشتی بابه‌تیکه‌ بو‌ بابه‌تیکێ تر به‌جو‌ریک مه‌رج نییه‌ هه‌موو برگه‌ و په‌ره‌گرافه‌کانی وه‌کو خو‌ی بمینێته‌وه‌، وه‌کو وه‌رگێرانی هه‌والیک.

ئه‌مه‌ش ریک وه‌کو ئاستی ئاسویی و ستوونی سوسییره‌ که‌ له‌ ئاسویی په‌یوه‌ندی ته‌کنشینه‌ به‌لام ستوونی جێ‌نشینه‌ له‌ وه‌رگێرانی ستوونی ده‌توانین جێ‌نشین بو‌ وشه‌کان بکه‌ین.

5. ئاستی ئاسویی و ستوونی لای قوتابخانه‌ی له‌نده‌ن هه‌ردوو په‌یوه‌ندی ئاسویی و ستوونی له‌لای ئه‌م قوتابخانه‌ له‌چوار ئاستدا سوودی لێ وه‌رده‌گیرێ {ساجده عبدالله فه‌ره‌ادی: 2008: 33} ئه‌وانیش برینین له‌:

- 1- ئاستى دەنگ (فۆنلۆجى)
- 2 ئاستى وشەكانى زمان
- 3 ئاستى رېزمان
- 4 ئاستى واتا

1- ئاستى فۆنلۆجى

له ئاستى فۆنلۆجىدا، پەيوەندى ئاسۆيى (هاورپىيەتى دەنگەكان) دىتە ئاراوه، فۆنيمەكان لەكاتى قسەکردن دەچنە پال يەكتىرى و بەشدارى لە پىكەينانى يەكەى گەورەتر دەكەن، وەك لە وشەى (مىر) فۆنيمەكانى (م ، ى، ر) لەگەل يەكتردا وشەيەكيان دروست كر دووه {شىرزا دسعيد صديق: 2008: 14} بەلام لە پەيوەندى ستوونى (جىنشين) دەتوانين فۆنيمى تر ھەر فۆنيمىكى وشەكە دابنئىن بە مەرچىك رەچاوى واتا بکەين بە نمونە لەجىي فۆنيمى /م/ دەتوانين فۆنيمەكانى (ب، پ، ش، ت، ل) دابنئىن و دەبنە (بىر، پىر، شىر، تىر، لىر) بەلام ئەگەر /ن/ دابنئىن ئەوا لەرووى پىكەانتەوه بىواتا دەبىت.

2 ئاستى وشەى زمان.

له ئاستى وشەدا بىرۆكەى ھاورپىيەتى جىگەى بىرى پەيوەندىيە ئاسۆيەكان دەگرىتەوه، چونكە ھەردوو وشەكە تا رادەيەك برىتتىن لە پەيوەندى ھاورپىيەتى ئەگەر رەچاوى ھاورپىيەتى نەكرىت ئەوا كەموكۆرى لەلايەنى واتاوه بەدى دەكرى، بۆ نمونە:

ئەسپەكە حىلاندى. ----- ھاورپىيەتییە

شىرەكە حىلاندى * ----- ھاورپىيەتى نییە

له ئاستى وشەكاندا پەيوەندى ستوونىش رۆلى خۆى دەگىرئ و وشەكان بە رەچاوكردنى ھاورپىيەتى دەتوانن شوئىنى يەكتەر بگرن {شىرزا دسعيد صديق: 2008: 16}

ئاوه که سارده .

شهر به ته که سارده .

ئاوه هه و سارده .

3. ئاستی ریزمان .

ههردوو لایه نی مۆرفۆلۆجی و سینتاکس ده گریته وه له م ئاسته دا بیروۆکه ی ریککه وتن شوینی په یوه ندی هاوړییه تی ده گریته وه و وه کو په یوه ندی ئاسویی کار ده کات، ریککه وتن واته یه کی له که ره سته دراوسپکان کاریکی ریزمانی له سه ر ئه وانی تر ده کات (ساجده عبدالله: 2008 35) وایان لی ده کات هه میشه به یه که وه بئ وه هاتی بهرکار له گه ل کاری تیپه ر .

سه ردار نامه ده نووسی .

بکه بهرکار کار

4. ئاستی واتا

به پی قوتا بخانه ی له نده ن هه موو ئاسته کانی زمان هاوکاری ده که ن بو گه یانندی واتا به لام باری ده ورو به ر context, situation پیویسته بو گه یشتن به واتا، واته نا کرئ واتا ته نها له ئاستی واتا سازیدا په نگ بخواته وه به لکو ده بیته هه ر سئ ئاسته که ی تر (فۆنۆلۆجی و وشه کانی زمان و ریزمان) به شداری بکه ن له به خشی نی واتا .

له هه ر سئ ئاستی پیشوو نیشانمان دا له په یوه ندی ئاسویی و ستوونیدا واتا رۆلی سه ره کی ده گپرا، له په یوه ندی ئاسویی واتا بریارده ر بوو، بو ئه وه ی وشه کان به پی ریزمانی زمانه که بکه ونه پال یه که یاخوود نا، ههروه ها له په یوه ندی ستوونیدا فراوانی و ته سکی ئه و پیکه اته ده ستنیشان کرا که ده نگ و وشه کانمان هه لده بزارد و جیگۆرکیمان پی ده کرد .

دهتوانین له په یوه ندى ئاسوویی و ستوونى ئەم پۆلانه دیاری بکهین :
په یوه ندى ئاسوویی: پیکه وه هاتنى فۆنیمه کان {کاوہ}
1- له ئاستى فۆنۆلۆجیدا

په یوه ندى ستوونى: گۆرپینى فۆنیمه کان {ماوه، خاوه}
په یوه ندى ئاسوویی: هاوړپیه تی وشه کانی زمان {هاوین گهرمه}
2 له ئاستى وشه کان

په یوه ندى ستوونى: وشه هاوړپیکان {ئاوه سارده که، چایه گهرمه که}
3 له ئاستى رېزمان رېککه وتن له نیوان پیکهاته رېزمانییه کان:
{سه ردار وانه ی نووسی}

4 له ئاستى وانا شوین گۆرپینى که رهسته کان: کاوه نانه که ی خوارد.
ئازاد نه وزاد

سه رچاوه کان:

به زمانى کوردی:

- 1- د. وریا عمر أمین- دی ساسور دامه زرینه ری زانستی زمانى تازه-
رؤژنامه ی ئاسو، ژ1، 1989.
- 2 کلۆد جیرمان و ریمون لوبلان - واتاسازی - و. د یوسف شهریف
سه عید - 2006
3. دیوسف شریف - وانه کانی به کالۆریۆس 1994 + وانه کانی ماستهر
2008
4. د. عبدالله حسین - وانه کانی به کالۆریۆس - 1996
5. د. صباح رشید - وانه کانی ماستهر- 2010
6. په روین عوسمان مسته فا عه لاف- واتا و وه رگیپران- 2009- هه لیږ.
- 7 ساجیده عه بدوللا فه رهادی - رسته و پاشرسته - بلاوکراوه ی ئاراس
- هه ولیږ - 2008
- 8 شیرزاد سعید صدیق - رسته ی زمانى کوردی به پپی تیۆری (کاتیگۆری
و پیوانه) ی هالیده ی - نامه ی ماستهر - کۆلیجی ئاداب - 2008

9 سه لام ناوخووش- زماناسی - ههولیر - 2008.

به زمانى عه ره بى .

1. فردينان دى سوسير- علم اللغة العام- ترجمه: ديونيل يوسف عزيز- 1985- بغداد .
2. د. شحده فارح- د. جهاد حمدان، د. عمايره، د. حمد العنابي - مقدمة فى اللغويات المعاصرة- 2003- دار وائل- أردن .
3. د. عاطف فضل- مقدمه فى اللسانيات- دار الرازى- 2005- أردن .
4. نايف خرما - أضواء على الدراسات اللغوية المعاصرة - 1978
5. روبنز - موجز تأريخ علم اللغة - ت احمد عوض - 1997
6. كلاوس هيشن - القضايا الاساسيه فى علم اللغة - ت : د. سعيد حسن البحيرى - مختار - القاهرة - 2010.

مردنی زمان

سوداد ره سوول

زانکوی سووران - فاکه لئیی په روهرده

له دنیای ئه مپو که مپوونه وهی ژمارهی زمانه کان و له ناوچوونیان بووه به دیارده یه کی بهرچاو، له هه مان کاتدا هه ندیک له زمانه کان، که به ژماره زور که من، له پیئشکه وتنیکی زور گه وره دان، هه تا دئ ژمارهی ئاخیوه رانیان روو له زیادی ده کات، له بهرام بهر ئه وهش ژماره یه کی یه کجار زور له زمانانی دی که ئاخیوه رانیان به ژماره که من، مه ترسی له ناوچوونیان له سه ره. دیارده ی مردنی زمان هه میشه له میژوودا هه بووه، گه لیک له زمانه کونه کان که له میژووی کون ناویان دئ، ئه مپو هیچ ئاخیوه ریکیان نه ماوه و له ناوچوون، وهک زمانی سومه ری، ئه که دی، بابلی، ئاشوری، ئاقیستایی، په هله وی، لاتینی.

له ناوچوونی زمانه کان له سه رده می کون، هه رگیز به و راده یه و به و ژماره زوره نه بووه که ئه مپو دنیا به خویه وه ده بینئ. ئه مپو له جیهاندا ژمارهی زمانه کان نزیک به حه وت هه زار زمان ده بیئت، وا چاوه پئ ده کرى هه تا سه ده ی داهانتوو له م ژماره زوره، نیوه یان زیاتر رووبه رووی مه رگ ببنه وه.

ئه مپو له جیهاندا، هه روهک چون له ناوچوونی هه ندیک جووری گیاندار و رووهک وهک کاره ساتیکی ژینگه یی باسی لیوه ده کرى، و هه ول دهرئ

له له ناوچوون و قریوون رزگار بکرین، به هه مان شیوه، زمانه کانیش وهک ره گهزی زور گرنگی ژیانی کولتووریی مرۆقه کان پیوستیان به پاراستن ههیه له فهوتان. وهک دیاره به نه مانی هه مه چه شنیی زمانه کان، هه مه چه شنیی کولتووریش کهم ده بیته وه. نه مانی زمان زه روزیانیکی گه ورهیه بو گه نجینهی بیری مرۆقاییه تی و که مبوونه وهی هه مه چه شنیی کولتووری له جیهان. هه ر بو یه مه سه له ی مردنی زمان باسیکی گرنگ و جیگهی بایه خه له لایه ن زمانه سه کان و ئه نترۆپۆلۆجیسته کان و ریکخراوه کانی نه ته وه یه کگرتووه کان، به تاییه ت یونسکو و ریکخراوه کانی دیکهی پاراستنی زمان.

له م کورته باسه، هه ول دهری دیارده ی مردنی زمان له پووی زماناسی - کو مه لایه تی شی بکریته وه، ویپای ده ستنیشا نکرده ی هوییه کانی مردنی زمان و قوناغه کانی مردنی زمان. سه ره پای پوونکرده وهی بایه خی زمانه کان و گرنگی پاراستنیا ن له مردن، و بوچی مردنی زمان شایانی ئه وه یه لیکۆلینه وهی له سه ر بکری و به هه ند وه ربگری. له به ر تیشکی ئه م لیکۆلینه وه یه ش هه ول دهری له ره وشی ئه مپووی زمانی کوردی بروانین، ئایا زمانی کوردی به هه موو له هجه کانییه وه هه تا چ راده یه ک مه ترسی مردنیا ن له سه ره؟ هه ره وه ها چو ن ده کری له م سه رده مه، له پال پاراستنی له هجه کان هه ولی زمانیکی هاوبه ش بو کورد بدری؟

مردنی زمان چیه؟

مردنی زمان یان له ناوچوونی زمان **Death of Language** به و زمانه ده گوتریت که دوا که سی ئاخپوهری ئه و زمانه بمریت و که سی دی له دوا ی خوی نه بی قسه ی پی بکا. ئه مه هه رچه نده بو هیه ئه و زمانه به چاکی تو مارکرا بی و به شیوه ی نووسین به رده وام بی، یان به شیوه ی قیدی و دهنگ پاریزرا و بی، به لام که که سی که نه بی قسه ی پی

بکا، به زمانیکی زیندوو دانانریټ. به لām ئەو زمانه‌ی که هیشتا له‌ناو نه‌چوو و ژماره‌ی به‌کاربه‌رانی زۆر کهم بوټه‌وه و مه‌ترسی له‌ناوچوونی لیده‌کری پیی ده‌گوتری **Endangered Language** واته زمانه‌که مه‌ترسی مردنی له‌سه‌ره. به لām کاتیکی زمان له‌لایهن دایک و باوکه‌وه ناگوټریته‌وه بو منداله‌کانیان، جیلی دواتر چیدی به‌و زمانه‌ی خوئی نادوئی، و زمانیکی بالاده‌ست وهک زمانی به‌که‌م قبول ده‌کن، ئەم دوخه پیی ده‌گوتری **Moribund Language**، واته زمانه‌که به‌پویه به‌ره و مردن. (Crystal, 2003A:20). هەر کاتیکی زمان گه‌یشته ئەو قوناغه، ئەوانه‌ی قسه‌ی پئی ده‌کن له ته‌مه‌نن و ژماره‌ی به‌کاربه‌رانی رۆژ له دواي رۆژ کهم ده‌بیته‌وه، تا دوا که‌سی ئەو زمانه‌ کۆچی دوايي ده‌کات و زمانه‌که‌ش له‌گه‌ل خوئی سه‌رده‌نیته‌وه.

جوړه‌کانی مردنی زمان

هه‌ندیکی زمان که ده‌مریټ له دواي خوئی زۆر به چاکی تۆمار کراوه و گه‌نجینه‌یه‌کی ده‌وله‌مندی نووسین و ئه‌رشیفی له دواي خوئی به جیه‌یشتوو وهک زمانی لاتینی. ئەم جوړه‌ مردنه جیاوازییه‌کی زۆری هه‌یه له مردنی زمانانیک که تا ئیستا تۆمار نه‌کراون هەر بو قسه‌کردنه، که ده‌شمریټ هه‌یچ شوینه‌واریکی ماددی و ده‌نگی له دواي خوئی به‌جی ناهیلی. هه‌ریویه ئەمرۆ هه‌ول ده‌دری پيش مردنی، ئەو زمانانه له ئه‌رشیف به ده‌نگی تۆمارکراو یان نووسراو، یان به قیدیۆ تۆمار بکرین، به لām به هوی نه‌مانی هه‌یچ که‌سیک که قسه‌ی پئی بکا، چیدی به زمانیکی زیندوو دانانریټ. (Crystal, 2003A:11).

هه‌ندیکی زمان که ده‌مریټ له ئەنجامی کۆن بوونیه‌تی و زمانی نووسین له زمانی زاره‌کی خه‌لک زۆر دوور ده‌که‌ویته‌وه، وهک زمانی

لاتینی، سانسکریتی، تورکی عوسمانی، عهره بیی فوسحا.¹ ئەم زمانه کۆنانه، له ئەنجامی زۆربوونی ژماره ی ئاخیوهرانیان و دوور کهوتنه وهیان له یهک و کهمی په یوهندی نیوانیان، جیاوازی زمانی له نیوانیان دهست پیده کات، تا له ئەنجامدا کۆمه لیک له هجه ی جیاوازیان لی پهیدا ده بیت و له زمانه ئەسلییه که زۆر دوور ده که ونه وه. ئەو زمانه کۆنه ئەسلییه، چیدی ناتوانی وهک زمانیکی زیندوو وه لآمی پیویستییه کانی ئەو سهرده مه بداته وه، یان ده بی نوئ بکریتته وه یانیش چیدی به کارنا بریت و ده مریت، له جیگه ی ئەو، له هجه کانی ئەو زمانه ده بن به زمانی جیاواز. نمونه ی ئەمه زمانی لاتینییه، وهک زمانیکی کۆن له ناوچوو و ئەمرۆ کهس قسه ی پی ناکا، به لآم له هجه کانی ئەو زمانه، زمانه ی وهک ئیتالی و ئیسپانی و فه ره نسی و پۆمانی و که ته لانی لی پهیدا بووه. واته زمانیکی ئارکایک ده مرئ و له دامینی کۆمه لیک زمانی دی لی به پاش ده که وئ.

هه ندیک زمانی دی که ده مرئ زمانی دی لی پهیدا نابیت و به یه کجاری ون ده بیت، چونکه ئاخیوهرانی هه موو ده مرن، وهک زمانی مانکس Manx که یه کیکه له زمانه کیلتییه کان Celtic Languages له جه زیره ی مان Man له به ریتانیا، دوا که سی ئاخیوهری ئەو زمانه له سالی ۱۹۷۴ ده مریت و زمانه کهش ده چیتته لیستی زمانه مردوو هکان.

¹ - زمانی عهره بیی فوسحا زمانیکی کونه و ته نها بۆ نووسینه، له بۆ ئاخواوتنیش له ئاستیکی زۆر بهرز وهک بۆ گفتوگۆی سیاسی و راگه یاندن و زانکو نه بیت به کار نایهت، ئەمرۆ له هیچ مالیک به عهره بیی فوسحا قسه ناکریت، هه ر بۆیه ئەم زمانه به زمانیکی زیندوو دانانری و له ریزی ئەو زمانانهش دانه نراوه، ئەمه هه ر چه نده گه لانی عهره ب به ژماره ی دانیشتوان زیاتر له ۲۰۰ ملیون که سن، به لآم عهره ب به گشتی به له هجه عهره بییه عامییه کان ده دۆین، که ئەم له هجان هس به راده یهک له زمانی عهره بیی فوسحا دوور که وتوو نه ته وه وهک دوو زمانی جیاوازیان لی هاتوو ه.

ئەمە ھەرچەندە دواتر ھەولای بوژانەوہی ئەو زمانە دراوہ. 2 (Dalby, 1998:113)

شارەزایان پێیان وایە مردنی زمان بە ھۆی ئارکایک بوونی، گۆرانیکی سروشتی زمانە و ھەموو زمانیک لە قۆناغەکانی گەشەکردنی پێیدا تێپەر دەبێ، بۆیە مردنیشی کاریکی سروشتییە، چونکە لە جیگەیی ئەو زمانە کۆمەلایک زمانی دی پەیدا دەبن. بەلام زمانیک لەبەر ھۆکاری سیاسی و ئابوری ژمارەیی ناخۆھەرائی کەم دەبیتەوہ و بەرەو مردن دەچیت. ئەم جۆرە مردنە سروشتی نییە و پێویستە پێشی لای بگیری و چارەسەر بکری. زۆربەیی مردنی زمانەکان لەم سەردەمە لە جۆری دووہمە.

ھەر زمانیکیش کە دەمریت، چیدی دەستکەوتی کولتووری و شارستانی نامینیت، بە یەکجاری سەردەنیتەوہ و بوژانەوہشی کاریکی ئاسان نییە.

ژمارەیی زمانەکانی جیھان

بۆ ئەوہی بزانیان چەند زمان بە پێگەوہیە بۆ مردن، دەبێ لە پێشدا بزانیان چەند زمان لە جیھاندا ھەییە. ئەمڕۆ لە جیھاندا نزیک بە ھەوت ھەزار زمان قسەیی پێ دەکری.

زۆر کەس کە ئەم ژمارە زۆرە لە زمانەکان دەبینن توشی سەرسۆرمان دین، کە چۆن دەبێ ئەم ھەموو زمانە لە دنیا ھەبیت. لەم ژمارە زۆرە،

² - دوا ئاخۆھەری زمانی مانکس کەسیک بوو بە ناوی نید مادریلا Ned Maddrell کە لەسالی ۱۹۷۴ کۆچی داوی دەکات، ئیدی داوی ئەوہ مەرگی زمانەگەش رادەگەییەن، بەلام دواتر بە ھەول و کوششی رۆشنییران و ھۆمەتی جەزیرەیی مان ھەولای بوژانەوہی زمانەگە دەدریت، زمانی مانکس بە شیوہیەکی ئیختیاری لە قوتابخانەکان دەخویندری. ئەمڕۆ کۆمەلایک لە خەلکی جەزیرەگە فیری زمانەگە بوون. بە گۆزیرەیی سەرژمیری سالی ۲۰۰۱ دانیشتوانەگەیی ۷۶ ھەزار کەس بوو، لەم ژمارەیی تەنھا ۱۶۸۹ کەس فیری قسەکردن و خویندەوہ بوون بە زمانی مانکس. (Wilson, 2008:77).

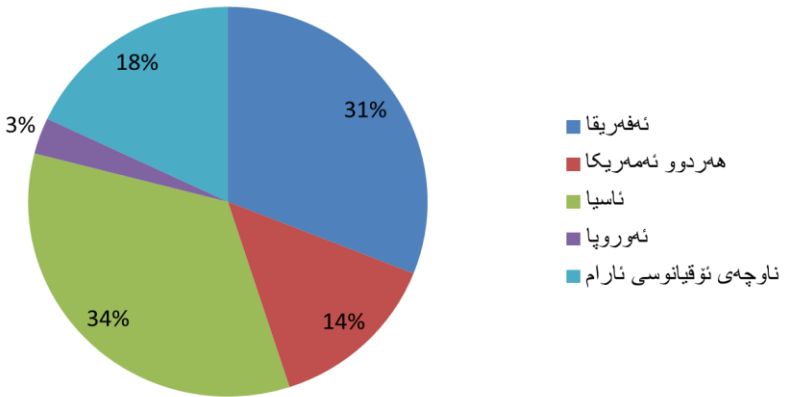
زمانه‌کان و له‌هجه‌کانی زمانیش حساب کراون. چونکه تا ئیستا له رووی زمانه‌وانییه‌وه زمان و له‌هجه به ته‌واوه‌تی له‌یه‌ک جودا نه‌کراونه‌ته‌وه، هەر له‌هجه‌یه‌کیش بو‌ی هه‌یه بی‌ی به زمانیکی سه‌ربه‌خۆ، ئه‌گەر زه‌مینهی سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی و کولتووری بو‌ی بره‌خسێ. له‌ لایه‌کی دیکه‌وه، له‌ کۆتاییه‌کانی سه‌ده‌ی بیستم و هه‌تاوه‌کو ئه‌م‌پۆش له‌ جیهان به‌رده‌وام زمانی نوێ ده‌دۆزێته‌وه، بو‌یه ژمارهی زمانه‌کان جیگێر نییه و بو‌ی هه‌یه ئه‌م ژماره‌یه زیاتر به‌ره‌و سه‌ره‌وه بروات. (Moseley, 2007:VII).

هه‌مه‌چه‌شنیی زمانه‌کان به‌ یه‌کسانی به‌ سه‌ر جیهاندا دابه‌ش نه‌بوون، له‌ قاره‌یه‌که‌وه بو‌ قاره‌یه‌کی دی ده‌گۆرێت. قاره‌ی ئاسیا رێژه‌ی ۳۴% و ئه‌فهریقا ۳۱% ی ژماره‌ی زمانه‌کانی به‌ر ده‌که‌وێت که زۆرتین رێژه‌ی هه‌مه‌چه‌شنیی زمانیی، به‌لام قاره‌ی ئه‌وروپا رێژه‌ی ۳% به‌ر ده‌که‌وێت که که‌مترین ژماره‌ی زمان و هه‌مه‌چه‌شنیی زمانی له‌ جیهان له‌م قاره‌یه. (ته‌ماشای خشته‌ی زمانه‌ زیندوو‌ه‌کانی جیهان بکه) (Janson,2012:210)

پێژه‌ی سه‌دی	ژماره‌ی زمانه‌کان	قاره‌کان
۳۱%	۲۱۱۰	ئه‌فهریقا
۱۴%	۹۹۳	هه‌ردوو ئه‌مه‌ریکا
۳۴%	۲۳۲۲	ئاسیا
۳%	۲۳۴	ئه‌وروپا
۱۸%	۱۲۵۰	ناوچه‌ی ئۆقیانووسی ئارام
۱۰۰%	۶۹۰۹	سه‌رجه‌م

خشته‌ی زمانه‌ زیندوو‌ه‌کانی جیهان به‌ پێی قاره‌کان

سەرچاوه: Tore Janson, The History of Languages, Oxford University press, 2012.

هێلکاریی بازنەیی هەمەچەشنیی زمانەکان لە جیهان

لەم خشتەییە نیشان دەدا کە ئەوروپا کەمترین ژمارەیی زمانی تێدایە، وەک ئاشکرایە، ئەم قارەییە لەوانی دی زیاتر دوچاری لەناوچوونی زمان بۆتەوه، ئەمەش زیاتر هۆکاری سیاسی و ئابوری هەیە، بە تاییبەت دوای سەرھەڵدانی ناسیۆنالیزمی دەوڵەت-نەتەوه، کە لەسەر بنچینەیی یەک زمان بۆ یەک دەوڵەتی نەتەوهیی دامەزرا بوو، زمانی کەمینه نەتەوهکان فەرامۆش کراون یان مافی بەکارھێنانی زمانەکیان لێ قەدەغە کراوه، و لە ئەنجامدا لەناوچوون. وەک زمانە کێلتییەکانی

به‌ریتانیا که ئەمانەن: گەیلکی سکۆتی و ئیڕلەندی و ویلزی³ و مانکس و کۆرنیش چەندین زمانی دیکە، که ئاخیوهرانیان یان نەماوہ یانیش زۆر کەم بۆتەوہ و بەرەو مردن دەچیت. ئەمە سەرەپای ھۆکاری ئابوری و سەرھەڵدانی شوێشی پێشەسازی و گەشەیی ئابوری و کەلەکەبوونی سەرمايە لەم قارەپە، کە بۆتە ھۆی پەیدا بوونی شاری گەورە و کۆچکردنی خەلک لە گوندەوہ بۆ شارە گەورەکان بۆ کار، فراوانبوونی پێگاو بانەکان، و ئاسانکاری ھاتووچۆ لە نیوان شارەکان و گوندەکان. ھەلبەت ئەم سیستەمە ئابورییە بەم ژێرخانە، زمانیک بەلادەست دەکا کە بایەخی ئابوری و سیاسی و پەرەردەیی ھەیە، کە ئەمەش تەئسیریکی یەكجار زۆری دەبێ بۆ کەمبوونەوہی ھەمەچەشنیی زمانی و لەناوچوونی زمانەکانی دی کە ئەو بایەخەیان نییە.

رەوشی لەناوچوونی زمانەکان

³ زمانی ویلزی Welsh دواى ئەوہی لە جەزیرەى بەریتانیا لە سالی ۱۵۳۶ دەکەوێتە ژیر دەسەلاتی زمانی ئینگلیزی و فەرمانزەوايي بەریتانیا، ئینگلیزی دەبی بە زمانی رەسمی ھەموو بەریتانیا، ویلزی دەسەلاتی زمانی خۆی لە دەست دەدا بۆ زمانی ئینگلیزی، زیاتر بۆ ئاخواستن بەکار دیت. لە کۆتایی سەدەى تۆزدەم خویندن لە سەرانسەری ویلزی دەرکری بە ئینگلیزی و لە قوتابخانەکان قسەکردن بە ویلزی قەدەغە دەرکری، ئەو قوتابیانیەى کە بە ویلزی قسەیان دەرکرد سزا دەدران، پارچە تەختە یەکیان لەم دەکرا لەسەری نووسرا بوو (نەخیر بۆ ویلزی) No Welsh (لە کۆتایی دەرس لێدانیان دەخوارد. بەم شیوہیە زمانی ویلزی زۆر بە توندی بنبر دەرکرت، تا لە سەرەتای سەدەى بیستەم ژمارەى ئاخیوهرانی ویلزی ڕوو لە کەمی دەکا. ئەمڕۆ بەگۆیرەى سەرژمێری ۲۰۱۱ لە سێ ملیۆن دانیشتوانی ویلزی تەنھا ۵۶۲ ھەزار کەس دەتوانن بە ویلزی قسە بکەن، ئەمە دواى ئەوہی کە ھەولیکی زۆر دراوہ بۆ بوژانەوہی. (Malerich, 2008:3-4) سەبارەت بە زمانە کیلتییەکانی دیکەى بەریتانیا دەرکری ھەمان شت بگوتری، بە ھەمان شیوہ، لەلایەن دەسەلاتدارانی بەریتانیا ھەولێ ریشەکیشکردنیان دراوہ، ئەمڕۆ ئاخیوهرانیان زۆر کەم بۆتەوہ، بۆ نمونە لە سکۆتلەندە، مەگەر لە گوندە دوورپەریزەکان خەلکیک ھەبی بە گەیلکی سکۆتی قسە بکا، لە شارە گەورەکان بە یەكجاری لەناوچووہ.

ژماره‌ی دانیشتونای جیهان که به ۷ ملیار ده‌خه‌ملینریټ، به‌گویهری ئەو ئامارانە‌ی که له‌سه‌ر به‌کاربه‌رانی زمان کراون، له‌م ۷ ملیاره، ۲،۴ ملیار خه‌لک‌ته‌ن‌ها به ۸ زمانی گه‌وره‌ی دنیا قسه ده‌که‌ن که ئەمانه‌ن مانده‌رین (زمانی چینی) ئیسپانی، ئینگلیزی، بئنگالی، هیندی، پورتوغالی، رووسی، ژاپۆنی. ئەگەر له‌سه‌ر ئەو هه‌شت زمانه ۱۲ زمانی دیکه‌ی بخه‌ینه سه‌ر: ئەلمانی، فه‌ره‌نسی، پونجایی، جاوی، بیهار، ئیتالی، کۆری، تیلوگو، تامیلی، ماراتی، قیتنامی، ده‌بن به ۲۰ زمانی به‌ ناوبانگی جیهان، ئەوا ئەم ریزه‌یه ده‌بی به ۳،۲ ملیار خه‌لک، واته‌ نزیک به‌ نیوه‌ی سه‌رجه‌م دانیشتونای گۆی زه‌وی به‌ ته‌ن‌ها بیست زمان قسه ده‌که‌ن. له‌لایه‌کی دیکه‌وه ئەگەر ریزه‌ی سه‌دی زمانه‌کان وه‌رگرین له‌گه‌ل ژماره‌ی دانیشتونای جیهان ئەوا ده‌بینین له ۴% زمانه‌کانی جیهان له‌لایه‌ن ۹۶% ی دانیشتونای جیهان قسه‌ی پێ ده‌کری. (Crystal, 2003A:14)

به‌ ته‌ن‌یا له‌ پاپوا نیو گینیا⁴ Papua New Guine زیاتر له ۸۵۰ زمان هه‌یه، له ئەنده‌نۆسیا نزیک به ۶۷۰ زمان هه‌یه، که پیکه‌وه چاره‌کی ژماره‌ی زمانه‌کانی جیهان پیکدین. ئەگەر هه‌وت ولاتی دی بخه‌ینه سه‌ر ئەو دوو ولاته که ژماره‌ی زمانه‌کانیان زۆره و هه‌مه‌چه‌شنه (نه‌یجیریا ۴۱۰، هیندستان ۳۸۰، کامیرون ۲۷۰، ئوسترالیا ۲۵۰، مه‌کسیکو ۲۴۰، زائیر ۲۱۰، برازیل ۲۱۰) زمانیان هه‌یه، که ئەمانه سه‌رجه‌م پیکه‌وه ده‌بن به ۳۵۰۰ زمان، واته‌ نیوه‌ی ژماره‌ی زمانه‌کانی جیهان له‌م نو ولاته دایه. (Skutnabb-Kangas, 2002:7)

⁴ - پاپوا نیو گینیا ولاتیکی سه‌ر به‌خۆیه له به‌شی پوژه‌ه‌لاتی جه‌زیره‌ی نیوگینیا، له باکووری خوره‌ه‌لاتی قاره‌ی ئوسترالیا هه‌لکه‌وتوو. به‌شی پوژه‌ه‌لاتی ئەم جه‌زیره‌یه هه‌ریمیکی سه‌ر به ولاتی ئەنده‌نۆسیایه. ئەم جه‌زیره‌یه له رووی هه‌مه‌چه‌شینی کولتووری و زمانی یه‌کجار ده‌وله‌مه‌نه‌د.

وهک دیاره ئه و زمانانهی که ههپهشهی مردنیان لهسه ره ئاخیوه رانیان به ژماره زۆر کهمن، له نیو ژمارهی ئه و زمانه بچووکانه 500 زمان ژمارهی ئاخیوه رانیان له 100 کهس کهمتره، نزیکهی 1500 زمان ژمارهی ئاخیوه رانیان له 1000 کهس کهمتره، 3340 زمان ژمارهی ئاخیوه رانیان له 10000 کهس کهمتره. زۆربهی ئه م زمانانهش له ناوچه خولگه ییه کانه له قارهی ئه فهریقا و ئاسیا و ئه مه ریکای باشوور (Crystal, 2003A:15) وهک ده بینین ئه و ژماره زۆره له زمانه کان له 4 ههزار زمان زیاتره، ژمارهی ئاخیوه رانیان زۆر کهمه و بیگومان له ماوه یه کی کورت، کاتیکی ئاخیوه رانی ده که ونه ته مه نه وه و زمانه کانیش ناگو یزرینه وه بو منداله کانیان، له گه ل مردنی خو یان زمانه کانیش ده مرن. له لایه کی دیکه وه، زۆرینهی زمانه کانی دنیا تا ئیستا نه نووسرا ونه ته وه یان به شیوه یه کی زانستی تو یزرینه وه یان له سه ره نه کرا وه، بۆیه که ده مرن ه یچ له دوا ی خو یان به جینا هیلن.

له ئاماریکی دی سه باره ت به مردنی زمانه کان له قاره ی ئوسترالیا، دووباره ئه وه نیشان ده دا که زمانه کانی دانیش توانی ئه سل ی ئه و قاره یه به شیوه یه کی ترسناک روو به رووی له ناوچوون و مردن ده بنه وه. به پپی راپۆرتیکی زمانه ئه سل ییه کانی دانیش توانی ئوسترالیا Aboriginal Languages له سالی 2005، له تیکرای 250 زمانی دانیش توانی ئه سل ی، ته نها 145 زمان ماوه ته وه قسه ی پپی ده کرای، ئه وانی دی هه موو مردوون، له م 145 زمانه ش که ماوه ته وه، 110 زمان زۆر به سه ختی مه ترسی له ناوچوونیان له سه ره، چونکه له لایه ن کۆمه له خه لکانیکه وه قسه ی پپی ده کرای که به ژماره زۆر کهمن و به ته مه نیشن له سه رووی چل سالیان، چیدی زمانه کان ناگو یزرینه وه بو منداله کانیان. (McConvell, Patrick, 2005:4)

له هه ردوو ئه مه ریکاش زمانه کانی دانیش توانی ئه سل ی ئه م قاره یه زۆر به خیرایی به ره وه له ناوچوونه. له تو یزرینه وه ی سه رزمیریه کی

که نه دا، له نیوان سالانی ۱۹۸۱ تا ۱۹۹۶ له ۵۰ زمانی دانیشتوانی ئەسلی ئەو ولاتە، تەنھا ۳ زمان (ئینوکتیتوت⁵ Inuktitut، کری⁶ Cree، ئۆجیبوا⁷ Ojibwa) بە پادەیهک ژمارە ی ئاخپوهرانیان ماوہتەوہ که دەرکری بۆ ماوہیهکی درپژ له مردن پزگاریان بیت. (Crystal, 2003A:16). واتە له ماوہی ۱۵ سال ۴۷ زمان لەناوچوون.

لەم ئامارانە ئەو نیشان دەدا که رەوشی لەناوچوونی زمانەکان لە چ ئاستیکدا یە، هەتا چ پادەیهک زمانە بالادەستەکان و گەرەکان رۆژ لە دوا ی رۆژ ژمارەیان لە زیاد بووندا یە، لە بەرامبەر ئەو هوش زمانە بچووکەکان، ژمارەیان لە کەمبوونەوہیە و مەترسی مردنیان لە سەرە.

5 - ئینوکتیتوت یان ئینیوت زمانی ئەسکیمۆکانی کەنەدا و ئەلاسکا و گرینلانده، نزیک بە ۶۵ هەزار قسەکەری هە یە. دیالیکتی گرینلاندى ئەم زمانە که بە گرینلاندىک ناسراوہ لە پال زمانی دانمارکی زمانیکی رەسمی ئەو جەزیرە یە و لە بواری پەرورده و ئیدارە و میدیا و چاپەمەنیش بە کار دیت. لە کەنەداش هەر له سەدە ی هەژدەمەوہ نووسین بەو زمانە دەستی پیکردووه زیاتریش بۆ نووسراوی دینی بەکارهاتووہ، بەلام ئیستا له کەنەدا بۆ رۆژنامە و کتیبی قوتابخانە بە کار دیت. له گرینلانده و ئەلاسکا و کەنەدا ئەلفوبیی لاتینی بەکار دینن، له سیبیریا ئەلفوبیی کیرلیک، بەلام له کەنەدا له ناوہراستی سەدە ی نۆزدەم شیوازیکی نووسین لە سەر هەمان خەتی کری، که ئەلفوبییەکی تاییەتە، بۆ دیالیکتی ئینوکتیتوتی ناوچە ی کیویک له کەنەدا دادەھێنریت. ئەم زمانە ئەمرو بە شیوہیەکی فراوان لەم ولاتانە بە دیالیکتی جیاواز و ئەلفوبیی جیاواز بە کار دیت. (Dalby, 1998:276-277).

6 - کری یەکیکە له زمانە ئەسلییەکانی هیندیە سوورەکانی ئەمەریکا، نزیک بە ۷۰ هەزار قسەکەری هە یە و له رۆژئاوای کەنەدا نیشتهجین. له پووی ژمارە ی دانیشتوانەوہ بە گەرەترین زمانی کەمینە دانیشتوانی ئەسلی کەنەدا دادەنرین. له سالی ۱۸۴۰ لەلایەن مسیۆنیر جیمس ئیفان جوړە شیوازیکی نووسینی بۆ دادەنریت. ئیستا له کەنەدا رۆژنامەیهک بە زمانی کری دەر دەچیت. (Dalby, 1998:139)

7 - ئۆجیبوا یەکیکە له زمانە ئەسلییەکانی هیندیە سوورەکانی ئەمەریکا، نزیک بە ۸۰ هەزار قسەکەری هە یە و له کەنەدا و ویلا یەتە یە کگرتووہکانی ئەمەریکا نیشتهجین. له سالی ۱۸۴۰ شیوازیکی نووسینی وەک زمانی کری لەلایەن مسیۆنیر جیمس ئیفان بۆ دادەھێنریت و بۆ نووسین بە کار دیت. (Dalby, 1998:470)

ئەم ئامارانە ئەوەش نیشان دەدەن کە پێژەری مردنی زمانەکان زۆر بە خێراییی دەچیتە پێش.

لە بەراوردییکی مردنی زمانەکان و لەناوچوونی گیاندار و پروووک، پرووون دەبیتەووە کە پێژەری مردنی زمانەکان زۆر خێراترە لە پێژەری لەناوچوونی هەندیک جۆری گیاندار و پروووک. پێژەری لەناوچوونی بەلندە (۱۱%) یە، گیاندارە شیردەرەکان (۱۸%)، ماسی (۵%)، پروووک (۸%)، بەلام پێژەری لە ناوچوونی زمان (۴۰%) ه. (Harrison, 2007: 7)

بەم پێیە زمانەکان بە تاییبەت ئەوانەیی کە بە ژمارە زۆر کەمن، بە خێراییی هەلەدووەریین و بەرەو مردن دەڕۆن، هەر بۆیە ئەم دیاردەییە بۆتە جیگەیی سەرنجدان و تووژینەووە لەبارەیان. بە پێی پێداچوونەووەییەکی سەرانسەری سەبارەت بە ژمارەیی ئەو زمانانەیی کە پرووبەرووی مردن دەبنەووە لە پاشەرۆژ، مایکل کراوس، شارەزای بواری مردنی زمانەکان، گەیشتۆتە ئەم ئەنجامە و دەلی:

" من ئەو لیکدانەووییە بە ماقول دەزانم کە تا سەدەیی داھاتوو لە 90% زمانەکانی مروڤایەتی بەرەو مردن دەچن " (Crystal, 2003A:18)

شارەزایان پێیان وایە لەم ژمارە زۆرەیی زمانەکان تەنھا 600 زمانیک بە سەلامەتی دەمیییتەووە، ئەوانی دی مەترسی مردنیان لەسەرە. بۆیە بە گویریەیی شروڤەکردنی رەوشی زمانەکان و خەملاندنی مانەوویان لە پاشەرۆژ، شارەزایان ھاتوونەتە سەر ئەو باوەرە کە ھەر دوو ھەفتە جاریک زمانیک لەناو دەچیت.

ئاستەکانی مەترسیی مردنی زمان

بێگومان ھەموو زمانیک لە یەک ئاستدا پرووبەرووی مردن نابیتەووە، وەک لە پێشدا باسی لێووە کرا ھەندیک لەو زمانانەیی کە بە ژمارە زۆر کەمن زۆر بە خێراییی لەناو دەچن، بەلام زمانی دی ھەییە بەھووی بارودۆخی سیاسی و ئابوری و کۆمەلایەتی رەنگە بتوانی بۆ تەمەنیکی

دریژتر، دریژ به مانه وهی خوئی بدات. ئینسیکلۆپیدیای زمانه مهترسی لهسه رهکان، ئاستهکانی مهترسی له ناوچوونی زمانهکان بهم شیوهیه دیاری دهکات:

بۆی ههیه له مهترسی دابیت: ئهو زمانهیه که ئیعتیباری له ولاتهکهی خوئی کهمه، له رووی ئابورییهوه بیهش بووه، له فهزای گشتی له ژیر گوشاری زمانی دیکهی بالادهسته، له لایهن تاکهکانهوه به شیوهی پچرپچر به کار دیت، له بواری خویندن و پهروهردش به شیوهیهکی پیکراو به کار نایهت.

مهترسی لهسه ره: ئهو زمانهیه که قسه پیکه ره زۆر باشه کهی گهنجیکی له تهمه نه، زمانه که له شوینی ژبانی خوئی و به تایبهت له قوتابخانه به شیوهیهکی نارپک بۆ مندان دهگوێزریته وه.

زۆر له مهترسی دایه: ئهو زمانهیه که قسه پیکه ره زۆر باشه کهی له تهمن دایه و له په نجا سال زیاتره، زمانه کهی دوا چهند نه وهیه که ئیعتیبار و به های کۆمه لایه تی خوئی له دهست ده دات.

به رپوهیه بۆ مردن: ئهو زمانهیه که ژمارهیهکی زۆر کهم له گروپیکی ئه تنیکی قسه ی پێ ده کهن و زۆر به شیان به تهمن گه ورهن.

له ناوچووه یان مردووه: ئهو زمانهیه که هیچ کهسیک نه ماوه قسه ی پێ بکا. (Moseley, 2007:XI)

ئهو زمانانهی که له ده ره وهی ئهم دۆخانه دان، به زمانی بیه مه ترسی داده نرین، واته زمانی زیندوون و مانه وه یان مسۆگه ره، چونکه به ژمارهیهکی زۆر خه لک قسه ی پێ ده کهن، هه روه ها پشتگیریهکی سیاسی و ئابوریان هه یه، وه ک پپووست له بواری خویندن و پهروه رده و میدیاش به کار دین، بۆیه له پاشه رپۆژ ده توانن دریژ به مانه وهی خویان بدهن.

هۆیهکانی مردنی زمانهکان

زمان هەر له خۆیهوه نامریت، ههروهها زمان وهک بوونهوهریکی زیندووش نییه تههه نیک له ژیان بهسه ربات و بمریت. کۆمه لیک هۆی سه رهکی ده بنه ریخۆشکه ر بۆ له ناوچوونی زمان. زمان ئه و کاته مه ترسی له ناوچوونی لێ ده کرئ کاتیک به زمانیکی بالا ده ست و به هیز ده وه ده درئ و گوشار بۆ سه ر زمانه که دینئ، به ره به ره بنکو لئ ده کات و جینگه ی پئ له ق ده کات، تا له کۆتاییدا زمانه که به را ده یه ک بیه یز و بچووک ده بیته وه، چیدی توانای به رگری نامینئ بۆ به رژه وه ندی زمانه گه وه و بالا ده سه ته که، به یه کجاری ده سه تبه ردارای زمانه که ی خۆی ده بی.

ئهم پرۆسه یه ئه و کاته ده ست پئ ده کا که ئاخیه وهرانی زمانه بچووکه که ده بن به دوو زمان **bilingual**، به زمانه که ی خۆیان قسه ده که ن له گه ل زمانه بالا ده سه ته که، دواتر نه وه ی نوئی زمانه بچووکه که واز له زمانه که ی خۆی دینئ، چونکه زمانه که ی له پرووی سیاسی و ئابوری و پهروه ده ییه وه هیه ئیعتیاریکی نییه. نمونه ی ئهم جو ره زمانه که ئهمرۆ پروبه پرووی مه ترسی مه رگ بوونه وه، زمانه که لیکن له و کۆمه لگایانه ی که زمانه کانیان هیه بایه خیکی بۆ خویندن نییه و ته نها بۆ ئاخواتنه، تا ئیستاش وهک پیویست کۆ نه کراونه وه و نه نووسراونه ته وه. وهک هه ندیک له زمانه کانی هیندییه سووره کانی ئه مه ریکا و زمانه بچووکه کانی ئه فه ریقا و ئاسیا و ئوسترالیا. هه ندیک جاریش له به ر هۆکاری سیاسی، زمانه کان هه ولئ ریشه کیشکردن و نه هیشتنیان ده درئ و ئاخیه وهرانی ناچار ده کرین زمانه بالا ده سه ته که قبول بکه ن، وهک زمانی کوردی له باکووری کوردستان. بۆیه مردنی زمانه کان گه لیک هۆکار و پالنه ری هه مه جو ری هه یه، هه لومه رچی له ناوچوونه که شیان له ولاتیکه وه بۆ ولاتیکی دی جیاوازه. هۆیه کان ده کرئ بۆ چوار خالی سه ره کی دابه ش بکرین: (Sallabank, 2010: 56-

- 1- کاره ساتی سروشتی، وهک برسیه تی، نه خوۆشی، بومه له رزه، لافاو و تو فان، که تیایدا خه لک به ژماره ی زور دهرن یان دو چاری کوچکردن ده بنه وه، زمانه که شیان په رته وازه ده بیّت و ده مریت.
- 2- شه پ و کو مە لکوژی، وهک تاسمانیا Tasmania⁸ (که خه لکه که ی له لایه ن کو لونیسته کانه وه به کو مە ل کوژان)، خه لکی ئە سلّی دانیشتونای به رازیل (کیشه و ململانیی له سه ر خاک و ده رامه ت و سه رچاوه کان)، ئە لسل فادور (شه ری ناوخو).
- 3- سه رو تکردن و چه وسانه وه ی خه لک و زمانه که یان له پینا و یه کیتی نیشتیمانی: (راگو یزانی به زوره ملی) وهک زمانی کوردی له تورکیا و ویلزی له به ریتانیا و زمانی خه لکی ئە سلّی ئە مه ریکا.
- 4- زال بوونی کولتووری و سیاسی و ئابوری، وهک زمانانی ئاینو⁹ Ainu، مانکس Manx، سوربیان¹⁰ Sorbian، کو یچوا¹¹ Quechua و زوری دی.

⁸ - تاسمانیا جه زیره که له باشووری روزه لاتی قاره ی ئوسترالیا، له کاتی گه یشتی کو لونیالی به ریتانی له سالی ۱۸۰۳، دانیشتوانه ئە سلّیه که ی ئە م جه زیره ژماره یان نزیک به ۱۰ هه زار که س بوو. به هوی بلاو بوونه وه ی نه خوۆشی و تیکه ل بوونیان له گه ل کو لونییه کان و شه پ و کوشتنیان و ریشه کیشته رنیان له سالی ۱۸۳۳ ژماره یان بوو به ۳۰۰ که س، دواتر هه موویان بو جه زیره که ی دی گویزرانه وه، زمانه که شیان له ناوچوو.

⁹ - ئاینو زمانی دووه می دانیشتونای ئە سلّی ژاپونه، سه رده میک له باکووری جه زیره ی هۆکایدو و سه خالین نیشته جی بوون، ئە مرپو به شیوه یه کی عه مه لی ئاخویه ری نه ماوه و چۆته ریزی زمانه مردووه کان. ئە م زمانه ئە ده بی نووسراوی نه بووه، به لام ئە ده بی زاره کی هه بووه و کوکراوه ته وه. (Dalby, 1998:288)

¹⁰ - سوربیان زمانیکی سلافی باکووری روزه لاتی و ۱۰۰ هه زار ئاخویه ری هه یه و له ئە لمانیا نیشته جین. له سه رده می نازییه کان ئە م زمانه به ره سمی قه ده غه بوو، به لام دواتر له سه رده می کو مونیسته کان له ئە لمانیای روزه لاتی به ره سمی ناسرا، ئیستاش له قوتابخانه له ئە لمانیا ده خویندری. (Dalby, 1998:575).

¹¹ - کو یچوا یه کیکه له زمانه هیندییه سووره کانی ئە مه ریکا، نزیک به ۹ ملیون ئاخویه ری هه یه، و له نیو چیپایه کانی ئە ندیز له روزه لاتی ئە مه ریکای باشوور له بولیقا و پیرو و ئیکوادور و ئە رجه نتین و کو لومبیا نیشته جین. کو یچوا زمانیکی بالا دهستی ئیمراتوریه تی ئینکا بوو، که دوا ی

خالئ چوارهم که له هه مووان گرنگتره و رۆلئیکی سه رهکی ده گئیری له که مکردنه وهی ده سه لاتئ زمان و ژماره ی ئاخوهرانی. ده کری بو پینچ خالی دی دابهش بکری:

1. ئابوری، وهک بلاوبوونه وهی برسیه تی و هه ژاری له ناوچه گوندنشینه کان و ناچاربوونیان به کوچکردن بو شاره کان، که به مهش ئاخوهرانی په رته وازه ده بن و زمانه که شیان ون ده بیئت.

2. بالادهستی کولتووری له لایهن زۆرینه ی دانیشتون، وهک خویندن و په روه رده به زمانی نه ته وهی سه ردهسته و زمانی نه ته وه بچووه کانهش ته نها بو قسه کردن و فولکلوره.

3. سیاسی، وهک سیاسه تی په روه رده که زمانه مه حه لیه کان پشتگوئ ده خات و یانیش زمانی که مینه کان له ژیا نی گشتی قه ده غه ده کات.

4. میژوویی، وهک به کۆلۆنیکردن و کیشه ی سنووری و زالبوونی زمانیک و فه رامۆشکردنی زمانه کانی دی.

5. هه لۆیستوه رگرتن: وهک تیروانیی زمانی که مینه کان به نه خوینده واری و برسیه تی و قاتوقری، به لام زمانی سه ردهست به زمانی پیشکه وتن و شارستانیه ت.

ئه م هۆیانه به شیوه یه کی راسته وخۆ و ناراسته وخۆ هه لومه رچیک ده ره خسینن که زمانی به ژماره که م یان زمانی که مینه نه ته وه کان بکه ونه بهر شالاوی له ناوچوون و بنبرکردن، به تیپه ریوونی کاتیش زمانه بالادهسته که که زمانی به ئیعتیار و ره سمی ولاته، جیگه ی زمانی که مینه کان ده گریته وه.

هاتی ئیسپانییه کان له سه ده ی شازدهم بو ئه مه ریکای باشوور، ئه م ئیمپراتوریه ته له ناوده چیت. ئه م زمانه ئه مرۆ هه رچه نده ئاخوهری زوره، به لام به هۆی بالادهستی زمانی ئیسپانی له م ولاتانه که متر له چاپه مهنی و میدیا به کار دیت. (Dalby, 1998:505)

بۆچی گرنگه زمانهکان له مردن بپاریزرین ؟

هەر زمانیک پیناسهی کولتووریکه و ریگهیهکه بۆ تیگه‌یشتن له جیهان و ده‌وروبهر. له‌ناوچوون و مردنی زمانه‌کان، له‌ناوچوون و بزربوونی فکر و بۆچوونه جیاوازه‌کانه، له‌ناوچوونی شیوازه جیاوازه‌کانی ده‌رکردنی جیهان و مه‌عریفه‌یه، له‌ناوچوونی شیوازی ئاخاوتن و ئەزمونه‌کانی مروّقیه‌تییه له جیهان.

زمان دیارده‌یه‌کی کۆمه‌لایه‌تییه و به‌ره‌می به‌کاره‌ینانه کۆمه‌لایه‌تییه‌کانه، پیرستیکی کولتووریی ئەو کۆمه‌لگه‌یه که له‌ حالێ هازر ئەو زمانه به‌کارده‌ین. هەر روودوایک له‌ پابردوو و ئیستا له‌ ژبانی کۆمه‌لگه، ته‌ئسیری بۆ سهر زمانه‌که ده‌بێت، له‌ نیو زمانه‌که په‌نگ ده‌داته‌وه و له‌ بیره‌وه‌ری خۆی ده‌بپاریزێ، که‌واته‌ زمان هۆیه‌کی سه‌ره‌کییه بۆ گواستنه‌وه‌ی میراتی کۆمه‌لایه‌تی، هه‌ربۆیه‌ زمان ئامرازیکی زۆر گرنگه بۆ پاراستن و به‌رده‌وامی میژوویی ئەو کۆمه‌لگه‌یه. که‌واته‌ زمان ئەمباریکه میژووی کۆمه‌لایه‌تی - کولتووری ئەو کۆمه‌لگه‌یه‌ی تیدا کۆبۆته‌وه. زمان رۆژمی‌ری پێشینه‌ی ئاخیه‌رانییه‌تی، هه‌لگری ژینامه‌ی نه‌ته‌وه‌کانه، ئاوینه‌ی شارستانیه‌ته، هه‌ر بۆیه ئیمه له‌ ریگه‌ی زمانه‌وه میراتگری هه‌موو سه‌رده‌مه‌کانی پێش خۆمانین. (Hertzler, 1965: 106-107) به‌م پێیه، کاتیک زمانیک ده‌مری، ده‌ستکه‌وتی کولتووری - زمانی ئەو کۆمه‌لگه‌یه‌ش بۆ یه‌کجاری ده‌وه‌ستێت.

زۆر له‌و زمانانه‌ی که مه‌ترسی مردنیه‌ن له‌سه‌ره کولتووریکی زاره‌کی ده‌له‌مه‌ندیان له‌ چیرۆک و په‌ند و قسه‌ی نه‌سته‌ق و گۆرانی و میژووی زاره‌کی هه‌یه، که ده‌ماوهم گویزراونه‌ته‌وه بۆ نه‌وه‌ی دوا‌ی خۆیان، به‌لام تا ئیستا تۆمار نه‌کراون. به‌ له‌ناوچوونی ئەو زمانانه، گشت ئەم کولتووهر زاره‌کیانه‌ش له‌ ناوده‌چێت.

زمان ئامرازیکى گرنگه بو تىگه‌يشتن له ژينگه و ده‌وروبه‌رى خويمان. به‌شیکى زورى زانیاری مروّفه‌کان له باره‌ی سروشته‌وه له نيو زمانه زاره‌کييه‌کانه. دانىشتوانه مه‌حه‌لييه‌کانى ئه‌و ناوچه سروشتيانه که له‌ماوه‌ی هه‌زاران سال به‌ قوولّى تىکه‌ل به‌ نه‌ينىيه‌کانى ئه‌و ژينگه‌يه بوون، زور زانیاری گرنگ له‌باره‌ی رووه‌ک و ئاژهل و زينده‌وه‌رزانى و سيسته‌مى ژينگه‌يى ناوچه‌که‌ى خويمان، که له زمانه مه‌حه‌لييه‌کانه و تا ئيستا به‌ شيوه‌يه‌کى زانستى توّمار نه‌کراون، له‌گه‌ل مردنى ئه‌و زمانانه، ئه‌و زانیاريه‌ گرنگانه‌ش له‌باره‌ی سروشت و ژينگه‌وه له‌به‌ين ده‌چن. هه‌ر بۆيه پاراستنى زمانه‌کان له‌مردن، پاراستنى هه‌مه‌چه‌شنى تيروانينه بو جيهان و سروشت، پاراستنى ئه‌و زانیاريه‌ گرنگانه‌يه که ئه‌زمونى مروّفايه‌تى پيى گه‌يشتووه.

شاره‌زايانى بواری زمان و هه‌مه‌چه‌شنى ژينگه‌يى و کولتورى وای بو ده‌چن که سه‌رکه‌وتن و به‌رده‌واميى مروّف له‌سه‌ر زه‌وى، قه‌رزارى ئه‌و توانايه‌يه که له‌ مروّفدا هه‌يه بو په‌ره‌پيدان و خوگونجانن له‌گه‌ل ژينگه‌ی جياواز و کولتورى جياواز، بۆيه له‌م رووه‌وه، راهيinan و سازان له‌گه‌ل زمان و کولتور و ژينگه جياوازه‌کان، ئاستى ئه‌م توانايه‌ى مروّف به‌ره‌و پييش ده‌بات و سه‌رکه‌وتنى له‌سه‌ر زه‌وى مسوگه‌رتەر ده‌کات. (Skutnabb-Kangas, 2002:14) که‌واته هه‌روه‌ک چوّن هه‌مه‌چه‌شنى ژينگه‌يى و زينده‌ورزانى بو مروّفايه‌تى زور گرنگه، هه‌مه‌چه‌شنى کولتورى و زمانيش هه‌مان گرنگى بو مروّف هه‌يه.

زمان ناسنامه‌ى ئاخپوه‌رانى ئه‌و کوّمه‌لگه‌يه. په‌ندىکى ويلزى هه‌يه ده‌لّى " نه‌ته‌وه‌ى بى زمان، نه‌ته‌وه‌يه‌که بى دل" (Crystal, 2006A:36) چونکه ئه‌و نه‌ته‌وه‌يه له‌ رپگه‌ى زمانه‌وه ته‌عبير له‌ خو‌ى ده‌کا، به‌ تايبه‌ت له‌ بواری ئه‌ده‌ب و هونه‌ر و مؤسقىقا و.. هتد. زمان ئامرازیکى گرنگه بو هه‌موو چالاکييه کولتورىيه‌کانى ئه‌و نه‌ته‌وه‌يه، هه‌ر بۆيه زمان پيکه‌ينه‌ريکى گرنگى ناسنامه‌ى نه‌ته‌وه‌يه.

زماناس کین هال Ken Hale که به درپژای ژیانی ههتا مردنی له سالی ۲۰۰۱ له بواړی له ناوچوونی زمانهکان کاری کردوه، به شیوهیهکی وردتر تیشک دهخاته سهر ئهم کیشیه، لهه بارهیهوه دهلیت: " کاتیک زمانیک له ناودهچیت، کولتووریک و گهنجینهیهکی مهعریفه و کاریکی هونهری له ناودهچیت، ئهم له ناوچوونه وهک بهردانهوهی بومبیکه بهسهر مؤزهی لوقهر" (Harrison, 2007:7)

جیهان مؤزائیکیکی بیر و بۆچوونه جیاوازهکانه، له ناوچوون و لهدهسدانی پارچهیهک لهه مؤزائیکه، لهدهسدانیکه بۆ ههموو مروقیایهتی، چونکه ئیمه دهتوانین به بوونی بیروپا جیاوازهکان و ئهمومونهکان لهگهل یهک سوودمهند بین. (Crystal, 2006B:339)

کهواته زمان پیکهینهریککی گرنگی ژیانی کولتووریی گهلان و نهتهوهکانه، له دهسدان و مردنی زمان، زهره و زیانیککی گهورهیه بۆ ههموو مروقیایهتی، ههر بویه دهبی ههموو مروقیایهتی ههوللی رزگارکردنی زمانهکان بدات.

پهوشی زمانی کوردی له سهدهی مردنی زمانهکان

هیچ گومان لهوهدا نییه که داگیرکه رانی کوردستان له تورکیا و ئیران و عیراق و سووریا، ههر له سهرهتای سهدهی بیستهمهوه، دوای دامهزاندنی دهولت- نهتهوه لهه ولاتانه لهسهر بنچینهی یهک نهتهوهی بالادهست، که نهتهوهکانی عهرهب و فارس و تورکن، ههمیشه ههوللی شیواندن و توانندنهوهی ناسنامهی کوردیان داوه. بۆ ئهم مهبهستهش، ههوللهکانی خویان زیاتر له سهه کوشتنی زمانی کوردی چر کردوتهوه. چونکه لهوه ئاگادار بوون که زمان رۆحی نهتهوهیه، به کوشتنی زمانهکه، نهتهوهکهش بهرهو مردن دهچیت.

پیاوهکردنی سیاسهتی زمانکوژی Linguicide له ههموو بهشهکانی کوردستان، به ئامانجی سیاسی و ئابوری و کولتووری بووه، بۆ ئهوهی له

رِیگهی کوشتنی زمانه‌وه، بوونی نه‌ته‌وهی کورد بسپرنه‌وه تا ده‌ولته‌ته نه‌ته‌وه‌ییه‌کانیان به یه‌کپارچه‌یی بمینتته‌وه.

له هه‌موو به‌شه‌کانی کوردستان به شیوازی جیاواز زمانی کوردی قه‌ده‌غه کراوه و له پرووی سیاسییه‌وه‌ش دژایه‌تی کراوه، له پرووی ئابوری و کولتوورییه‌وه‌ش په‌راویز خراوه. باشترین نمونه‌ی ئەم زمانکوژییه له کوردستانی باکوور بووه، کاتیک کۆمه‌له‌ی ئیتحاد و تهره‌قی له ۱۹۰۸ و دواتریش که‌مالیسته‌کان له سالی ۱۹۲۳ له تورکیا دینه‌سه‌ر کار، هه‌ر له‌سه‌ره‌تاوه زۆر به توندی هه‌ولێ پیشه‌کیشکردنی زمانی کوردی ده‌ده‌ن، له هه‌موو بواره‌کانی ژبانی سیاسی و ئابوری و کولتووری و په‌روه‌رده‌یی قه‌ده‌غه ده‌کریت، هه‌موو حکومه‌ته‌کانی دواتری تورکیاش له‌سه‌ر هه‌مان به‌رنامه‌ی رۆیشتوون. هه‌تاوه‌کو ئەم‌پروۆش زمانی کوردی به‌رهمی له ده‌ستوور و داموده‌زگا‌کانی ئەو ولاته‌دانی پیدا‌نه‌نراوه.

له‌ناوبردنی زمانی کوردی له تورکیا به‌میتۆدی جیاواز هه‌ولێ بۆ دراوه، هه‌ر به‌قه‌ده‌غه‌کردن له‌نووسین و چاپه‌مه‌نی نه‌وه‌ستاوه، به‌لکو به‌شیوازی دیکه‌ی پاکتاوکردنی په‌گه‌زی و کوشتنی به‌کۆمه‌ل و پراگۆیزانی زۆره‌ملی ئەنجام دراوه، بۆ ئەوه‌ی کوردزمانه‌کان له‌گه‌ل تورکزمانه‌کان تیکه‌ل بن و زمانه‌که‌شیان له‌به‌ین بجیت.

له سالی ۱۹۱۵ له‌لایه‌ن ده‌سه‌لاتدارانی ئیتحاد و تهره‌قی و تورکه‌لاوه‌کان له تورکیا، ۷۰۰ هه‌زار کورد له کوردستانه‌وه پراگۆیزاون بۆ رۆژئاوای ئەنادۆل، به‌شیوه‌یه‌که‌ په‌رته‌وازه‌یان کردوون، بۆ هه‌ر ۱۰ کورد ۱۰۰ تورک هه‌بێ، بۆ ئەوه‌ی کورده‌کان ناچار بن به‌تورکی قسه‌بکه‌ن و جیلی داها‌تووشیان ببن به‌تورک. (Bedrkhan, 1995:32-33). هه‌مان پلانی توانه‌وه و پراگۆیزانیان له‌دژی نه‌ته‌وه‌ی ئەرمه‌نی و عه‌ره‌ب و یونانی‌ش جیبه‌جی کردووه.

ته‌نانه‌ت قسه‌کردن به‌کوردیش قه‌ده‌غه‌بووه و سزای له‌سه‌ر بووه. قیزه‌ونترین نمونه‌ی کوشتنی زمانی کوردی له تورکیا، ئەوه‌بوو که له

سییه‌کانی سده‌ی بیسته‌م به‌پرسانی تورک له شاره‌کان سزای هه‌رکه‌سیکیان ده‌دا ئه‌گه‌ر به کوردی قسه‌ی بکرد بوایه، بۆ هه‌ر وشه‌یه‌ک سزاکه‌ی پینچ قرش بوو (له‌و سه‌رده‌مه‌ نرخی مه‌رپک ته‌نھا ۵۰ قرش بووه). ئه‌و جووتیارانه‌ی که له گونده‌وه ده‌هاتن بۆ شار، بۆ فرۆشتنی به‌روبومه‌کانیان، زمانی تورکییان نه‌ده‌زانی، ده‌بوایه بۆ هه‌ر وشه‌یه‌کی کوردی ئه‌و بره‌ پاره‌یه‌ بدن. جووتیاره‌کان، ئه‌وه‌ی له فرۆشتنی به‌روبومه‌کانیان به‌ ده‌ستیان ده‌هینا، ده‌بوایه‌ بیده‌ن به‌ سزای ئا‌خاوتنیان به‌ زمانی کوردی. (Kendal, 1980:83)

ئهم قه‌ده‌غه‌کردنه‌ی زمانی کوردی له‌ باکوور به‌ پاده‌یه‌ک ته‌ئسیری له‌سه‌ر دانیش‌توانه‌که‌ به‌ جی هیش‌تووه، ئاستی به‌کاره‌ینانی زمانی کوردی، له‌ماوه‌ی سده‌ی پابردوو، زۆر به‌ خیرایی دابه‌زیوه، وه‌ک ئه‌م‌پۆ هه‌ستی پێ ده‌کرئ، له‌ زۆربه‌ی شاره‌ گه‌وره‌کانی کوردستانی باکوور به‌ کوردی قسه‌ نا‌کرئ، ته‌نھا له‌ گونده‌کان نه‌بئ. ئهم بارودۆخه‌ زمانیه‌ نیشان ده‌دا زمانی کوردی له‌و به‌شه‌، له‌ حاله‌تی ئاستی یه‌که‌می له‌ ناوچوونی زمانه‌ واته‌ بۆی هه‌یه‌ له‌ مه‌ترسی دا‌بیت به‌ره‌و مردن که ئه‌مه‌یه‌:

* "بۆی هه‌یه‌ له‌ مه‌ترسیدا‌ بئیت: ئه‌و زمانه‌یه‌ که ئیعتیباری له‌ ولاته‌که‌ی خۆی که‌مه‌، له‌ رووی ئابورییه‌وه‌ بیه‌ش بووه، له‌ فه‌زای گشتی له‌ ژیر گوشاری زمانی دیکه‌ی بالاده‌سته‌، له‌لایه‌ن تاکه‌کانه‌وه‌ به‌ شیوه‌ی پچ‌رپچ‌ر به‌کار دئیت، هه‌روه‌ها له‌ بواری خویندن و په‌روه‌رده‌ به‌ شیوه‌یه‌کی رپ‌کخراو به‌کار نایه‌ت."

ئهم حاله‌ته‌ زمانیه‌ ئه‌گه‌ر به‌م شیوه‌یه‌ به‌رده‌وام بئ، زمانه‌که‌ به‌ره‌و له‌ ناوچوون ده‌چئیت. هه‌لبه‌ت ئه‌گه‌ر هه‌ولێ جددی نه‌درئ بۆ رزگارکردنی، زمانی کوردی له‌ باکوور مه‌ترسی له‌ ناوچوونی له‌سه‌ره‌. له‌ کوردستانی باشوور بارودۆخی زمانی کوردی ته‌واو جیاوازه‌، له‌ بیسته‌کانی سده‌ی بیسته‌م که به‌ عیراقه‌وه‌ لکیندرا، له‌م به‌شه‌ی

کوردستان، زمانی کوردی هەر له سه‌ره‌تاوه به په‌رسمی ناسراوه. له ساڵی ۱۹۲۷ هوه له قوتابخانه سه‌ره‌تاییه‌کانی چه‌ند شارێکی باشووری کوردستان وهک هه‌ولێر و سلێمانی به کوردی خوێندراوه، له‌بوارێ چاپه‌مه‌نیش هه‌تا راده‌یه‌ک به‌کار هاتووه، به‌لام هه‌میشه له‌لایه‌ن حکومه‌ته عێراقیه‌کان هه‌ولێ قه‌ده‌غه‌کردن و پێشه‌کێشکردنی دراوه. قه‌ده‌غه‌کردنی هه‌ولێ کوشتنی زمانی کوردی له‌و کاته بووه که پزێمی به‌عس له ساڵی ۱۹۸۹، دواي کیمیاباران و ئه‌نفاله‌کان، له به‌لگه‌نامه‌یه‌کی نه‌هینی سه‌رکراده‌یه‌تی لقی هه‌ولێری حزبی به‌عس، داوا ده‌کا لیژنه‌یه‌ک پێک به‌هێنریت، بۆ ئه‌وه‌ی له شاره‌کانی هه‌ولێر و سلێمانی خوێندنی کوردی نه‌مێنیت، له گشت قوتابخانه‌کان خوێندن بکری به‌عه‌ره‌بی، هه‌روه‌ک چۆن له حه‌فتا‌کان له بادینان خوێندن له کوردیه‌وه بوو به‌عه‌ره‌بی. به‌پێی پلانی‌ک داوا ده‌کا له خوێندنی ساڵی ۱۹۸۹ / ۱۹۹۰ به‌ پزێهی له ۷۰% به‌عه‌ره‌بیکردنی قوتابخانه‌کان جیه‌جیه‌بیکری و بۆ ساڵی خوێندنی ۱۹۹۰ / ۱۹۹۱ به‌ پزێهی ۱۰۰% به‌لگه‌نامه‌که ته‌ئکید ده‌کاته‌وه: ئه‌م له‌ناوبردنه‌ی خوێندن به‌ زمانی کوردی بۆ ئه‌وه‌یه تا چیدی ره‌گه‌زه‌په‌رستی و شو‌فینی کوردی له ناوچه‌که سه‌ره‌له‌نه‌داته‌وه، هه‌روه‌ک چۆن عه‌مه‌لیاتی ئه‌نفاله‌کان کۆتایی به‌ بزوتنه‌وه‌ی جوداخوازه‌ کۆنه‌په‌رسته‌کان هێنا. (جامباز، ۲۰۰۸: ۳۹)

وه‌ک دیاره حکومه‌تی عێراق له هه‌ول و ته‌قه‌لای بۆ پێشه‌کێشکردنی زمانی کوردی به ئامانجه‌کانی نه‌گه‌یشه‌ت، ئه‌وه‌بوو دواتر راپه‌رینه‌ی به‌هاری ساڵی ۱۹۹۱ ی به‌سه‌ردا هات و زمانی کوردی به‌ شیوه‌یه‌کی به‌رچاو گه‌شه‌ی سه‌ند و بوژایه‌وه.

دواي پوو‌خانی پزێمی به‌عس له ساڵی ۲۰۰۳، دواي ئه‌وه‌ی له ده‌ستووری نوێی عێراقی، زمانی کوردی به‌ په‌رسمی ناسرا، و پزێگی پێدرا وه‌ک زمانی دووهم له عێراق له هه‌موو بواریک به‌کار بیئت. ئه‌م به‌ په‌رسمی ناسینه، ده‌ستکه‌وتیکی گه‌وره‌ بوو که هه‌رگیز له پێشدا له هیه‌چ

پارچه‌یه‌کی کوردستان به‌م شیوه‌یه زمانی کوردی به رسمی نژادی به‌کاره‌یانی بۆ نه‌ره‌خساوه .

ئهمرۆ زمانی کوردی له باشوور له بوژانه‌وه‌یه‌کی زۆر گه‌وره‌دایه، ئه‌وه‌ی زه‌مینه‌ی ئهم پێشکه‌وتنه‌ی له هه‌ریمی کوردستان خۆش کردووه: پشنگیری سیاسی و ئابوری ده‌سه‌لاتی کوردیه‌ بۆ پشختن و گه‌شه‌سەندنی ئه‌و زمانه، بێگومان هه‌ر زمانیک ئهم دوو پالنه‌ره‌ی له پشت بێت، پێش ده‌که‌ویت. زمانی کوردی له باکوور که په‌راویز خراوه هه‌ر بۆ نه‌بوونی ئهم دوو هۆکار و پالنه‌رانه ده‌گه‌رێته‌وه .

بوژانه‌وه‌ی زمانی کوردی له باشوور به راده‌یه‌که به هه‌یج شیوه‌یه‌ک مه‌ترسی له‌ناوچوونی لێ ناکرێ، به‌لام وه‌ک دیاره له‌گه‌ڵ کۆمه‌لیک کێشه و گرتی زمانه‌وانی - کۆمه‌لایه‌تی رۆبه‌پوو بۆته‌وه. که گرنگترینیان دوو له‌تبوونی ئهم زمانه‌یه بۆ جووتستانداردی، که له بادینان به بن له‌هجه‌ی بادینی ده‌خویندری و له ناوچه‌کانی دیکه‌ی هه‌ریم به له‌هجه‌ی به ستانداردبووی کرمانجی ناوه‌راست ده‌خویندری. به‌رده‌وامبوونی ئهم ره‌وشه‌ زمانیه، سه‌ره‌پای ئه‌وه‌ی که زمانه‌که بیه‌یز ده‌کات، مه‌ترسی دابه‌شبوونی زمانه‌که‌شی لێ ده‌کرێ بۆ دوو زمان .

باشووری کوردستان ته‌نها شوینیکه که زمانی کوردی تیایدا به رسمی ناسراوه، و زه‌مینه‌ی پێشکه‌وتنی بۆ ره‌خساوه، بۆیه ئه‌و ده‌رفه‌ته‌ی له‌م به‌شه‌ی کوردستان هاتۆته پێش، پێویسته بۆ پشختن و یه‌کگرتنی زمانی کوردی بخه‌ریته‌ گه‌ر نه‌ک پارچه‌کردنی .

له‌لایه‌کی دیکه‌وه، زۆربوونی ژماره‌ی قوتابخانه ئه‌هلییه‌کان Private School له هه‌ریمی کوردستان که به زمانی ئینگلیزی ده‌خوینن، و زمانی کوردی له‌م قوتابخانه‌ زۆر به خراپی په‌راویز خراوه. له رۆوی زماناسی کۆمه‌لایه‌تییه‌وه، زۆربوونی ئه‌و قوتابخانه به‌م ژماره زۆره و به‌م پرۆگرامه خویندنه، له پاشه‌پۆژ ئه‌نجامی مه‌ترسیداری بۆ سه‌ر زمانه‌که ده‌بی، چونکه مندالی کورد له‌م قوتابخانه به شیوه‌یه‌کی

بنچینه‌یی له خویندن به زمانی دایک بیه‌ش کراون. گۆشکردن و په‌روه‌رده‌کردنی جیلکی کورد که ئینگلیزی سه‌رچاوه‌ی بیرکردنه‌وه‌ی بی، له پاشه‌پوژ کۆمه‌لێک کیشه‌ی کۆمه‌لایه‌تی و سیاسی و کولتووری له‌گه‌ل خۆی دینی. هه‌روه‌ک له سه‌ره‌وه، له بایه‌خ و گرنگی زمان باسی لیه‌ کرا، که زمان چه‌نده ئامرازکی گرنگه‌ بو ئاخپه‌رانی و نه‌و کۆمه‌لگه‌یه‌ی که قسه‌ی پی ده‌کا. له‌م قوتابخانه، جیلکی کورد په‌روه‌رده ده‌کرئ به ئینگلیزی بیر ده‌کاته‌وه و به ئینگلیزی داھینان ده‌کا و به ئینگلیزیش ده‌نووسی، واته ئینگلیزی ده‌بی به زمانی یه‌که‌می و زمانی کوردیش ته‌نها زمانی شیعر و ئەدەب و فۆلکلۆر، واته به فۆلکلۆریکردنی زمانی کوردی. هه‌لبه‌ت له پاشه‌پوژ نه‌و جیله، که به‌رده‌وام ژماره‌یان له زیاد بووندایه و به زمانی نیشتمانی و نه‌ته‌وه‌بیش په‌روه‌رده نابن، ته‌ئسیریکی سه‌لبی بو سه‌ر ناسنامه‌ی نیشتمانی دروست ده‌کن. وه‌ک ئاشکرایه، ئەم‌رۆ له جیهان، زمانی ئینگلیزی وه‌ک زمانی جیهانی ده‌وریکی زۆر گه‌وره و کوشنده ده‌گیرئ بو که‌مکردنه‌وه‌ی ده‌سه‌لات و توانای زمانه‌کانی دی، (Crystal, 2003:14)، به تایبه‌ت بو زمانی وه‌ک کوردی، که تازه له قوئاغی گه‌شه‌کردن و پێشکه‌وتنی دایه، ئەگه‌ر به هۆشیاری و به پلانیکی ورد و زانستی مامه‌له له‌گه‌ل ئەم قوتابخانه نه‌کرئ، بوونی ده‌سه‌لاتی زمانی ئینگلیزی به‌م شیوه فراوان و کاریگه‌ره له باشوور، ته‌ئسیریکی مه‌ترسیداری بو سه‌ر پاشه‌پوژی زمانی کوردی ده‌بی.

له به‌شه‌کانی دیکه‌ی کوردستانیش له پوژشه‌لات و پوژئاوا، به شیوازی جیاواز هه‌ولێ تواندنه‌وه و کوشتنی زمانی کوردی دراوه. له یه‌که‌م ده‌ستووری ئێران له ساڵی ۱۹۰۶ زمانی فارسی به ته‌نها زمانی په‌رسی هه‌موو ئێران ده‌ناسریت، هه‌موو زمانه‌کانی دیکه‌ی نه‌ته‌وه جیاوازه‌کانی ئێران نکوولی له ناسنامه‌ی زمانیان کراوه. دواتر له ئێران له زه‌مانی په‌زا شا په‌هله‌وی، زۆر به توندی هه‌ولێ بنبرکردنی زمانه‌ غه‌یره

فارسییه کان دراوه. له سالی ۱۹۲۳ حکومهتی ئیران به یانیکی رسمی بو قوتابخانه کان ده نیریت، داوا ده کات له قوتابخانه کان به غیری زمانی فارسی نابی به هیچ زمانیکی دی قسه بکری، تهنهت له ئیداره کانی ده ولتیش به کارهینانی هر زمانیکی دی به غیری فارسی قهدهغه بووه، هندیک جار گه یشتوته راده ی قهدهغه کردنی له سهر شهقه مه کانیش (Hassanpour, 1992:125-127) له ئیران، نه گهر دواتر ریگهش درا بیت، زمانی کوردی به له هجه ی جیاواز له بواری میدیا وهک رادیو به کار بیت، نه مهش زیاتر به ئامانجی سیاسی بووه، پروپاگنده یهک بوو بو رژی می شا، له سه ریکی دیکه وه ده یویست نیشان بدا که زمانی کوردی بهم هموو له هجه یه وه، زمانیکی سه ره خو نییه و هیچ ره سه نایه تییه کی نییه و تهنه چهنده له هجه یه کی زمانی فارسی (Ghassemlou, 1980:111) رژی می شا، له بره ودانی به له هجه کوردییه کان بو رادیو، دیاره له مهش ئامانجی پارچه کردنی زمانه که و په رته وازه کردنی کورد بووه. ده سه لاتی ئیران هه رگیز نه یویستوه ئیعتیراف به بوونی زمانی کوردی بکا وهک زمانی نه ته وه یه کی سه ره خو.

له سووریاش ههروهک ئیران، زمانی کوردی بو خویندن له قوتابخانه کان قهدهغه بووه، به لام بو ئاخاوتن ریگه ی پی دراوه. له سالی ۱۹۴۶ دوا کی شان هوه ی هیزه کانی به ریتانیا و فه ره نسا له سووریا، ولاته که سه ره خو ده بی و له لایهن نه ته وه په رسته عه ره بییه بو رزوارییه کانه وه حوکمرانی ده کری. سووریاش وهک هه موو ده ولت - نه ته وه کانی دیکه ی عه ره بی و ناوچه که، مافی نه ته وه بی و زمانی هه موو نه ته وه کانی دیکه ی غه ییری عه ره ب نکوولی ده کا. له ناوچه کوردنشینه کانی کوردستانی سووریا: قامیشلی و عاموده و عه فرین زمانی خویندن له قوتابخانه کان تهنه عه ره بی بوو.

(Nazdar, 1980:215) ئەمە ھەرچەندە جاروبار ڕیگە دراوھ چەند کتێبێک بە کوردی دەربجی، بەلام بە شیۆهیهکی بەردەوام نەبوو، لە ھەندیک کات ئەویش بە توندی قەدەغە کراوھ. ئەمە سەرەرای دروستکردنی پشتێنە ی عەرەبی لەسەر سنوورەکان، لەسەر دەمی ھوکمرانی بەعسییەکان، و ڕاگوێزانی کورد لە نیشتمانی خۆیان و جێنشینکردنی عەرەب لە ناوچەکانیان.

بەم شیۆهیه، لە ماوھی سەدە ی ڕابردوو لە تورکیا و ئێران و سووریا، زۆر بە توندی ھەولێ کوشنتی زمانی کوردی دراوھ و ھیچ پلەوپیایەکی سیاسی و ئیداری و پەرور دەیی و زانکۆیی نەبوو و نییە، زمانیکە تەنھا بۆ ئاھاوتنە، یانیش ھەندیک جار ڕیگە دراوھ بە شیۆهیهکی سنووردار لە بواری پۆژنامەگەری بەکار بێ، لە ئاھاوتنیش بە ڕادەیهکی زۆر لە ژێر گوشاری زمانە ڕەسمییە بالادەستەکانی نەتەوھی سەردەستە. بەردەوامبوونی ئەم پەوشەش بۆ ماوھیهکی درێژ تەئسیری سەلبی بۆ سەر زمانەکە دەبێ، زمانی کوردی بەرەبەرە ڕوو لە کزی دەکات و دەکەوێتە بەر مەترسی لە ناوچوون.

بەم پێیە، لە ھەموو بەشەکانی کوردستان، تەنھا لە باشووری کوردستان زمانی کوردی بوژانەوھیهکی گەورە ی بە خۆیەوھ بینیوھ، دەرفەتی گەشەسەندنی بۆ ڕەخساوھ، ئەمە سەرەرای ئەوھی کە دەسەلاتێکی کوردی لە باشوور ھەیه. بۆیە ھەر لەم بەشە ی کوردستانیش دەبێ ھەولێ پیکھینانی زمانیکێ ھاوبەش بۆ کورد بدرێ.

پاراستنی زمان و لەھجە لە ھەمبەر زمانی ھاوبەش بۆ نەتەوھ

زۆر لەوانە ی کە دژایەتی زمانیکێ ستانداردی یەکگرتوو بۆ کورد دەکەن، پێیان وایە لەم سەردەمە کە زمان و لەھجەکان بە ژمارە ی زۆر مەترسی مردنیان لەسەر، بە دروستکردنی ئەو زمانە ستانداردە، لەھجەکان برەویان نامینێ و بەرەبەرە بەرەو مردن دەچن، بۆیە

بانگه‌شهی بیه‌کسانی شیوه‌زاره‌کان ده‌کهن و داوا ده‌کهن هەر له‌ههجه‌یه‌ک له ناوچه‌که‌ی خۆی بکری به زمانیکی ستاندارد و له هه‌موو بواریکیش به‌کار بییت، نابئ هه‌ولئ دروستکردنی زمانیکی هاوبه‌ش بو کورد بدریت. هیچ گومان له‌وه‌دا نییه که به هۆی هه‌ژموونی زمانی ستاندارد و بوونی یه‌ک سیسته‌می خویندن به یه‌ک زمانی یه‌کگرتوو و زالبوونی زمانی ره‌سمی به‌سه‌ر می‌دیا و راگه‌یاندن، له‌ههجه‌کان به‌ره‌به‌ره کال ده‌بنه‌وه و ئه‌و بایه‌خه‌ی جارانیان نامیئ، یانیش پوونتر بلئین، له زمانی ستاندارد نزیک ده‌بنه‌وه. هه‌لبه‌ت ئه‌مه‌ش گۆرانیکی سروشتی زمانه، که ژیانی کۆمه‌لگه‌ گۆرانی سیاسی و ئابوری و کۆمه‌لایه‌تی به‌سه‌ردا دیت، زمانیش خۆی له‌گه‌ل گۆرانه‌کان ده‌گونجیئ. ئه‌م لی‌کۆلئینه‌وه‌یه پیی وایه، له‌م سه‌رده‌مه که زمانه‌کان و له‌ههجه‌کان پووبه‌رووی مه‌ترسی له‌ناوچوون ده‌بنه‌وه، پیویسته به پلانیکی زمانی سه‌رده‌میانه هه‌ولئ پاراستنی له‌ههجه کوردییه‌کان بدرئ، به‌لام ده‌بی ئه‌وه‌ش ره‌چاو بکه‌ین که پلانی پاراستنی له‌ههجه کوردییه‌کان نابئ نه‌ته‌وه‌یه‌ک له زمانیکی هاوبه‌ش بییه‌ش بکات. هه‌لبه‌ت ناکرئ و عه‌مه‌لیش نییه به پاساوی پاراستنی له‌ههجه‌کان له فه‌وتان، به‌م هه‌موو له‌ههجه‌یه بخویندرئ و ئه‌و هه‌موو زمانه بو کورد دروست بکری، که ئه‌مه مه‌حاله و هه‌رگیز پیاده ناکرئ. ئه‌مه سه‌ره‌رای ئه‌وه‌ی که ئه‌م ره‌وشه زمانیه‌یه فره‌له‌ههجه‌یه، یه‌کی‌تی زمانی و نه‌ته‌وه‌یی کورد تیک ده‌دات.

پاراستنی له‌ههجه کوردییه‌کان ئه‌رکیکی نیشتمانی و نه‌ته‌وه‌یه، له هه‌مان کاتدا پاراستنی گه‌نجینه‌ی بیری مرۆفایه‌تیشه، هه‌روه‌ک له‌سه‌ره‌وه باسی لی‌وه کرا که مانه‌وه‌ی ئه‌و له‌هه‌جانه‌ چهنده‌ گرنگه‌ بو هه‌مه‌چه‌شینی کولتووری و ده‌وله‌مه‌ندیی زمانی کوردی. ئه‌م له‌هه‌جانه به‌شیکه له‌و مؤزائیکه ره‌نگاوپه‌نگه‌ی که جوانی به کولتووری کوردی و جیهان به‌خشیه‌وه.

به زمانکردنی له هجه کوردییه کان ئەگەر سوودی ئەوهی ههبی که بو ماوهیهک درێژه به مانهوهی خۆیان بدن وهک زمان، بهلام وهک لهسهروهه باسی لێوه کرا، لهم سهردهمه زمانه بچووکهکان که به ژماره کهمن له کۆتاییدا ههر بهرهو مردن دهچن. کهواته لهم سهردهمه لهپیناو مانهوه و پاراستنی زمانی کوردی له فهوتان، بوونی زمانیکی یهکگرتووی کوردی بههیز و کهلهگهت بو کورد بایهخیکی یهکجار زۆری ههیه. بو ئەوهی ئەو زمانه کوردییه یهکگرتوو لهبهردهم شهپۆلی توندی زمانه بههیز و به دهسهلاتهکان خۆراگر بیت، زمانیک بیت له خاکی کوردستان رهگوریشه داکوتی و گیزهلووکهی زمانی جیهانی و جیهانگهرايي ههلی نهکیشی و بتوانی به زیندوویی بمینیتتهوه، و ببی رهمزی ناسنامهی نهتهوهیی کورد، بهتایبهت لهم سهردهمی عهولهمهیه پاراستنی زمان و ناسنامهی نیشتمانی زۆر گرنگه. ئەمه سهرباری ئەوهی که بوونی ئەو زمانه کوردییه، ههموو لههجه کوردییهکان له ژیر بالی خۆی کۆدهکاتهوه وهک لههجه کوردییهکان دهیانپاریزی، و وهزیفهی لههجهیی خۆیشیان لهدهست نادن. بهلام جودا بوونهوه و سهربهخۆبوونی ئەو لههجان، ههچ گومانی تیدا نییه له کۆتاییدا دهبن به کۆمهلیک زمانی جیاواز و نهتهوهی جیاواز.

ئەگەر دروستکردنی دهولت- نهتهوه له ئەوروپا و پۆژههلاتی ناوهراست و زۆر شوینی دی، لههجهکان و زمانی کهمینهکانی ههموو سهرکوت کردوو و تهنها یهک زمانی سهپاندوو بهسهر ولاتیکی فره نهتهوهدا، بیگومان لهم سهردهمه کورد دهبی لهم جوړه پوژه نهتهوهیه به دوور بیت. دهبی لهم سهردهمه، که مهترسی مردنی زمانهکان له ئارادایه، به شیوازیکی زانستی و سهردهمیانه ههول بدری زمانیکی ستانداردی یهکگرتووی کوردی پیک بهینری، دهبی لهپال بوونی ئەو زمانه، ههمهچهشنیی لههجهیی زمانی کوردیش بپاریزیت.

بۆ گەشتن بەم ئامانجە پێویستە ریگەبدری لەههجهکان وهک لههجهی کوردی له بوارى جياواز دريژه به مانهوهى خويان بدهن: بۆ ئاخوتن له کۆر و کۆبوونهوهکان، ههروهها بهکارهينانى له بوارى ميديا و بوارى هونهرى وهک گۆرانى و دراما و شانۆ و سينهما، سههرپاي بهکارهينانيان له بوارى ئهدهب و رۆژنامهگهري. له ههمووى گرنگتر ئهوهيه که پيوسته ههچى زووتر وشه و زاراوه و دهستهواژهى ههموو لههجه کورديهکان له فهرهنگى جياواز کۆبکړينهوه و ئهرشيف بکړين. بۆ ئهوهى لههجه کورديهکان، که ئيستا لهبهردهم ونبوون و فهوتاندان، به ئهرشيفيکى دهولهمندهوه بچنه سهدهى داهاتوو.

ئهمه سههرپاي ئهوهى که پيوسته مافى تهواوى زمانى ههموو نهتهوهکانى ديهى ههريمى کوردستان وهک زمانى سريانى¹² و تورکمانى و ئهرمهنى دابين بکړئ، چونکه لهم ههريمه ئهم زمانانه که له پرووى ئهتنیکیهوه کوردی نين و به ژماره کهمن، ئهمرۆ له ژير گوشارى زمانى بالادهست و رهسمى کوردی دان، ئهگه پشنگوئى بخړين و زهمينهى بهکارهينان و په رهسه نديان بۆ نه په خسى، مهترسى له ناوچوونيان له سههره، بويه له پيناو پرگارکردن و زيندوو هيشتنه وهيان، پيوسته له بوارى خويندن به زمانى خويان ئاسانکارييان بۆ بکړئ، و وهک زمانى سهربه خوئى نهتهوهى جودا مامه لهيان له گه ل بکړئ.

12 - زمانى سريانى که پاشماوهى زمانى ئاراميه، ميژوويهى دوور و دريژى له کوردستان و ناوچه که هيه، له سهردهمىک لينگوا فرانکاي رۆژهلات بووه، که زمانى هاوبه شى گه لانى رۆژهلات بووه، به لام ئهمرۆ ئهم زمانه بووه به چهند لههجهيهى پرژوبلاو له چهند ولايتىک به گروهى بچوک بچوک قسهى پين دهکړئ، مهترسى له ناوچوون و مردنى له سههره، چونکه له زوربهى ولاتان وهک پيوست بايه خى پين نادري و په راويز خراوه، به لام خوشبهختانه له ههريمى کوردستان له قوناغهکانى خويندن به شيويهىکى فراوان به کار ديت و بوژانه وهيهىکى باشى به خويهوه بينيوه.

ئەنجامی باسەگە

مردنی زمان دیاردەییەگە بە درێژایی میژوو هەبوو، بەلام لەم سەردەمە گەمبۆنەو و لەناوچوونی ژمارە ی زمانەکان دیاردەییەکی زۆر زەق و بەرچاوی ژیانی کولتووریی مرقایەتی، هەر بۆیە ئەم دیاردەییە بوو بە جیگە سەرنجی شارەزایانی بواری زمانەوانی و کولتووری و ئەنتروپۆلۆژی.

زمان وەک ئەزمونی بیرى مرقایەتی، گەنجینەییەکی دەولەمەندی ژیانی کۆمەلایەتی و کولتووری هەموو ئینسانەکان، ئەمە بێجگە لەوەی، کە زمان پێکھێنەرێکی گرنگی ناسنامە ی کولتووری نەتەوکانە. زمان وەک ئەمبارێک وایە کولتووری ئەو نەتەواییە تییدا کۆبۆتەو، هەروەها زمان وەک ئاوینەییە نەتەو رابردووی خۆی تییدا دەبینیتەو. هەرکاتێک کە زمانیک لە ناودەچیت، گشت دەستکەوتە کولتورییەکانی ئەو زمانەش لە بەین دەچیت. کەواتە لەناوچوونی زمانەکان زەرەر و زیانیکی گەورەییە بۆ هەمەچەشنیی کولتووری جیهان، هەر بۆیە پاراستنی زمان، پاراستنی دەستکەوتەکانی سامانی بیرى مرقایەتی. هۆکاری لەناوچوونی زمانەکان زیاتر هۆکاری سیاسی و ئابوری و کولتورییە. بالادەست بوونی زمانیک بەسەر زمانیکی دی کە لە پرووی کولتووری و سیاسی و ئابورییەو بایەخی نییە یان کەمە، زەمینە خۆش دەکات بۆ لەناوچوونی ئەو زمانە.

زمانی کوردی لە ماوەی سەدە ی رابردوو لەلایەن نەتەو سەردەستەکانەو بە شیوازی جیاواز هەولێ کوشتنی دراو. بەلام زمانی کوردی تاوێک ئەمڕۆ هەر پایەدارە. کورد وەک نەتەواییەک تا ئیستا دەرفەتی ئەوەی بۆ نەرەخساو لە نیو لەهجه جیاوازهکانی، زمانیکی ستانداردی هاوبەشی بۆ نەتەواییەکی هەبێ. ئەمڕۆ لەم سەردەمە کە زمانەکان و لەهجهکان دوچاری لەناوچوون دەبنەو، بۆ گەشتن بەو زمانە، نابێ پاراستنی لەهجهکان بکری بە ئامرازیک بۆ

ئەوێ یەکییتی زمانی و نەتەوویی کورد تیک بدری، دەبی لەپال هەولێ پاراستنی لەههجه کوردییەکان، هەولێ زمانیکی یەگرتووی کوردی بۆ کورد بدری.

پروۆسە ی دەولەت - نەتەوێ که لە ئەوروپا و پروۆهلاتی ناوهراست و زۆر شوینی دی، بۆتە مایه ی سەرکوئکردن و لەناوبردنی زمانهکان و لەههجهکان، بەتایبەت زمانی که مینهکان. لەم سەردهمه، که زمانهکان به ژماره ی زۆر ههلهوورین، کورد وهک نەتەوویی که له قوونای دورستکردنی نەتەوێ دایه، نابێ ههمان پروۆسە ی دەولەت - نەتەوێ دووباره بکاتهوه، پيووسته لهپال ئەو زمانه ستاندارده یهگرتووه بۆ سیسته می خویندن و زانکو و ئیداره، هەولێ پاراستنی لەههجه کوردییەکان بدات و وهک دەولەمهندیی زمانی کوردی سهیری بکات، له ههمان کاتدا، مافی زمانی نەتەوێکانی دیکه ی ههريمی کوردستان وهک سریان ی و تورکمانی و ئەرمه نی، که زمانی سهربهخوی ئەو نەتەوانه ن، پيووسته وهک زمانی سهربهخو مامهله یان لهگه ل بکری و ئازادی بهکارهینانیان بۆ برهخسی.

سه رچاوهکان

- 1- Bedrkhan, Sureya (1995) The Case of Kurdistan against Turkey. Stockholm: Sara Publishing and Distribution.
- 2- Crystal, David (2003A) Language Death. Cambridge: Cambridge University Press.
- 3- Crystal, David (2006) How Language works. New York: The Overlook Press.
- 4- Crystal, David (2003B) English as a Global Language. Cambridge: Cambridge University Press.
- 5- Dalby, Andrew (1998) Dictionary of Languages. London: Bloomsbury publishing plc.

- 6- Ghassemlou, A. R. (1980) Kurdistan in Iran. In "People without country: The Kurds and Kurdistan". London: Zed press.
- 7- Harrison, K. David (2007) When Languages Die: The Extinction of the World's Languages and the Erosion of Human Knowledge. Oxford: Oxford University Press.
- 8- Hassanpour, Amir (1992) Nationalism and Language in Kurdistan, 1918-1985. San Francisco: Mellen Research University Press.
- 9- Hertzler, Joyce (1965) A Sociology of Language. New York: Random House, Inc.
- 10- Janson, Tore (2012) The History of Languages. Oxford: Oxford University Press.
- 11- Kendal, Nezan (1980) Kurdistan in Turkey. In "People without country: The Kurds and Kurdistan". London: Zed press.
- 12- Malerich, Jennifer (2008) Welsh Language & Education: A History & Future. Drexel University.
- 13- McConvell, Patrick (2005) National Indigenous Languages Survey Report 2005. Canberra: Australian Institute of Aboriginal and Torres Strait Islander Studies.
- 14- Moseley, Christopher (ed.), (2007) Encyclopaedia of the World's Endangered Languages. Abingdon, Oxon: Routledge.
- 15- Nazdar, Mustafa (1980) The Kurds in Syria. In "People without country: The Kurds and Kurdistan". London: Zed press.
- 16- Skutnabb-Kangas, Tove. (2002) Why should linguistic diversity be maintained and supported in Europe? Some arguments. Strasbourg: Council of Europe.
- 17- Wilson, G.N (2008) "The Revitalization of the Manx Language and culture in an era of global change" In I. Novacek (ed). Referred Papers from the 3rd International

Small Island Cultures Conference. Institute of Island Studies, University of Prince Edward Island, June 29-July 2: 74-81.

18- طارق جامباز، (٢٠٠٨) من أبادة اللغة الى قانون اللغات الرسمية في العراق الأتحادي. دھوک: دار سپيريز للطباعة و النشر.

سهرچاوهی ئینته رنیتی:

19- Sallabank, Julia (2010) Language Endangerment: Problems and Solutions. E-Sharp, Special Issue: Communicating Change: Representing Self and Community in a Technological World (2010), pp. 50-87. << <http://www.gla.ac.uk/esharp>>> [20 November 2013]

واتاسازی

د. نهریمان عهبدوللا خوښناو

بهشی یه کهم

واتاسازی توپژینه وه یه که زانستی واتایه له زماندا. له زمانی کوردیدا زاراوه کانی (واتاسازی، واتاناسی، زانستی واتا) به کار دین، ههر سئ وشه که له پرووی واتاو هه مان واتا ده گه یه نن، به لام له پرووی پیکهاتنه وه جیاوازن، وشه کانی (واتاسازی، واتاناسی) له پرووی پیکهاتنه وه لیکدراون، به لام وشه ی (زانستی واتا) فریژه.

ئهم زاراوه یه تاگو سه ده ی بیسته م به شیوه یه که فراوان به کار نه ده هینرا، که چی ئه و بابه تانه ی ئهم زانسته لیان ده کولیتته وه، زور دیرین و بو که له فه یله سوف و لوجیکناسانی گریک ده گه رپته وه، وه کو ئه فلاتون و ئهرستو و ئه وانی دی. فه یله سوفه کانی یونان یه که م که س بوون، که باسیان له سروشتی واتا کردوو: ئایا واتا ئیلهامه یان رپکه وته، ئهم مه سه له یه شیان له دوو ئاراسته ی جوداوه تاوتوو کردوو، یه که میان: ئاراسته سروشتیه که یه، که ئیلهامه و ئه فلاتون له سه ر ئهم باوه رپوو، ئهم بوچونه له وه دا چرده بیته وه، که په یوه ندییه کی ناوه کی سه ره کی و پوزه تیفانه له نیوان دهنگ و ئه و وشه یه دا هه یه، که ئامازه ی بو ده کریت، (واته له نیوان ئماژه و واتادا)، دووهمیش: ئاراسته دانراوه که یه (رپکه وت)، که ئهرستو له سه ر ئهم رایه بووه، له م ئاراسته یه دا ئه وه مه به سه ته، که ئهم په یوه ندییه کی نیوان

به کارهینه رانی زماندا به ریکه وت دانراوه، به هر حال هر دوو ئه م حاله ته رپژه بین، چونکه گهر تیوره سروشتیه که راست بیت، ئه مه مانای وایه که ئیمه ده تانین مانای وشه کان هر به گوئ لی بوونیک بزانی، ئه مه ش مه عقول نییه، مه گهر ته نها له و وشانه ی که ده نگه کانی ئامارزه به واتا کانی ده کهن، وه کو (وه پینی سه گ)، (حیله ی ئه سپ)، (لوره ی گورگ)، (خشکه ی مار)... هتد. ته نانه ت ئه م ده نگانه ش له زمانیکه وه بو زمانیکی دی ده گوپین، هرچی تیوری دانراویشه له راسته قینه وه نزیکه، ئه م تیوره جهخت له سهر هر په مه کی بوونیک ده کات، که له نیوان وشه کانداهیه، جگه له و شتانه ی که ئامارزه ی بو ده کهن، که ئه م تیوره واتاسازی تازه په پره وی ده کات، به لام له گه ل ئه وه شدا ناتوانین بلین که زمانه کان هه موو له ریکه وتنی دانراوه وه سه رچاوه یان گرتوه، که له نیوان قسه پیکرانیاندا بو ناوه یانی شته کان ده ست نشان ده کرین، ئه م ئاکاره وا پیویست ده کات، که شیوه یه کی پیشینه ی زمان هر له پیش مرؤقه وه بوونی هه بوو بیت، که له پاشاندا بو زمان پشتی به م شیوه به ستوه.

جا ئه م زانسته له م رۆزگارهدا جیی گرنگی پیدانی ئه و زمانه وانانه یه که رپبازه کانیاں باس له توپزینه وه ی تاییه تمه ندیه کانی واتا ده کهن، که به شیوازیکی زانستی و بابه تی ریکوییک ئه نجام بدرین، ئه م کاره ش به گه رانه وه بو قسه که ران و زمانه بیژراوه کانیاں مه یسه ر ده بیت، که واته لیروه ده زانین که پرؤگرامی زمانه کان له توپزینه وه ی واتادا فراوانتر و گشتگیرتره له هه موو کوششه کانی ئه و فه یله سوف و لوجیکناسانه ی که هه میشه له چوارچپوه ی یه ک زماندا جهختیان له سهر توپزینه وه ی رسته ده کرده وه، به لام له گه ل ئه مه شدا شیکردنه وه ی فه لسه فی و لوجیکی واتا، به رده وام کاریگه ری له سهر شیکردنه وه ی زمانه وانانی نویدا هه یه.

هەر ریبازیکی زانستی بۆ توێژینهوهی واتا، پێویسته لهو توێژینهوه ئاساییه گومانیه جودا بکریتهوه که له رێگهیه بهکارهینانی باوی زاراوهی (واتا) هوه پێشکهوتنی بهخۆیهوه بینوه. نهخاسمه کاتیک که لهلای ههموو خهڵک، (واتا) ئهو رێچکهیهیه که لهگوزهرگا کهیهوه، زمان بۆ ههیه بپێته فشاریک بۆ لادان له زانینی کرۆکی مهرامهکان، وهک ئهوهی که سێک له گفتوگۆیه کدا بلیت: ((ئهم گوزارشته تهنها واتایه که))، که ئهمهش مهبهستی ئهوهیه که تهنها ئهمه قسهیه که و ههچ پهیوهندییهکی بهم جیهانهی ئیمهوه نییه، جا ئهم چه مکه گشتی و باوهی زاراوهی (واتا) ناخزیته چوارچێوهی ئهو باس و خواسانهی که ئیمه لهم پێگهیهدا پێشنیازیان دهکهن، چونکه واتاسازی توێژینهوهی زانستی بابهتی واتایه له چوارچێوهی زماندا.

چه مکی واتا

له زمانی کوردیدا وشهیه (مهعنا) بهرانبهر وشهیه (واتا) یه، بهلام لهگهڵ ئهوهشدا ئهم وشهیه له شوینیکهوه بۆ شوینیکی دیکه واتاکهیه جیاواز دهبیته و دهگۆریت، ههروهکو لهم نمونانهی خوارهوه ئامارهیان پێدهکهن:

ههموو شتی بهخوئی، خویش به مهعنا.

لێردها مهعنا، واته پێوانه، ئهندازه، به گۆیرهی پێویست ئهم شهپه بێ مهعنا بوو.

واته بێ بنه مابوو، بێ مهنتیق بوو.

خۆ ئاماده کردنه کهت مهعنا ی شهپه.

واته مهبهست، نیشانه

ئهم شته یهعنی چی.

واته ئهم شته واتای چی

پێناسه ی واتا

واتا: برىتتييه له پهبوهندى نيوان فورميك و فورميكي تر له زمانهكهدا، ياخود فورميك و تهنيك له دهرهوهدا، كهواته وشهى (واتا) دوو پرووى ههيه:

پروويهكيان دهكهويته ناوهوهى زمان، كه وشهكه يان هيماكه دهگريتهوه، پرووهكهى تريان دهكهويته دهرهوهى زمان، واتا هيماپوكراو ياخود تهنيك دهگريتهوه. دهبي نامازه بوئهوهش بكهين كه ئهم دوو پرووى واتا له يهكتر جيا ناكريتهوه، بهلكو ههردووكيان به تهواوكهري يهكتر دادهنرين و بههاكهيان بهيهكهوه بهنده.

تا ئيستا چهندين پيناسهى جوراوجور لهبارهى واتاوه كراوه، ليړهدا ههندي لهو پيناسانه دهخهينه پروو:

ئهفلاتون و ئهرستو پيناسهكانيان بو واتا داناوه تارادهيهك وهك يهكه، لهم بارهوه دهلين:

واتا: برىتتييه له پهبوهندى نيوان فورميك له ناوهوهى زمان و فورميكي تر له دهرهوهى زمان.

ئهگهر سهيريكي ئهو پيناسهيهى سهروه بكهين، دهبينين بهرانبهر ههر وشهيهك تهنيك دانراوه، بهلام ئهم پيناسهيه پيناسهيهكى فراوان و گشتگير نيه، بهلكو دهچيته بواريكي تهسكهوه، چونكه كومهلئ فورمان ههيه لهناوهوهى زمان، كهچى لهدهرهوهى زماندا هيچ تهنيك داگير ناكات(تهنى نيه)، لهوانه (ناوه واتاييهكان، ئاوهلناوهكان، ئاوهلكارهكان،هتد).

گهوره = تهنى نيه ئاوهلناوه، بويه پيويسى بهناوههيه

خانوى گهوره = ليړهدا تهنى ههيه

(بلومفيلد) لهبارهى واتاوه دهليت : واتا برىتتييه لهو ههلويستهى كه پروواويكى دياريكراو له زماندا ئهجام دهدات، لهگهل ئهو كاردانهوهى كه لهلايهن گوئگرهوه ديته ئاراه.

ئەگەر سەيرىكى ئەم پېناسەسى سەرەو بەكەين، دەبىنن لە روانگەپەكى دەروناسى بە تايبەتى قوتابخانەى رەوشتكارى سەيرى (واتاى) كىردوو، بە واتاپەكى تر لەسەر بنەماى (كارو كاردانەو) سەيرى واتاى كىردوو، بەو واتاپەى هېچ كاردانەو پەك ناپەتە ئاراو، ئەگەر پېشتەر كارىك نەكرا بېت.

(رېچاردز و ئوگدن) لە كىتەپكەى خۇياندا (واتاى واتا)، كە لە (۱۹۲۳)هەو بلاو كراو تەو، بەم شىو پە پېناسەى واتاىان كىردوو (واتا برىتتپە لە هېما، بېر، هېما بوكر او).

ئەگەر سەيرىكى ئەم پېناسەسى سەرەو بەكەين، دەبىنن لە روانگەى سىگوشەى واتاپەىو سەيرى واتاى كىردوو، هېما راستەوخو ناگات بە هېما بوكر او، ئەگەر بە بېر يان چەمكدا تىپەر نەبېت.

(فېرس) لەبارەى واتاو دەلى: ((واتا برىتتپە لە كۆمەلە پەيوەندىپەكى سىياقى ئالۆز))

ئەگەر سەيرىكى ئەم پېناسەسى سەرەو بەكەين، دەبىنن (دانەكانى زمان زۆر بە توندى بە تەك يەكەو لىكراون يان رېزكراون، كە ئەمەش واتاى ئەو دەگەپەنى كە زۆر ئەستەمە ئەم كەرەستانە لەپەكتەر جىابكرىنەو، چونكە پەيوەندىپەكى زۆر توند و تۆل لە نىوان كەرەستەكاندا بەدى دەكرېت.

(ئۆلمان) لەبارەى واتاو دەلىت: ((واتا برىتتپە لە پەيوەندى نىوان هېما و هېما بوكر او)). ئەم پېناسەى ئۆلمانىش وەنەبى شتىكى نوئ بېت، بەلكو پېش ئۆلمانىش چەندىن زانای تر ئەم پېناسەپەيان خستوتە روو لەوانە ئەفلاتون و ئەرستو.

لەم پېناسانەى رابردوودا ئەو مان بو دەردەكەوئت، كە واتا دوو دىوى هەپە، دىوىكىان دەكەوئتە ناو وەى زمان و دىو كەى ترىان دەكەوئتە دەروەى زمان بە واتاپەكى تر چەمكى واتا چەند مەرجىكى بو دانراو.

- 1- وشه یه کمان هه بیټ نزیکی و خزمایه تی له گه ل چه ند وشه یه کی تری زمانه که هه بیټ.
- 2 به رانبه ر به م وشه یه ته نیټ هه بیټ له دهره وه ی زماندا.
- 3 مه رجیکی تریش هه یه ئه ویش ئه وه یه که که سه کان بئینه ناوه وه، به و واتایه ی کی وشه کانی به کاره ی ناوه، به هوی ئه م مه رجه وه له واتای و اتاسازی دهره چین و ده چینه ناو واتای پراگماتیکه وه، چونکه پراگماتیک به ستنه وه ی واتایه له گه ل ئه وانه ی به کاری ده هیئن.
- وه کو له پی شه وه ئاماره مان بوی کرد که زوربه ی پیناسه کان هه ر له ئه فلاتون و ئه رستوو ه تا ده گات به زمانه وانانی تر له سه ر ئه م رایه بوون، که هه مو و شه یه که له به رانبه ر خویدا ته نیټ داگیر ده کات، به لام ئه م بۆچوونه که موکووری زوری تی دایه، به واتایه کی تر زور له به شه ئاخواتنه کان ره نگه نه که ونه ژیر بالی ئه م پیناسانه، وه کو ناوه واتایه کان (پیاوه تی، برایه تی، هیز، شه رم، جوانی، هتد)، ئاوه لئاوه کان (جوان، گه وره، بچووک، باش، هتد)، ئاوه لکاره کان (به خیرایی، به په له، هتد).
- ئه گه رچی هه ول درا چاره سه ریټ بۆ ئه م که مو کووری به بدوزریته وه، ئه میش به هیئانی بیر یان چه مک بۆ ناو خودی پیناسه که.

واتای و اتا

هه ردوو نووسه ر (ئوگدن) و (ریچاردز) سالی 1923 له و په رتوو که ناودار و شوپه تداره یان، که ناوی (واتای و اتا) یه (The meaning of meaning) نووسیویانه، نزیکه ی (16) به کاره یئانی وشه ی (واتا) یان خستوته پوو، که ئه مانه هه ندیکیان:

- 1- John means to write. (Intends). نیازی وایه
- 2- A green light means go. (Indicates). ئاماره یه بۆ

3- Health means everything. (Has important). گرنگی ههیه

4- His book was full of meaning. (Special important).

گرنگییهکی تاییهتی ههیه

5- What is the meaning of life? (Purpose). مههست

6- What does (capitalist) mean to you. (Convey). چی

دهگهیهنی

7- What does (cornea) means? (Refer to in the world).

واتابهخشین

دواهه مین نموونهی وشه ی (mean) (واتابهخشین)ه، ئەو شتهیه که واتاسازی زمانهوانی جهختی لهسه ر دهکات، بهلام ئەم وشهیه جوړیکی تاییهتی ئاراستهکردنی پرسیاره ده رباره ی زانست و زانین، پرسیار پیویسته سه بارهت به پیناسهکان بکریت، ئەو پیناسانهی که تارادهیهک خاوهن شیوازیکی ئاسایی نین، بو ئەوهی وهلام بدرینهوه، که زیاتر له فهرهنگهکاندا بهدی ده کرین، نهک له رسته و شیوازی رسته و ئاخاوتنی پوژانهدا، ئەم شیوازه، (وه رگیپران)یکی وشه زهحه ته کهیه بو چه ند وشهیهکی ئاسان، واته شیکردنهوهی ئەم وشهیه و پوونکردنهوهی ماناکانی. لیکۆلینهوه له تاییهتمه ندییهکانی پیناسه ی وشه، به شیکی گرنگی واتاسازی پیکده هیینیت، بهلام لهوه گرنگتر ئەوهیه واتاسازی گرنگی به شیواز و رپچکهکانی ئەو وشه و رستانه ددهات، که مانا و کرۆکی مه بهسته کانمان به شیوهی درکیندراو و نووسراو له کلاو پوژنه ی په یوه ندییه کانمانه وه پی ده گه یه نن.

سی بوچوون بو واتا

أ. وشهکان: شتهکان (ئەو وشانهی که گوزارشت له شتهکان ده کهن).

بوچوونی باو ده لیت: وشهکان ناوی شتهکانن، یان ئەو وشانهن بو

شتهکان ده گه رینهوه. ئەفلاتۆن لهسه ر ئەم بوچوونه ده روات، چه ند

ناويكى وهكو (لهندهن، بيل، كور، باوك) ئاماژه بو ئهم بوچوونه دهكهن، ههروهك له گوزارشت و وشهكانى ديش ئهم تهرحه بوچوونه بهرجهسته دهبيت، بو نمونه وهكو ئهو ناوانهى كه ئاماژه بو ئهو شتانه دهكهن، كه له دوكان و بازارهكاندا بو فروشتن دانراون.

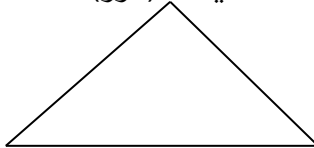
بهلام لييرهدا ژمارهيهكى زورى وشهكان له زماندا ههن، كه ناين بينين و پيى دوترئ (شتهكان يان سهراچاوه)، وهكو (كارهكان): (دهپرسئ) يان (دهدؤزيتتهوه)، وهكو (ئاوهلئاوهكان): (سهخت) يان (گشت)، ههروهها وهكو ناوهكانى (چهسپاو يان لاساييكهروهه)، لهراستيدا زوربهى زورى وشهكانى زمان وا دهر دهكهون كه تواناى پهيوهستبوون يان گهرانهويان به هيچ شيويهك بو شتهكان نييه.

ب - وشهكان: تيگهيشتن: شتهكان (وشهكان گوزارشت لهچهمكهكان دهكهن، كه ئەمانيش بهدهورى خويان گوزارشت لهو شتانه دهكهن).

ئهم هاوكيشهيه لهسهر پايهى نهبوونى پهيوهندى راستهوخوى نيوان وشهكان و شتهكان دامهزراوه، بهلگهشى ئهويه كه بوونى پهيوهندى لهم حالتهدا تنها لهبوارى بهكارهينانى هزرى مروقهوه دهبيت، چونكه ههموو وشهيهك بهپيى ئهم بوچوونه، چهمكيكى ههيه، كه وشهكه و ئهو شتهى گوزارشتى بو دهكات چهمكهكه پيكهوهيان دهلكينيت.

جا باشتريين ويئه ئهم پهيوهندييه بخاته روو، ئهو هاوكيشهيه كه (ئوگدن) و (ريچاردز) سالى 1923 داين ناوه.

ميشك (هزر)

وشه، تن (هئما) شت، هئما بوكر او (سهراچاوه)

ئەو پەخنەییەى كە ئاراستەى ئەم ھاوكیئشەیه كراوه ئەوھیه، كە لە زەحمەتى و دژوارى زانىنى كرۆكى چەمكەكانەوھ سەرچاوه دەگریت، چونكە هیچ ئاسان نییە ئەو چەمكەى كە لەژێر وشەیهكى وەكو (لاسایى) جیى دەبیتهوه، پیناسە بكەین، راستە ھەندیک وشە ھەن كە ھەلگری ماناگەلیكن و دەتوانین بە شیۆھیهكى سانتر بیانزانین و دركیان پى بكەین، بەلام لەھەمان كاتیشدا وینەگەلیكى بینراوى ریکوپیکمان نییە، كە ھەموو وشەیهك لە زارمانەوھ دەردەچن، بەو شتانە بەستینەوھ، كە خودى وشەكان گوزارشتیان لى دەكەن. سەربارى ئەوھش هیچ زامنىك لەمەشدا نییە ئەو چەمكەى بە ھزرما بو وشەى (میز) گوزەر دەكات، ھەر ھەمان ئەو چەمكەش لە ھزرى تۆدا دروست بكات.

ج - وروژینەر ← وشەكان ← وەلامدانەوھ (وروزینەرەكان دەبنە ئەو وشانە كە ئەوانیش بە دەورى خویان دەبنە كاردانەوھ و وەلامدانەوھ).
 بلۆمفیلد لە پەرتوو كەكەى خۆیدا (زمان - Language) سالى 1933 ئەم بۆچوونە رەوشتكارىیەى شىكردۆتەوھ، واتا بە بۆچوونى ئەو لەوانەیه لەو حالەتەوھ بیته ئەنجام كە قسەى تیا دا بەكار دەھینریت، وروژینەرى (s) مروف بەرەو قسە كردن پەلكیش دەكات. كەواتە ئاخاوتن وەلامدانەوھى (r)ە، و ئەم وەلامدانەوھیهش (r) دەرەنجامى قسەى (s)ە، ھەروھەا (بلۆمفیلد) حالەتى مانای رەوشتكارى لەم وینەپیهوھ خستە روو:

$$S \rightarrow r \rightarrow s \rightarrow r$$

جا نمونەكەى (بلۆمفیلد) لەسەر ئەم ھاوكیئشەیه بەم جورەیه:
 كچۆلەیهك بەناو (جیل) كە برسیتى و سیویكى لەسەر درەختەكە بەرچاوه دەكەوى (s = وروژینەرىكى فیزیۆلۆجى)ە، بۆیه بە لاوهكە (جاك) دەلى ئەو سیۆھى بولى بكاتەوھ (r) ئەم وروژینەرە قسەپیه (s)،

وا له (جاك) دهكات سیوه که لیکاته وه ($r =$ وه لامدانه وه یه کی قسه یی)، جا بلومفیلد دهگاته ئه وه دهره نجامه ی که ئیمه ده توانین مانای وروژینه ر و کاردانه وه کانی له گوزه رگای تیبینی کردنی ئه وه پروداوانه ی که له گه لیدان بزانی و به جوانی درک پی بکه یین. به لام گرفتی هاوکیشه که ی (بلومفیلد) له وه دایه، که چه نده ها حالته هن که زور سهخته نادگاره ریژه ییه کانی وروژینه ر یان کاردانه وه کانی بزانه ی. گرفته کهش له حالته تیکدا زیاد دهکات، که پروداوه کان به مانا فیزیاییه که ی بینراو نه بن (ههروهک له گوزار شتکردنی سوژدا)، سه رباری ئه مهش له پرووی زانستییه وه سهختی و دژواری چاره سه ری ئه وه حالته تانه سه لمینراوه، که خه لکیان به شیوه یه ک تیادا به رچاو ده که ویته، که به شیوازیکی پشکنه رانه مامه له ناکهن، وه کو گرمانه ی ئه وه ی که (جاك) ئه وه سیوه بو (جیل)ی کچوله که لی نه کاته وه، به هوئی ئه وه ی که پیش دوو ساله وه (مونتی کارلو) زیزبوونیک که وت بووه نیوانیانه وه.

واتاسازی هاوچهرخ

له رابردوودا مشتومر له سه ر دوزینه وه ی کروکی واتا بوو، (ئایا واتا چییه؟)، ئه ویش وه کو چه مکیکی سه ربه خو، ئه م بوچوونهش وامانی لی کرد، که درک به پتربوون و فراوانبوونی گرفته که بکه یین، به لام هیچ پیناسه یه کی باوه ریپیکراوی (واتا) له ئارادا نییه، به لکو ئه م زاراوه یه هه ندیک ته مومژی له سه ره، ههروهک له لای خودی ئه فلاتون ئه م ته مومژییه له ئارادا هه بووه، به لام پرسیار له وه دایه، بوچی زاراوه ی (واتا) هه ر به ته مومژاوی و سهختی و زهحمه تی ماوه ته وه؟

زمانه وانان ئه مرپو گه یشتوونه ته ئه وه ی که (واتا) توخمیک نییه که جودا و به ده ریبت له ته واوی زمانه به کاره یینراوه که، ههروه کو توخمه کانی دی زمان، که هه موو ئاویته و تیکه ه لکیشن، بو نمونه وه کو به رزی و دریزی، جوړیک له بوونی سه ربه خوئی هه یه، جا گه ر بلیین که

شتهکان جوړه بهرزییهکیان تیادایه، ئهوه ئامازیه بو ئهوهی لیږدا ژمارهیهک له یهکه بهرزهکان له ئارادا همن، بهلام ئهمه مانای ئهوه ناگهیهنې که خهسلهتیکی بهرزی پروت و رها بهدر له شتهکان له ئارادا هبې.

به ههمان شیوهش که دهلین: ئهوه وشانهی که واتایان ههیه، ئهمه ئهوه دهگهیهنې که ئهوه وشانه به شیوازیکی تاییهت له رستهدا بهکاردههینرین، بو نمونه ئیمه دهتوانین واتای وشه تاکهکان (به جودا) تاقی بکهینهوه، پاشان واتای رستهکان بزاین، بهلام هیچ واتایهک لهپاش ئهم دوو حالتهوه به دست ناکهون.

کهواته له زانسته زمانهوانییه تازهکاندا، وانا له گوزهرگی شیکردنهوهی وردی ئهوه دهوروبهره تاوتوی دهکریت، که وشهکان و رستهکان بویان بکری، له ریسا دهستنیشان کراوهکاندا بهکار بهینرین، جا ئهم ئاراستهیه یان ئهم ریبازه ژمارهیهک له فیهلسوفان و دهرونناسان پهپرهوی دهکن، بهتاییهتی (لودوی فیتجنشن) (L.wittgensten) جهختی لهسهر ئهم ئاراستهیه کردوتهوه، ئهویش لهو وتهیهیدا که دهلیت: ((واتای وشه ئهوه واتایهیه، که له چوارچیوهی بهکارهینانی زماندا دهردهکهویت)).

ههستکردن (میټشک) وهکو دژکاریکی سهراچاوه (واقع)

واتاسازی گرنگی به تویرینهوهی جیهانی دهرهکی و چوینیتی تیگهیشتن و درکردنمان بهو جیهانه نادات. جیهانی دهرهکی (دوور له زمان) دهکهویتته چوارچیوهی پسیوری فیزیاناسی و جوگرافیناسی و دهروونناسی و زانستهکانی تر، سهرباری ئهوهش واتاسازی ناتوانیت باری تویرینهوهی چوینیتی گهپرانهوهی زمان بو ئهوه جیهانه دهرهکییه لهئهستو بگریت؟ (واته چوون لهریگهی وشهکانهوه فورمهلهی بکات)، چونکه واتاسازی تهنها لهو شیوازه دهکولیتتهوه، که کومهلانی مروف

به هوییه وه ههنديک وشه به ههنديکی دی له چوارچیوهی ئه و زمانه ی قسه ی پیده کهن، به یهک ده به ستنه وه (واته له ریگه ی هه ستردن و به کاربردنی میسکی زمانه وانی خویانه وه نهک له ریگه ی گپرانه وه ی سه رچاوه ی ئه و وشانه بو جیهانه دهره کییه که)، جا جیا کردنه وه ی نیوان هه ست و سه رچاوه مه سه له یه کی گرنکه، چونکه ئه م جیا کارییه تویرینه وه و تاوتویکردنی چهنده حاله تیکمان له کاتی به کارهینانی وشه کاندای بو دهره خسینی، هه رچه نده به شیوه یه کی سروشتی ناگه ریته وه سه ر ئه و شیوازه ی که له جیهانه دهره کییه که دا تییدا دروست بووه. دوزینه وه و درکردن به م شتهش له حاله تی تویرینه وه ی زمانیکی گوشه گیردا زور سهخت و دژواره.

به لام گه ر پروانینه زمانه جوراوجوره کانی جیهان، ئه و ساته وه خته ئه م پرسه جیا کارییه خوی به سه رماندا ده سه پیئی، بو نمونه: له جیهانی واقیعدا چهنده ها باوک و دایک ههن، که برا و خوشکیان هه یه، به لام له زمانی ئینگلیزیدا وشه گه لیکی تاک و ته نها له ئارادا نین، که گوزارشت له م واتایانه بکه ن، وه کو (برای دایک) و (برای باوک) و (خوشکی دایک) و (خوشکی باوک)، له بهر ئه وه گه ر بخوازین ئه م چه مکه له یه ک جیا بکه ینه وه، ئه و کاته پیویسته پشت به حاله ته به کارهینانه که (ده و روبه ر) به ستین. (1)

ته نانه ت له دووتوی یه ک زمانیشدا پیویستیمان به هه ستردن به سه رچاوه هه یه، بو شیکردنه وه ی ئه و شیوازه ی که زمانی عه ربه ی یان کوردی له پرۆسه ی دابه شکردنی فیزیای پیی هه لده ستیت، که له واقیعدا هه یج بوونیکی نییه.

له راستیدا پۆلینکردنه زانستییه ورده کان (به و واتایه ی که هه موو ناویک شوینیکی له سیسته می وشه کاندای هه یه) شتیکی کارپیکراو نییه، له ژبانی رۆژانه ماندا ده بینین، که ئه م وشانه به کارده هینرین گرد و جیا، فینجان و گلاس، جوگه له و رووبار، ئه م چه مکه له له جیهانی

دەرەكىدا دەستنيشانكراو نين، بۇ نموونه چ كاتيك جوگهله دەبىته رووبار؟ چ كاتيكش گردولكىك دەبىته چيا؟.

به گوزارشتىكى تريس دهكرى بلين ئيمه ههمومان كوكن لهسهر ئەو پاراييهى دهيانگريتهوه، كه بخوازين سهراچاوهى وشهى كورسى بۇ شيوه واقيعه ههمهچيشن و رهنگهكانى دى وشهكه بگهريئينهوه، ليڤهدا گرفتىكى ديش ههيه له چوئيتى وهلامدانهوهمان بۇ ئەم پرسياره چر دەبىتهوه: ئايا واتاى وشه چييه؟ با له خهيالماندا وا دابنيين يهكيك گوپى له وشهى (كورسى) دەبىت و ناشزانيت واتاى چييه؟ لهم حالتهدا ئەو كهسه نهزانه دهبهين و كورسييهكهى نيشان دهدهين، بهلام ئەم ئاكاره له راستيدا كۆمهكييهكى سنووردار و كهمه بۇ ناسيني واتاى وشهى كورسى، ئەويش لهبهر ئەوهى پاشان چوئ ئەم كهسه دهتوانى درك به سهراچاوه و شيوهكانى دى كورسى بكات، تا ههمويان بناسيتهوه، لهوانهشه ههلهيهكه لهم پرؤسهيه روو بدات، چونكه ئەو سهراچاوهى بۇ ناسيني كورسى بهكارى دههينين، لهوانهيه سيفهتى ئەو سهراچاوهيه بىت (بۇ نموونه سهراچاوهى ئەوهى بلين كورسييهكه له دار دورست كراوه) يان ئامازه بۇ چهكيك بكهين به فهرش و كهلوپهلهوه پهيوهست بى، ئەم جوړه ههلهيه ويكچووى ئەو ههلهيهيه، كه ههنديك له مندالان لهكاتى فيربوونى وشهدا تىي دهكهون.

ليڤهوه دهتوانين بلين باشترين ريگا بۇ ناسيني وشه ئەوهيه، كه كاتيك بۇ نموونه پيناسى كورسى دهكهين، ههستهكانمان شروقه بكهين، واته بلين: كورسى شوينيكه بۇ دانيشتن دهست دهوات و له چوارپى و پاشبهنديك پيكدىت، جا ئەم بهكارهينانه وامان لى دهكات بير له سهراچاوهى دى بكهينهوه، كه له رووى خهسلت و تاييهتمهنديهكانيانهوه ويكچووى يهك بن، پاشانيش لهتوانادا دهبى كه وشهكه بهشيوهيهكى گونجاو بهكار بهئيريت، بهلام ئەم پرؤسه ههمهكيانهى فيربوونى وشهكان ههر بهردهوام دهبىت، بهبى بوونى هيج

سه رچاوه یه کی راسته و خو بۆ شته که کانی جیهانی دهره کی، له بهر ئه وهی پشت به ستنیکی هه مه کی بۆ به کارهینانی وشه کان، له پیناو شیکردنه وهی ههسته کانمان سه بارهت به وشه کانی دی له ئارادایه، (واته ئاخواتن دهر باره ی ئاخواتن له پیناو واتادا)، ئهم پره نسیپهش ده مانگه یه نیتته ئه وه دهره نجامه لۆجیکیه ی که به کارهینانی فره هنگی زمانه.

پانتاییه واتاییه کان

دهروونناسان و زمانه وانان گرنگیه کی زۆر به (تاییه تمه ندییه کانی واتا) وشه تاکه کان ده دن، لیره دا چهنده ها ریباز بۆ دۆزینه وهی جیاوازییه واتاییه کان، پاشانیش پپوانه ی ماوه ی دهروونی نیوان وشه کان پپشنیاز کراوه.

یه که مین ئه وه که سانه ی له م بواره دا قۆلیان لی هه لمالی، دهروونناسی زمانه وان (چارلز ئوسگۆد (C. Osgood) و (جۆرج سوسی g. suci) و (پۆل تاننباوم (p. tannenbaum) ه، له وه پهرتوکه ی به ناو (پپوانه ی واتا) له سالی 1957 ده ریان کرد، که له تویرینه وه ی واتای کاریگهر یان (کارلیکراو) پیکهاتوه، واته ئه وه کاردانه وه سۆزنامیزانه ی په یوه ندییان به وشه کانه وه هه یه، هه موو وشه یه ک لای ئه وان تاقی ده کرایه وه، ناویان نابوو (باکگراونده واتاییه کان) وشه، ئه وه نازه ده کردنه رهنگدانه وه ی ئه وه بۆچوونه یه که ده لی له وانیه واتا بۆ زنجیره یه ک له مه ودا جۆراو جۆره کان شی بکریتته وه. (ئوسگۆد) نمونه یه کی بۆ ئه نجامدانی ئهم ئه زمونه نیگارکیش کردوه، که یارییه که له (20) پرسیار پیک دیت و هه موو پرسیاریک دانانی چه مک له رووبهره واتاییه گونجاوه که یدا به ئامانج وه رده گریت، بۆ نمونه (ئهم شته باشه یان خراپه؟ په له یه یان سسته؟ گه وره یه یا بچووکه؟) جا ئهم پرسیارانه له سه ر شیوه ی نه خشه یه ک له هه وت خال پیک دیت

2014

پېشكەش كرا، لەگەل بوونى چەند سيفەتتىكى دژواتا لەكۆتايى
هئىلەكەدا:

ئۆتۆمبىل

باش 7654321 خراب

جا ئەو كەسانەى ئەم پرسىارانەيان ئاراستە كرا، داوايان لى كرا
وشەكان بەپپى ئەم خالانە دابنن، بۆ نمونە گەر وشەى ئۆتۆمبىل ئەو
هەستەيان پى دەبەخشى كە شتىكى باشە، ئەوكاتە هئىمايەك لەلای ئەو
وشەيە دادەنن، واتە لە كۆتايى هئىلى بەيانى يەكەمدا (لای چەپەو)،
گەر ئەو هەستەشيان داتى، كە ئەو وشەيە خراپە، ئەوكاتە دەبى
هئىمايەك بە ئاراستەى ئەم وشەيە دابنن، واتە لە كۆتايى هئىلى
بەيانى لای پىچەوانەكەيەو (لای راستەو)، بەم شىوہە حەوت
خالەكە بواری هەمەجۆرى هەست و سۆز بەپپى حالەتە دەروونىيەكە
دەرەخسىن.

جا ئەم شىوازە بۆ بەراوردکردنى نيوان دوو كۆمەلەى پۆشنىبىرى جودا
بەكاردەهئىنرئىت، بۆ نمونە وشەى(نالەبارى) لە كۆمەلگای ژاپونىدا
چەمكىكى زۆر كارايە، كە وەلامدانەوہيەكى سۆزدارانەى جيايە لە
وہلامدانەوہى سۆزدارى ئەمريكى يان سۆزدارى تيرە و ھۆزە هيندىيە
ئەمريكىيەكان، ھەرچى چۆنىك بئىت پراكتيزە واتاييەكانى پىوانەيى
سۆز و ھەستەكان لە بەرانبەر وشەكان برىتييە لە پراكتيزەکردنىكى
سنووردار، چونكە زانىارى دەربارەى واتاي سەرەكى وشە پېشكەش
ناكەن، لەبەرئەوہى تەنھا ئەو سۆزانە پېشكەش دەكات، كە وشە
بەرھەمى دەھئىنئىت، بۆ نمونە دەلئىت وشەى (دايك) وشەيەكە بۆى
ھەيە (زۆرباش) بئىت، تارادەيەكيش بەھئىزئىت... ھتد، بەلام ئەوہمان
پى نالئىت كە وشەكە واتاي (دايكە... مئىنەيە، ژيرە)، جا بۆ ئەوہى مانا

و چه مکه کانی دی بزانی، ده بی شیوه و ریچکه ی دی له ئارادا هه بی، بو زانیی رووبه ره راسته قینه کانی وشه که، ده توانین شایه تحالی رووبه ریکی واتایی وردتر بین، ئه ویش له ده لاقه ی به کاره ئینانمان بو ئاکامه کانی ریچکه یه کی ته کنیکی که خه لکی لیه وه بتوانن حوکم به سه ر شته کاندایه، با له ناخماندا وا وینا بکه یین ناوی ئازله (شیرده ره کان) ده که ونه خسته یه که وه، مه ودا ئاسویی بارستاییه که ی پیک به ئینیت، هه روه ها مه ودا ستوونیه که شی درنده کان پیک هینیت، جا ئازله گه وره کان ده که ونه لای چه پی خسته که وه و ئازله زور درنده کانیش ده که ونه خواره وه ی هه ر ویکچوون و شوبه اندیکیش له نیوان ئه و دوو ئازله به دی بکریت، ئه وه شوینه کانیشیان له یه کدی نزیك ده بنه وه .

به لام ئه م شیکردنه وه یه زور ساده یه و ناتوانین له سه ر وشه کان پراکتیزه ی بکه یین، چونکه ره هه نده کانی واتا به روونی نیگار نه کراوه، وه کو (ئه و وشانه ی که په یوه ندی به که لوپه لی ناو مال و فهرشه وه هه یه)، ئیتر هه رچی چونیک بیت ئه م ریچکه و شیوه) بو ناسینی رووبه ره کانی واتا و ره هه نده هه مه جو ره کانی، به سوودمه ندی و کارایی ده مینیتته وه .

بونیا د و چه مکی یه که ی واتایی

ریبازی بونیا دگه ری باشتترین ریبازه بو ئه نجامدانی شیکردنه وه ی وشه کان، به پیی ئه م ریبازه زمان له تو ریکی ئه و په یوه ندیه سیسته میانه پیکدی، که په یوه ندی له نیوان یه که زمانه وانیه کان دروست ده کات. بو نموونه له بواری ده نگه کاندایه، ئه م په یوه ندی یانه له نیوان ده نگه کان یان ئه و (فونیمانه) خاوه ن خه سلته جیا کارانه یه دا هه یه، که به زمانی ئینگلیزی به (distinctive features) گوزارشتی

بۆکراوه، به لّام ئەم حالهته له (واتاییهکان) دا چۆن ده بێت و چۆنیش
یهکه واتاییهکان به یهکدییهوه ده بهستێتهوه؟

تاكو ئیستا ئیمه زاراوهی (وشه) مان به کارهیناوه، ئه ویش بو
تاوتویکردنی دیارده واتاییهکه، ئه مهش بئوگومان به کارهینانیک
لاسیانیه ئه و زاراوهیهیه، چونکه ئیمه بو ئامازه پیکردنی مانای وشه
به کاری دههینین، به لّام گهر بمانه وئ دیارده واتاییهکه به وردی و قولی
درک پئ بکهین، ئه وه زاراوهی (وشه) ههچ وهلامیک تیروتهسهل و پر به
پهستی ناسینی سروشتی واتای پئ نییه، لیره وه پهیسته ئه م زاراوهیه
به زاراوهیهکی دی بگۆرین، ئه ویش له بهر ئه م هویانهی خواره وه -

1- زاراوهی (وشه) به چهند شیوهیه که به کار دههینریت، که له وانیه
تویزینه وهی واتا بهشاریته وه، به م شیوهیه وشهکانی وهکو (دهرۆین) و
دهروات و پۆیشتن و پۆیشت، دهتوانریت به چهندین وشه ی جوراوجۆر
ناوزه د بکریت، به لّام له روانگه ی واتای بونیادگه ربیه وه، هه موویان به
شیوه ی هه مه چه شنی و جوراوجۆری یه که واتاییه که ی بونیادی قوول،
واته (پۆیشت) هه ژمار ده کرین. جا گهر ئه م شیوه هه مه جۆرانه به وشه
دابنین، ئه دی بونیادی قوول چی پئ دهوتریت؟، چونکه دادپهروه ری و
لۆجیکانه نییه، بلین: ((ئه م چوار وشه یه شیوه ی هه مه جۆری خودی
وشه که ن)).

2 هوی دووهمیش زاراوه ی وشه، ههچ سوودیکی بو تویزینه وه ی ئه و
گوزارشته زاراوه بیانه نییه، که به یه که ی واتای هه ژمار ده کرین،
نموونه ی ناسراو و شورهداری ئه م مه سه له یه، له و گوزارشته
زاراوه بیه دا بهرجهسته ده بێت (kick the bucket)، که مانای (مرد)
(died) ده گه یه نیت، (ئه م گوزارشته زاراوه بیه هاوواتای ئه و گوزارشته ی
زمانی کوردی و عه ره بییه، که ده لی: (فلانه که س ته مه نی خوی پئ
به خشیت) یان (فلانه که س چوو له ی هاوه لی بالآ) یان (فلانه که س بو
داروسیی خودا گواسترایه وه) یان (فلانه که س بو ژیر به زه بی خودا

گواسترایه‌وه)، که هه‌موو ئەم گوزارشتانه مانای (مردن) ده‌گه‌یه‌نیت). ئەم گوزارشه یه‌که‌یه‌کی واتایی گه‌لآله ده‌کات، به‌لام له‌گه‌ل ئەوه‌شدا له سێ وشه پیک هاتوو، له‌بەر ئەوه زۆر زه‌حمه‌ته ئەم یه‌که واتاییه به وشه دابنن، یان وا دابنن که ئەم وشه‌یه له سێ وشه پیکهاتوو. 3. هۆکاری سنیهم و کۆتایی ئەوه‌یه که نیمی له‌سەر به‌کارهینانی زاروهی وشه له شوینەکانی وانه زمانه‌وانییه‌کانی دیدا راهاتووین، هه‌روه‌کو چۆن له‌ریژمانیشدا به‌کاری ده‌هینن، چونکه وشه لی‌رده‌دا خالیکی گه‌یانده یان په‌یوه‌ندیکردنیکی نیوان زانستی ریژمان یان پرسته‌سازی (syntax) و وشه‌سازییه (morphology).

هه‌موو ئەم هۆیانه وایان له زمانه‌وانان کرد، به زاروه‌یه‌کی نوێ باس له یه‌که سه‌ره‌کییه‌کانی شیکردنه‌وهی واتایی بکه‌ن، که (Lexeme)ه، واته (یه‌که‌ی واتایی)، به‌م شیوه‌یه ده‌توانین بۆ نمونه بلین: یه‌که‌ی واتایی (پۆیشت) به‌چهند شیوه‌یه‌ک دروست ده‌بیت، وه‌کو (ده‌روات) و (پۆیشتن) و (پۆیشت)... هتد.

به‌رانبه‌ر به‌مه‌ش ده‌توانین بلین: یه‌که‌ی واتایی (kick the bucket = مرد) له سێ وشه پیک دیت، که‌واته یه‌که واتاییه‌کان (Lexemes) وه‌کو شیوه‌ی سه‌ره‌کی له فه‌ره‌ه‌نگدا داده‌نریت، پاشان به‌کارهینانی لق و پۆیه‌کانی وشه سه‌ره‌کییه‌که ده‌ست پیده‌کات.

کیلگه واتاییه‌کان

یه‌که رینگه له دووتویی چهند رینگه‌یه‌کی جو‌راوجۆر له‌ئارادا هه‌یه، (2) که له ده‌لاقه‌ی ئەو رینگایانه‌وه ده‌توانین واتای وشه‌کان به وردی و گشتگیری بزانی، ئەوه‌یش له چوارچۆیه‌ی کیلگه واتاییه‌کان (semantic fields)، به هۆی کیلگه واتاییه‌کان، ئەوه یه‌که واتاییه‌کان هه‌ریه‌که ئەوه‌تر ده‌ستنیشان ده‌کات و له چهند رینگه‌یه‌کی زۆر ورده‌وه تیکه‌لکیشی یه‌کدی ده‌بن بۆ نمونه یه‌که جو‌راوجۆره‌کانی به‌شه‌کانی

لهش، وهکو (سه ر و مل و ههردووشان...هتد.) کیلگهیهکی واتاییه، به هه مان شیوهش یهکه هه مهچهشنهکانی وشهکانی وهکو(عاره بانهکان، میوهجات) کیلگهیهکی واتایین، ئه مهش وای له واتاناسان کردووه لهو باوه رهدابن، که وشهکانی زمان له کیلگهکانی واتادا کۆبوونه تهوه.

به لام گرفته که لیڤه دا ئه وه یه هه مهجورییهکی فراوان و چر له م مهسه له یه دا هه یه، نه خاسما گهر له کیلگهیهکه وه بۆ کیلگهیهکی دی زمانهوانی له دووتوی یه که زماندا هاموشۆ بکهین. بۆیه لیڤه دا سهختیه که به رهنگارمان ده بیته وه، گهر هه موو یه که کوردییهکانی په یوه ست به به شهکانی جهسته ی مرۆقه وه کۆبکهینه وه، بگره ئه م کاره سهختترو دژوارتره کاتی که بخوازین یه کهکانی وهکو (ههراوهوړیا) بیان (لیدان - ژهنین) کۆبکهینه وه.

له راستیدا چهنده ها کۆششی زمانهوانی و فهلسه فی له ئارادا هه بوو، بۆ سازدانی پۆلینکردنی چه مکهکانی زمان، به تاییه تی ئه و کۆششانه ی که له سه ده ی (17) ه وه خرا نه گهر، بۆ داهینانی زمانیکی جیهانی، به لام له م چه رخه دا مه زنترین و شوڤه تدارترین کار، ئه و توپژینه وه یه که توپژهری فه ره نه نگی (پیتهر مارک رۆجیت) (1779-1869) (Roget) له فه ره نه نگه واتاییه که ی (Thesaurus) ه، که له سالی 1852 بلاوی کردۆته وه، (رۆجیت) یه که زمانهوانیهکانی بۆ شهش به شی سه ره کی دابه شکردووه:

- 1- ئه و یه کهانه ی خاوه ن په یوه ندییه کی رپوت و ره هان.
- 2- ئه و یه کهانه ی خاوه ن پانتایی واتایین.
- 3- یه که کاروبارییه کان.
- 4- یه که هزرییه کان.
- 5- یه که ئاره زووییه کان.
- 6- یه که سوژدار و خاوه ن کاریگه ره کان.

جا ھەر بەشىك لىم بەشانە زۆر وردەكارى و پۆلىنكردن لى خۆ دەگرن و نزيكەى ھەزار وتەى واتايى بەرھەم دىنن .
 ئەم فەرھەنگە واتايىە بۆ چەند زمانىك بۆتە پىشەنگ، و تارادەيەكى زۆرىش سەلماندويەتى كە پروژەيەكى بەسوودى ژمارەيەك چالاكى زمانەوانى پراكتيكيە، وەكو نووسىنى پىشەيى و وەرگىپران و بەكارھىنانى وشەكان لى شويئە گونجاو و راستەكانى خۆيدا،... ھتد .
 بەلام سەبارەت بە واتاناسان بەھاي ئەم نرخە لى كەمى دەدا و بەگشتى سنووردار دەبىت، چونكە زانىارى دەربارەى پەيوەندىيە ھەستيارەكانى نيوان دوو يەكەى واتايى پىشكەش ناكات . پاش ئەوھش دەبى بزانيان وشە پۆلىنكرادەكانى ناوى لى چەند توخمىكى پىشەيى يان كۆمەلايەتى يان جوگرافىيەو بەبى ھىچ توانجىك كۆكراونەتەوہ .
 بەم شىوہيە بەپىي بۆچوونى واتايىەكان، گەر بخوازين تويزىنەوہيەك بۆ بونىادى كىلگە واتايىەكان، بە وردى ئەنجام بەدەين، ئەو لىو ھالەتەدا پىويستە ئاور لى پەيوەندىيە ھەستيارەكانى ئەو يەكە واتايىانە بەدەينەوہ، كە خوازيارى بەكارھىنانىانين .

پەيوەندىيە ھەستىيەكانى واتا

ئايا چۆن يەكە واتايىەكان لى زماندا رىك دەبن؟ جا گەر بمانەوئ بەو شىوازەى بىنيمان لەرىگەى فەرھەنگەوہ رىكى بخەين، ئەو شىوازە بەس نىيە، چونكە ئەمە شىوازيكى تەمومژاوى شىويئەرە، بۆيە لىرەدا واقعىكى واتايى لەئارادا نىيە بەپىي پلە ئەبجەدىيەكان بى، بەلكو بەپىچەوانەوہ، پلە ئەبجەدىيەكان خويان بونىادە واتايىەكان كەرت و پەرت دەكەن، بۆ ئەوہى پاشان پارىزگارى لەو يەكە واتايىانە بكن، كە سەر بەيەك كىلگەى واتايىن (وہكو ئامۆژن - پلك) (مام - خال).
 بەم شىوہيە واتاناسان بۆيان دەرکەوتووہ، كە پىويستە چەمكىكى دى سەبارەت بە مەسەلە واتايىەكان پىش بخرىت و پشت بە ئەو گومانە

بیهستیت، که یهکه واتاییهکان له ریگهی ههستهوه والا بکات و بیهکهوه بهسترین.

ئهم چه مکهی له سهر په یوهندی ههستی بونیادی واتایی دامه زراوه، به چهند په یوهندییهکی ههستی له نیوان یهکه واتاییهکانی دهناسینیت، ئهو یهکه واتاییانهش ههندیکیان له ده لاقهی په یوهندییه گونجاو و پیکهاتهکاندا درکیان پی ده کریت و ههندیکیش له ریگهی په یوهندییه ستوونییهکان (پارادیگماتیکی) (3) ده زانرین.

له راستیدا چهند جوړیک له په یوهندی ستوونی (پارادیگماتیکی) له ئارادا ههن، که ده توانین ئامازه به ههندیکیان بکهین.

1- هاوواتا

واتای په یوهندییه ویچکچوهکانی واتا ده گهیهنی، ههروهک لهه وشانهدا دهردهکهوئ (پاک، خاوین)، له راستیشدا تاوتویکردنی دیاردهی هاوواتاکان وهکو راهینانیکی زمانهوانی وایه، که په یوهندی به پرۆسهکانی خویندن و فیړکردنهوه ههیه، به لام پیویسته ئهوه مان له بیر بیت که یهکه واتاییهکان به کمی هه لگری هه مان واتا ده بن، چونکه هه مو واتایهک کیلگهیهکی واتایی له پرووی شیواز و جوگرافیا و سۆزهوه جیاوازه له واتای تر... هتد. سه رباری ئه وهش ئه وه به کارهینانهی ئهم یا ئه مانایهی تیدا پروودهات، ئه وه ئه وه پروویهرانه به تهواوهتی هه مه چه شنی واتا و جودا کارییهکانی ده ستنیشان ده کات. (4)

به لگهش له سهر ئهمه له وهدا به رجهسته ده بی، که دوو یهکهی واتایی له رستهیه کدا بویان ههیه هاوواتای یه کدی بن و له رستهیهکی دیدا دژواتای یه کدیش بن. ههردوو وشه ی (هه مه چه شن / هه لیزاردن) به دوو وشه ی هاوواتای ناو رستهیهک هه ژمار ده کرین، وهکو:

ئهم (هه مه چه شن / هه لیزاردن) هی که لوپه لهکانی ناو مال چهند جوانه.

-What a nice (range/selection) of furnishings.

به لام له م پرسته یه دا هاوواتا نین، وه کو:
لهوئ زنجیره یه ک چیا هه یه.

-There is the mountain (range/*selection).

* لهوئ هه لیزارد نیکی چیا یی هه یه

ب - گرته وه Hyponymy

ئه مجوره ی واتا زور بهربلا و نییه، بو چه مکی له تو یگرتن و له خو گرتن ده گه پته وه، لیره دا ده توانین بلین که (x) جو ریکه له (y)، واته یه که م (x) له تو یی دو وه مدایه (y) یه، نمونه شمان له سهر ئه مه ئه وه یه، که یاسه مین له ره گه زی (گوله) و ئو تومبیل له ره گه زی باره لگر و عه ره بانه کانه. سه رباری ئه وه ش ده کری ژماره یه که له یه که و اتاییه کان (که هه ره یه کیکیان ره گه زی ک پی ک بهینیت)، واته سهر به ره گه زی کی گه وره تر بیت.

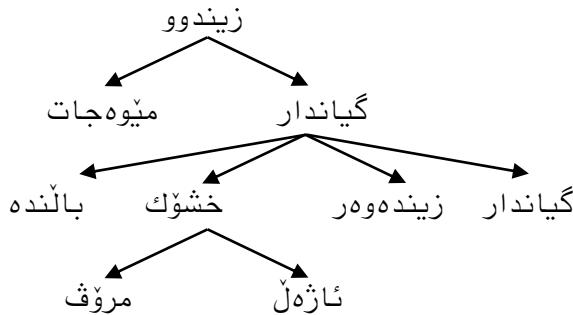
جاریکی دی پیویسته جهخت له سهر ئه م شیکردنه وه یه بکه یینه وه، که شیکردنه وه یه کی زمانیه و شیکردنه وه یه کی جیهانی راسته قینه نییه، چونکه زمانه مرو ییه کان له پو لینکردنی وشه و ره گه زدا جیا وازیان هه یه، بو نمونه له زمانی ستانداردی یونانی یه که و اتاییه کانی: دارتاش و پزیشک و مؤزیکژهن و ناوی پیشه کانی دی، هه موو سهر به ره گه زی کن، که پییان دهوتریت (demiourges)، له کاتیکدا که ئه م ره گه زه هیچ به رانبه ریکی له زمانی ئینگلیزیدا نییه، چونکه له زمانی ئینگلیزیدا هیچ ناوی کمان نییه بو ره گه زی کی پیشه یی و امان لی بکات بلین یه که کانی (دارتاش) و (پزیشک) سهر به ره گه زی کی دیاریکراون، له لایه کی تریشه وه له زمانی ئینگلیزیدا یه که ی و اتایی (په تاته) له ره گه زی (سه وزه وات) ه، به لام ئه م یه که یه واته په تاته له زمانی ئه لمانیدا له تو یی ره گه زی سه وزه وات نییه.

ئەم دیاردهیه له جیهانی گیانداران بهروونی دهردهکهوئیت، له زمانی ئینگلیزیدا ئازهل یهکهیهکی واتایی تهمزاوویه، چونکه ئەم یهکهیه له سئ ئاستی ههره میدا بهکار دههئیرئیت:-

أ. بۆ رهگهزی شته زیندوووهکان بهکار دههئیرئیت، چونکه دژواتا دهبئتهوه لهگهل یهکهی واتایی سهوزهوات، بهلام وشهکانی وهکو (پهلهوهر، ماسی، زیندهوهران) دهگرئته خو.

ب - دژواتای یهکه واتاییهکانی وهکو پهلهوهر و ماسی و زیندهوهرانه، کهچی وشهکانی وهکو مروؤف - و درندهکان لهخو دهگرئ.

ج - دژواتای یهکهی واتایی (مروؤف)ه، به گشتی هاودژییهکان لهم وینهیهدا دهردهکهوئیت:

ج - دژواتا (antonym)

ئەم جوړه بریتیه له پهیوهندییه دژواتاکانی (پیچهوانهکان) واتا. توێژهرهکان لهپیشدا وا گومانیان دهبرد، که ئەم جوړه سهر به(هاوواتا)کانه، بهلام لهراستیدا وا نییه، ههروهکو لهپیشدا پروونمان کردهوه، که له واقیعدا هاوواتای تهواو و راستهقینه نییه، بهلام چهندهها جوړ دژواتا ههن. گرنگترین جوړهکانی دژواتا ئەمانهن:

1- دژواتای پلهدار

وہکو: گہورہ / بچووک، باش / خراب. ئەم دژواتايەش بوار بۆ گوزارشتکردن لە پلە واتايیە پېچەوانەکان دەرەخسینیت، وەکو: زۆر گەورە - گەورەتر، زۆر بچووک، بچووکتەر - تارادەيەك بچووک.

2 دژواتای بئى پلە

ئەم جۆرە دژواتايە بوار بۆ گوزارشتکردن لەپلە واتايیە پېچەوانەکانى ئەم وشانە ناپەخسینیت، وەکو: رەبەن / خیزاندار / نیر / مئى، چونکە ناماقوولە بلیین: زۆر نیرە، یان بلیین تارادەيەك خیزاندارە.

3 دژواتای پېچەوانە

ئەم جۆرە دوو رووی ھەيە، کە پشت بەيەکدى دەبەستن وەکو: دەکړئ / دەفرۆشئ یان باوک / کور.

د- ویکنەچوو (Incompatibility)

کۆمەلە يەکەيەکی واتاسازی کۆکراوہ دەچنە ژيەر چەتری ئەم جۆرە يەيوەندی جینگۆرکيیەوہ، کە لە خودی ئەندامانى وتە واتايیەکانەوہ، بۆ نمونە: سوور و سەوز... ھتد. يەکەى واتايى ويك نەچوو، کە ھەموو لەتويی رەگەزى رەنگدان، چونکە لەتواناماندا نيیە بلیین ((من بىر دەکەمەوہ بە رەنگيک ئەويش (سەوز - سوور)ە، و لە لايەکی تريشەوہ بلیین يەکەى واتايى (سوور) لەگەل يەکەى واتايى تردا ويکنەچوو نيیە، وەکو يەکەى واتايى (خروکە)، چونکە شتتيك بۆى ھەيە سووربيت، لەھەمان کاتيشدا خروکەش بيت، ئەمەش بيگومان بە ويك نەچوو ھەژمار ناکریت.

بەلام حالەتە ناوازە زمانەوانییەکان وامان لئى دەکەن گومان بەرین کە چەند بەکارھيئانتيكى ناريسايى و ناوازەيى لە زمانى ئینگليزیدا ھەبن، چونکە دەبينين رەنگى رەش و سپى و خاکی ھەميشە لەتويی رەگەزى رەنگدانين، وەکو ئەوہى کە بلیین فليمى رەش و سپى.

هـ هاوبه‌شی یه‌که واتاییه‌کان

له‌و چه‌مکه واتاییه پیشفه‌چووانه‌ی که په‌یوه‌ندیان به‌چه‌مکی هه‌ستی واتاوه هه‌یه، ئه‌وانه‌یه که زمانه‌وانی به‌ریتانی (جیفری فی‌رس) (J.Firth) پیش‌نیازی کرد و ناوی نا (هاوبه‌شی یه‌که واتاییه‌کان)، ئه‌م زانایه ده‌لایت: ((پییوسته وشه له ریگه‌ی کیلگه‌ی ئه‌و هاوبه‌شییه‌وه بزاین، که له‌ناویدایه))، ئه‌م وته‌یه‌ش فی‌رس له پرنسیپی ئاراسته بونیادگه‌راییه‌که‌ی ئه‌و یه‌که واتایانه‌وه وتویه‌تی، که له‌گه‌ل یه‌کدی دایه و له‌سه‌ر بنه‌مایه‌کی پیشبینانه کارده‌کن. به‌م شیوه‌یه له زمانی عه‌ره‌بیدا وشه‌ی (شقار) شانبه‌شانی وشه‌ی (شیعره)، وشه‌ی (بازیش) شانبه‌شانی وشه‌ی (مه‌ر) ده‌بیٔ، جا وشه په‌یوه‌نداره‌کان وشه‌گه‌لیکی پیشبینین ده‌رباره‌ی یه‌کدی پیشبینی ده‌کن. وشه‌ی (ریکوپیک) ده‌رباره‌ی وشه‌ی (پاک) پیشبینی ده‌کات، وشه‌ی (دوودل) به‌ وشه‌ی (عه‌قلا) وه به‌ستراوته‌وه.

له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا ئه‌م بیروکه‌ی په‌یوه‌ستبوونه بیروکه‌یه‌کی ریژه‌ییه، چونکه هه‌ندیک وشه هه‌ن په‌یوه‌ستبوونیکی جو‌راوجو‌ر و نارپک به‌دیار ده‌خن، وشه‌ی (Letter) له زمانی ئینگلیزیدا، په‌یوه‌ندی به‌زنجیره‌یه‌کی دریزی یه‌که واتاییه‌کانه‌وه هه‌یه، وه‌کو: (ئه‌بجه‌دییه‌ت)، له‌لایه‌کی دیشه‌وه ئه‌و وشه‌یه به‌یه‌که واتاییه‌کانی وه‌کو (سندوقی پو‌سته و نووسین) به‌ستراوته‌وه.

سه‌رباری ئه‌وه‌ش لی‌رده‌ا چه‌ند یه‌که‌یه‌کی واتایی له‌ئارادا هه‌یه، که په‌یوه‌ندیه‌کی پیشبینی کراویان نییه و له‌سه‌ر یه‌ک ئاست و له‌یه‌ک چوارچو‌یه‌دا به‌کار ده‌هینرین، وه‌کو (get) و (have) له‌ زمانی ئینگلیزیدا.

هه‌روه‌ها پیوسته زاراوه‌ی په‌یوه‌ندی واتایی و زاراوه‌ی په‌یوه‌ندی هزریی تیکه‌ل نه‌که‌ین، چونکه ریچکه‌ی کاری یه‌که واتاییه په‌یوه‌نداره‌کان هیچ په‌یوه‌ندی به‌ په‌یوه‌ندی هزرییه‌کانه‌وه نییه، به‌م

شیوهیه به که ی واتایی (فاوه) بوی ههیه به ئینگلیزی بیته قاوهی سپی، هه رچه نده رهنگه که شی قاوهیهیه.

له راستیدا په یوهندی واتایی له نیوان زمانه مرویه کاندایه، له وانه شه بیته له مپه ریکی سهره کی بو کونترۆل کردنی زمانه بیانیه کان، بو نمونه له زمانی ئینگلیزیدا، واتا به شیوازیکی دی غهیری ئه و شیوازه ی زمانی عییری گوزارشتی لیده کریت، ههروه که له دوو رسته یه دا دیاره:

- We face problems and interpret dreams. (ئینگلیزی)

- We have to stand in front of problems and solve dreams. (عییری)

کاتی که به زمانی ئینگلیزی ده لئین: (ئیمه به رهنگاری چهند گرفتیک ده بینه وه و پاقه ی چهند خه ونیک ده که یین)، له عییریدا ده لئین (ئیمه پیویسته له به رانه ر گرفته کان رابوه ستین و خه ونه کان چاره سه ر بکه یین)، ههروه ها له زمانی یابانیدا کاری (ده خواته وه) به (ئاو) و (شوربا) و (ده فری بچووک) و (جگهره) وه به نده، پیویسته بزانین په یوهندی واتایی هه رچه نده چه سپاو بی، ئه وه نده له چه مکی گوزارشتی زاراهیه وه نزیکه، که پیویسته وه کو یه که یه کی سه ربه خو نکه وه کو چهند به شیکی په رته وازه فییری بیین.

له کوتابیدا پیویسته ئیمه په یوهندی واتایی، که هاوبه شیه کی واتاییه و چهند وشه یه کی دیاریکراو ده گریته وه، له وه په یوهندی هزری - ئاکارییه جودا بکه ینه وه، که هزره کان له نیوان خویاندا به په یوهندی هزری - ئاکاری ده به ستیتته وه.

جیهانی رهنگ و یه که واتاییه کانی

چه مکی په رنگ بابه تیکی سهخت و زهحمهت و ته مومژاوییه، چونکه ئەم چه مکه سنووره واقعیه کان نازانی، ئەمەش وای له واتاناسان کردوو، گرنگییه کی تاییه تی پئی بدهن، له بهرئوهی گه واهیده ریکی روونه بو به کارهینانه واتاییه جوړاوجوړه کانی بونیادی زمان:

- بو نموونه له زمانی ئینگلیزیدا (11) یه کهی واتایی سه ره کی په رنگ ههیه، که سپی (white) و رهش (black) و سوور (red) و سهوز (green) و زهرد (yellow) و شین (blue) و قاوه یی (brown) و په مەیی (purple) و (زهري - pink) و پرته قالی (orange) و خاکی (grey) یه.

- له لاتینیشدا هیچ یه که یه کی واتایی نییه بو په ننگه کانی قاوه یی و خاکی، ئەو یه که واتاییانه ی گوزارشت له م دوو په ننگه ده کهن، به تاییه تی له زمانه کانی سه ره به لاتینی و فه ره نسی، ئەوانه چه ند یه که یه کی خوازراوی گروپی زمانی جه رمانییه کانن (ئه لمانی و ئینگلیزی).

- له زمانی هیندی - ئەمریکی (ناقا هو) دا (Navaho) یه که یه واتایی ههیه، بو گوزارشت کردن له هه ردوو په نگی قاوه یی و خاکی، سه رباری ئەوهش ئەم زمانه له رووی فه ره نگییه وه جیاوازی له نیوان هه ردوو په نگی سهوز و شین دانانی، له لایه کی تریشه وه له م زمانه دا دوو وشه هه ن گوزارشت له په نگی رهش ده کهن، وشه یه کیان بو په شایی تاریکی و ئەو پتریش بو په شایی بابه ته کان، وه کو (خه لووز - په ژوو).

- له زمانی رووسیدا دوو وشه هه ن گوزارشت له په نگی شین ده کهن، که هه ردوو وشه ی (gluoboj) و (sinij)ن، هه رچی زمانی ئینگلیزیشه بو ناسین و جیا کردنه وهی نیوان شین و نیلی و شینی ئاسمانی، وشه ی هاریکاری تیدا به کار ده هیتریت.

- له زمانی هه نگاریدا بو گوزارشت کردن له په نگی سوور (red)، دوو وشه ههیه.

- له یابانیشدا وشه ی (awe) له وانه یه په رنگی سهوز (green) یان په رنگی شین (blue) یان په رنگی هه لبرکاو (pale) بگه یه نیت، ئه مهش دوه سته سهر به کاره یانی رسته که (که له بواری چند یه که یه کی، وهکو سهوز هوات (سهوز) و ده ریا (شین) و ههور (هه لبرکاو) وه دیت.

- له چند زمانیکی (غینیا) دا، تهنه دوو وشه ههن، که گوزارشت له ههردوو په رنگی سپی و رهش ده کهن.

- له زمانی هانونی فلیپینیدا، تهنه چوار وشه ی سهره کی ههن، که گوزارشت له په رنگه کان بکهن، که ئه مانه ن: رهش و سپی و سوور و سهوز.

- له هه ندیک زمانی ئه فریقیشدا، وهکو (شونه و باسه) زور سهخته په رنگه کان به وشه کان گوزارشتیان لی بکریت، له بهر ئه وه زور پیویسته نیگار کی شیه کی بو بکهین تا له پو لینکر دنه کانی تی بگهین:

نیلی	شین	سهوز	زهرد	پرته قالی	سوور	ئینگلیزی شونه باسه
سیبووکا	سیتیم	سیسینا	سیبوکا	دوو زمانی ئه فریقین		
هوی		زیزا				

به م جوړه ده بینین جیاوازیه کانی زار اوه کانی سهر به په رنگه کان له زمانه هه مه جوړه کاند سهر سوپه یه رن. ئه مهش ومان لی ده کات بگه یه ئه و دهره نجامه ی، که هه موو زمانیک سیستمی تایبه تی و هه په مه کی هه یه، به لام ئه و تو یزینه وه ی که هه ردوو تو یزهر بی ریلین (B. Berlin) و پوکای (pokey) سالی 1969 پی شکه شیان کرد، پیچه وانه ی ئه مه ده سه لمینیت، ئه وه بوو پاش لی کو یینه وه ی سیستمه کانی په رنگ له (98) زماندا، ئه م دوو زانایه گه یشتنه ئه وه ی که گرو پیک په رنگی که له (11) په رنگ پیک دیت، هه موو زمانه کانی مرو ف به کاریان ده یین، به لام ئه مه ئیتر دهره نجامیکی ریژه ییه و باس و خوا سیک ی زور هه لده گری.

جا پهیداکردنی توُماریکی باوه پپیګراو و راستودروست، له زاری قسه که رانی زمانی زگماکه وه، گرفتیکي رپیازمان بو دروست دهکات، به تاییه تی گهر ئهم حوکمه یان له سهر زمانه کانی دی بونیاد نرا بی، که پیښو هخت فیروبو بیتن، سهرباری ئه وهش هه ندیک زمان هه ن که (12) زاراهوی سهره کیان هه یه، بو نمونه زمانی پووسی، به هه رحال توپژینه وه کانی ئهم دوو زانیه هه ندیک خالی ویکچوویان له توپیی زنجیره یه کی زوری زمانه جیهانییه کاندایه سپاندووه.

به راوردی زاراهو کانی خزمایه تی

توپژهران له کیلگه واناییه کانی دیکه یان کولپوه ته وه، که به به راوردی خزمایه تی ناوزه ده کریت، له م بواره دا چهنده ها جیاوازی و پیچه وانه بیان له دوو توپیی زمانه مروپیه کاندایه دست نیشان کراوه:

- زمانی هه نگاری تاکو سده ی (19) هه ردوو زاراهوی (برا) و (خوشک) تیادا نه بووه، هه رچهنده دوو زاراهوی جیای تیدا بووه، یه کیکیان بو (برا) - چ بچووک و چ گه وره) و ئه وینتریشیان (خوشک - چ گه وره و چ بچوک).
- زمانی مالیزیش، یه ک زاراهوی بو (ئاموزا - کوره مام) و (برا) و (خوشک) تیدایه.

- له زمانی سویدی یه ک زاراهوی سهر به خو بو (باپیر) یان (داپیره) نییه، به لکو بو (باپیره - باوکی باوک) (farfar) و (باپیره - باوکی دایک) (morfar) و (داپیره - دایکی دایک) (mormor) به کار ده پینریت.

- هه روه ها له یه کی که له زمانه کانی ئوسترالیا دا زاراهو گه لیک هه ن، که گوزارشت له نه وه دووره کان ده که ن، بوپه ده توانرئ وشه ی (maili) بو (باپیر - باوکی باوک) و له هه مان کاتیشدا بو خوشک (ژنی کوری) به کاری به پینریت، تیبینی ئه وهش ده که یه تی که ئهم دوو مانایه چهنده له یه که وه دوورن.

- له لاتينيشدا جياوازييهك لهنيوان برابى باوك (مام) و خوشكى باوك (پلك) و برابى دايك (خال) و خوشكى دايك (ميمك) دا ههيه، بهرانبهر بهمهش زمانه تازهكان ئهم چهمكنهيان له دوو زاراوهى مام و خال و پلك و ميمكدا چرکردوتهوه، ههروهك زمانى فهرهئسى كه ئهم شيوازه كورتركاروهيه تيدا رهچاو كراوه.

نیشانه و جیناوهكان

تویژهران به ههمان شیوه له (نیشانه و جیناوهكان)یان کۆلیوهتهوه و چۆنیتی دابهشکردنیان بهسەر زمانه مرۆبیهکاندا تاوتوئ کردووه، ئهو مهرجانهی كه کاربگهريیان لهسەر رهوشی بهکارهینانی ئهم زاراوانه ههيه، بۆته مایهى راکیشانی سهرنجى واتاناسان، ئهو زانایانه بینیان كه ههر زمانیک کۆمهله زاراوهیهکی تیا دایه، كه له روانگهی گهراوهوه بۆ بارودۆخ و شوینکاتی قسهکه ره که درکی پى دهکریت، ئهم کۆمهلهیهش له دووتوی سى جۆرى سه رهکییدایه -

- (نیشانه و جیناوه کهسییهکان)، وهکو (من و تو)، ئاماژهیه بۆ ئهو مرۆقهی له کاتی ئاخاوتندا قسه دهکات.

- (نیشانه و جیناوه پهیوه نیدارهکان)، ئاماژهیه بۆ جیاکردنهوهی کاتی قسهکردنهکه و پهیوهندی به کهس و شتی تریش، وهک (ئهمه، ئهوه، ئیره، ئهوی)، وهک (وهرگره)، (برۆ)، زاراوهی (وهره) ئاماژهیه بۆ نزیکبونهوه له قسهکه ر، واته (وهره بۆ ئیره)، نهوهک (برۆ بۆ ئیره).

- (نیشانه و ئاماژهکانی کات)، نیشانهکانی کات، کاتهکان له یهک جوداده کاتهوه، ئهویش به گهراوهوه بۆ خودی قسهکه ره که، وهکو: ئیستا و دوینی و ئهوکاته، یان به گهراوهوه بۆ چهند جۆریکی هیمما کاتییهکان.

- هاوبیژی (5)

هاوبیژی وا دهگهیهنی که زاراهوی (lexeme) له یهک واتا زیاتری ههیه، بو نموونه له زمانی ئینگلیزیدا یهکهی زمانهوانی (chip) یهک پارچهدار یان خوراک وهک ئامیریکی ئه لکترونی دهگهیهنی٦، له راستیدا قسهکه رانی زمانی ئینگلیزی له مبارهیهوه ههچ گرفتیکیان نییه، که وشه ی (chip) کومه لئی واتای جیاوازی ههیه.

- زاراهوی (homonymy) ئه و وشانه دهگریتهوه که له رووی نووسین و بیژه کردنهوه یهکن به لام مانای جیاوازیان ههیه وهک وشه ی (bank) له ئینگلیزیدا مانای جیاوازی ههیه، ١- که ناری رووبار، ٢- باله خانه ی بانک، ٣- گردؤلکه یهکی درپژکؤلّه. جا قسه که ری زمانی ئینگلیزی به هه مان شیوه سه بارهت به م مه سه له یه به ره نگاری ههچ دژواریهک نابیته وه، چونکه ئه م یه که یه له دوو وشه ی جودا پیک دیت.

- زاراهوی هاودهنگ (homophones) واتای هاودهنگی دهگهیهنی، له دوو یه که پیک دیت، که هه مان وه ته ره دهنگییه کانیان ههیه، به لام له رووی نووسین و واتاوه جودان، وهکو (threw) و واته فرپیدان (through) واته به ناویدا. (7)

- زاراهوی هاوبه شی نووسین (homographs)، له وشه یهک پیک دیت، که خاوه ن شیوه یه کی دهنگی نووسینه، به لام به دوو دهربرینی جیا. دیارده ی هاوبه شی نووسین دیسانه وه له زمانی عه ره بیدا به فراوانی به دی دهگریت، بو نموونه: (ئاخاوتن - الکلام)، ئه گهر (فه تحه - سه ر) له سه ر پیتی (ک) ه که ی بیٲ (الک لام)، ئه وه واتای قسه کردنه و ئه گهر (که سه ره - ژیر) له ژیر پیتی (ک) ه که ی بیٲ (الک لام)، ئه وه واتای (برین - زام) دهگه یه نیٲ، ههروه ها ئه گهر (زه ممه - بوړ) له سه ر (ک) ه که ی بیٲ (الک لام)، ئه وه واتای زه وی به پیٲ و چاک دهگه یه نیٲ. ههروه ها وشه ی (بر)، ئه گهر (فه تحه - سه ر) له سه ر پیتی (ب) ه که ی بیٲ (ب َر)، ئه وه واتای وشکانییه و ئه گهر (که سه ره - ژیر) له ژیر پیتی (ب) ه که ی بیٲ

(پر)، ئەو و اتای چاکە دەگەییەنیت، هەر وەها ئەگەر (زەممە بۆر) لەسەر (ب) هەکەیی (بُر)، ئەو و اتای گەنم دەگەییەنیت.

ئەم جیاکارییە بونیادگەرییە و اتاییە زۆر پوون و دیارە، فەرەهنگە زمانەوانییەکان بە شیوازیکی پوون و ئاشکرا چارەسەریان بۆ دۆزیووتەو، بەلام مەسەلەکە بۆ تویژەریکی و اتاناس سانا نییە، کە لەبەراییەو بەرپار بەدات چ کاریک دەکات و چارەسەری چی دەکات، پاش ئەوەش فەرەهنگە زمانەوانییەکان هەندیک جار لە چارەسەری ئەم کیشەییەدا جودا و ناکۆکن، بۆ نموونە لە زمانی ئینگلیزیدا وشەیی (table) کە کەلوپەلی ناوماڵ دەگەییەنیت (furniture) و (table) کە لیستیکی ریکی تۆمارەکان دەگەییەنیت (arrangement)، ئایا دەتوانین بلیین دوو وشەیی جودان، یان وشەییەکن بۆ دوو واتای جیاواز؟. ئەم گرتەش بە هەمان شیو بە خەستوخۆلی لە بواری زمانەوانی عەرەبیدا باسکراو، ئەویش لەبەر ئەوەی تویژەری واتاسازی جاری وا هەییە لە پۆلینکردنی هەندیک وشە، بۆ هەندیک خانەیی و اتایی دیاریکراو سەری سوپدەمیئ، ئایا دەتوانین وشەیی (چرب) واتای ئەنجامدانی کاری لیدانە و (چرب) یکی تریش واتای حیسابکردن و کەرەت (جاران) بە دوو وشەیی جیا دابننن!! یان هەردووکیان یەکن و شەن و دوو واتای جیاوازیان هەییە؟! گرتەکە لە لای ئیمە کالتر و سووکتەر، ئەویش لەبەر بوونی (تیوری رەگ) کە لە زمانی عەرەبیدا هەییە و هەموو ئەو و اتایانە بۆ یەکن رەگی (چ، ر، ب) دەگەریئیتەو، بەلام گرتەکە لەبەر دووری هەردوو واتای رەگە زمانییەکە (کامەران لیدانیکی بە ئازاری لە رزگار دا)، (کامەران خشتەیی بیستەکانی لە خشتەیی سییەکاندا) و (کامەران شەشەکانی لە پینجەکاندا).

بە گشتی فەرەهنگەکان لەسەر ئەم راییە دووهمن، چونکە هەردوو وشەکە ویکچوو یەکن، بەلام لەلایەکی ترەو تویژەری واتاسازی تووشی سەرسوڕمانی دەبیت، کە دەبینی (pupil) دەکاتە قوتابی

قوتابخانه (in school)، و (pupil) دهکاته گلینهی چاو (of the eye)، هردوو وا مامله‌له‌یان له‌گه‌لدا ده‌کریت، که دوو وشه‌ی جوراوجورن، هه‌رچه‌نده هه‌ردووکیان له‌یه‌ک بنه‌چه‌وه هاتوون. هه‌مان گيروگرفت پووبه‌رووی زمانی عه‌ره‌بی ده‌بیته‌وه، بۆ نمونه وشه‌یه‌کی وه‌کو (کَ تَب)، واتای ئه‌نجامدانی کاری (نووسین)ه، و (کُ تَب)ه، واتای فه‌رزکردنی ئایینییه، ئه‌م دوو وشه‌یه یه‌ک ره‌گیان هه‌یه، که ئه‌م پیتانه‌ن (ک، ت، ب)، به‌لام هه‌ردوو واتاکه زۆر له‌یه‌کدیه‌وه جیاوازن، (کامه‌ران نامه‌که‌ی نووسی)، ((یاأیها الذین آمنوا کتب علیکم الصیام کما کتب علی الذین من قبلکم لعلکم تتقون))، وشه‌ی (کُ تَب)، لی‌ره‌دا فه‌رزکردنی پۆژووگرتن ده‌گه‌یه‌نیته، واته (ئه‌ی باوه‌پداران خودای گه‌وره پۆژووی له‌سه‌رتان فه‌رزکردوو، هه‌روه‌ک ئه‌و پۆژوووی له‌سه‌ر نه‌ته‌وه‌کانی پێش ئیوه‌شی فه‌رزکردبوو، ئه‌م فه‌رزکردنه‌ی پۆژوووش بۆ ئه‌وه‌یه به‌شکو به‌ ته‌قوا بن و به‌و ته‌قوایه ترسی خوداتان له‌دلدا زیاتر بیته).

به‌هه‌رحال مملانیی نیوان پیوانه‌ی میژوویی و پیوانه‌ی هه‌نووکه‌یی له‌ چاره‌سه‌رکردنی (هاوبیژی) به‌ هه‌موو جور و ئاسته‌کانیه‌وه هه‌ر به‌رده‌وام ده‌بیته.

13- پیکهاته واتاییه‌کان

رێگه‌یه‌کی دیکه‌ش هه‌یه بۆ توێژینه‌وه‌ی واتا‌کانی یه‌که واتاییه‌کان (lexeme)، ئه‌ویش له‌ رێگه‌ی شیکردنه‌وه‌ی زنجیره‌یه‌ک له (پیکهاته واتاییه‌کان) یان (ئادگار ه واتاییه‌کان) (semantic features)، بۆ نمونه یه‌که‌ی واتایی (پیاو) ده‌شی له‌سه‌ر ئه‌و بنه‌مایه شی بکریته‌وه، که (+بالغ)، (+مروّف)، (+نیر)... هته‌ ده‌گه‌یه‌نیته.

ئه‌م رێبازه واتاییه زانیانی ئه‌نترۆپۆلۆجیا دایناناوه و به‌کاریان هی‌ناوه، ئه‌ویش بۆ ئه‌نجامدانی ورده‌کارییه‌کی وشه‌ زمانه‌وانیه‌کانی دووتویی کۆمه‌لگا و رۆشن‌بیرییه هه‌مه‌چه‌شنه‌کان، که پاش ئه‌وانیش

واتاناسان وهکو چوارچیویهکی گشتی بو شیکردنهوهی واتا و لقبوپهکانی بهرهو پیشهوهیان بردووه .

هموو ئه و سیستمه مه په یوه نندیانهی به یه کهوه به ستراون، ده شیت له پروانگه ی به کارهینانی کومه لیکي بچوکی (ئادگار ه واتاییه کان) هوه بونیاد بنرین، بو نمونه ئادگار هکانی وهکو (بالغ / نابالغ) و (نیر / می)، ده کړی بهم شیویه به کار بهینرین:

- پیاو: (بالغ، نیر)

- ئافرهت: (بالغ، می)

- کور: (نابالغ، نیر)

- کچ: (نابالغ، می)

دهشتوانین هه مان ئه و ئادگارانه له جیهانی ئازهلاندا به کار بهینین، ههروهک له نه خشه یه ی خواره و هدا دیاره:

ژ	نیر	می	نابالغ
1	گا	مانگا	گۆک
2	به ران	مه پ	کار
3	یه کانه	مالوس	به چکه ی به راز

به راورد کارییه کانی ئه م شیکردنه وه واتاییه به گشتی له بواری به کارهینانی ئامازه ی (+) یان (-) ده به ستریت، که له وینه یه کی دیاریکراودا داده نریت، وهکو (+ نیر، - نیر) یان (+ می، - می).

بو کورتکردنه وه ی زانیارییه کانی پیشوو، ده توانین یه که کانی خواره وه شیکردنه وه یه کی واتایی بکهین، بهم شیویه -

	گا	به ران	یه کانه	مانگا	مه پ	مالوس	گۆک	مه پ	به چکه به راز
نیر	+	+	+	-	-	-	(+/-)	(+/-)	(+/-)
می	-	-	-	+	+	+	(+/-)	(+/-)	(+/-)

له راستیدا ئەم شیکردنهوه واتاییه له گهڵ ئالوزیوونی یهکه واتاییهکان زیاتر گرنگی وهردهگریت، با ئیستا چهند نمونهیهک دهربارهی ههندیك له چهمه مرويیهکان (کار)هکان بهینهوه:

سروشتی	پهله	به یهک ئاراسته بو پیشهوه	ههمیشه یهک بی لهسه زهوی
دهروات	+	-	+
دهری دهخات	-	+	+
را دهکات	-	+	-
سه دهکهویت	-	-	+

جا له بواری بهکارهینانمان بو ئەم شیکردنهوه واتاییه، دهتوانین به ئاسانی کهلینه واتاییهکانی ههر زمانیک بدۆزینهوه، بو نمونه ئەو وینهیهی پیشوو زاراهوی (یهکهی واتایی) دهرناخت، که گوزارشت له چهمکی ئەو مروقه بکات، که بییهکانی بو جوولهکردنی بو پشتهوه بهکار دههینیت، له لایهکی تریشهوه هیچ سانا نییه، که ئادگار و اتاییه گونجاوهکانی ئەم زاراهویه بچهسپینین، که ئایا شیوازیکی دووانهیی (+ / -) پراکتیزه دهبی یاخود نه: ئایا کاری (مهله دهکات) بو نمونه (+ خیراکردن)، زاراهوی شووبا، ئایا (+ خواردن) یان (- خواردن)؟.

14- واتای رسته

تویژینهوهی واتا په لکیشمان دهکاته ناو تاوتویکردنی په لکهکانی لهسه رتا پای جهستهی زمانه وانیدا، له هه مان کاتیشدا سهختی و دژواری کیشانی هیلکی روون و جیاکه رهوه به پیکهاتهی واتایی، ههر چوارچیوهیهکی زمانه وانی ده چه سپینی، له پیشدا گرنگی پیدانهکان هه موو لهسه ر واتای وشهکان چر ده بوونهوه، به لام ئەمرو واتاسازی تازه گرنگی به شیکردنهوهی واتای رسته ده دات، یان به لایهکی که مهوه گرنگی به

پووهکانی واتای رسته دهدات، ئهو پووانهی توپژینهوهی بهکه واتاییه (lexemes)، ناتوانن به تهنهایی بیانڈوژنهوه.

أ - واتای دهنگی

واتای دهنگی ئهو واتاییه، که ریچکهی درکاندنای رسته به بهکارهیئانی پووی دهنگی زمان پهیذا دهبیئت، چونکه ههر گؤرپانکارییهکی رهچاوکراو له جهختکردنهوه بو نمونه شیمانهی ئهوه ههیه، که په لکیشمان بکاته ناو جهنجالی رافه کردنیکی پهله و بهگوری رستهوه. ههر رستهیه که لهم رستانه واتاییهکی تاییهت و جیاوازیان ههیه، که له بهکارهیئانی نهبرهی دهنگییهوه سه رچاوه دهگری:

1- John bought a red car (not a red bicycle).

جوئ ئوتومبیلیکی سووری کری (نهک پاسکیلیکی سوور)

2- John bought a red car (not a green one).

جوئ ئوتومبیلیکی سووری کری (نهک ئوتومبیلیکی سهوز).

3- John bought a red car (not Bill).

جوئ ئوتومبیلیکی سووری کری (نهک بیل).

پیوانهی دهنگی و امان فیږ دهکات، ئهو زانیارییهی به شیوهیهکی ئاسایی له رستهوه فیږی ده بین (واتاییهکی کونه) و بههه مان شیوهش فیږمان دهکات، که به دهستهیئانی زانیارییهکی تاییهت ده ربارهی ئهو رستهیه (واتاییهکی تازهیه). ئهم پیوانه دهنگییه واتاییه له زمانی عهره بیدا هاوشیوه کهی پیوانهی ریژمانی واتاییه، چونکه واتا هه مه چه شنه کان لیږه دا له پاشخستن و پیشخستن هه سه رچاوه دهگریت، واته که ده لیم (ئوتومبیله سووره که کامه ران کری)، لهم حالته دا من ئهو شته نه فی ده که م، که بلیم (کامه ران پاسکیلیکی سووری کریوه)، کاتیکیش که ده لیم (کریویه تی کامه ران ئوتومبیلیکی سوور)، ئه وه مانای ئه وه یه من جهخت له سه ر رهنگی ئوتومبیله که ده که مه وه، ئه ویش له گوزه رگای ئهو شیوازه وه که له لای ریژمانزانه کانی عهره ب به (قطع

الصفه عن المصوف) ناسراوه، (واته برپینی سیفته ته که و جودا کردنه وهی له که سه وه سفکراوه که)، واته وشه ی (سوور) لیږه دا سیفته تی ئوتومبیله که نییه، به لکو (گوزاره) بو (نیهاد) حه زف کراوه و خه ملاندنه که ی (سوور) ه، کاتیکیش ده لیم (کامه ران کری ئوتومبیلی سوور) له م حاله ته دا جهخت له سهر خودی (کامه ران) ده که مه وه، چونکه رسته که وه لامدانه وه و پرسپاری که سیکه پرسپارده کات: (کی کریویه تی ئوتومبیلی سووره.

ب- واتای ریزمانی

ئه و قسانه ی له سهر بونیادی شیکردنه وه ی ریزمانی دامه زراون، ده شی له رووی واتاییه وه شی بکرینه وه. بو نمونه ئه م رسته یه:

- John read a book yesterday

(جو ن دوینی کتیبیلی خوینده وه)

- subject + verb + object + adverbial

ئه م رسته یه ی سهر وه ده توانین له رووی واتاییه وه شیکردنه وه ی بکه یین و بلین له م شتانه بیکه اتوه: بکه ر، کاریک ده کات و کاره که ده که ویته سهر بابه ته که له کاتیکی دیاریکراودا.

له راستیدا زور شت هه ن ده کری ده باره ی روله واتاییه کان (semantic roles) بیدرکینی، که توخمه ریزمانیه کان نه جامی ده دن، ئه م مه سه له یه ش ده که ویته نیوان کیلگه واتایی و کیلگه ریزمانیه کان.

ج- واتای ئه رکی (پراگماتیکی)

ئه و فه رمانه ی رسته له ته وای ئاخاوتندا گه لاله ی ده کات، پیویسته به هه ند وه ربگیریت، وانا له رسته یه کی ئینگلیزی، وه کو (there is some chalk on the floor) (هه ندیک ته باشیر له سهر زه وی دایه)، روون و ئاشکرایه و هیج توژیکی له سهر نییه، به لام ئه م واتایه هه ندی جار

لهوانهیه پرسیارکردن بیټ له حالهټیکي راستهټینهدا: واته بوتریټ: (have you seen any chalk) (ئایا هیچ پارچه تهباشیریټک بینوه؟). له هندی حالهټی تریشدا لهوانهیه ئه و پرستهیه وهکو فهټرمانیک شروفه بکریټ، بهتاییهټی کاتیټک ماموستا فهټرمانیک دها به قوتابییهټک، به ئامازهکردن بو تهباشیرهټکهی سهټر زهوی، واته: تهباشیرهټکه ههلبگره. بههټرحالاً توټیزهټران ئهټمروټ لهو واتا فهټرمانیانهی پرستهدا روټ چوونه، که ئاوټیته و تیټکههټلکیشی واتاییهټکان دهټبن.

واتای ئهټرکی له پرستهی کوردی و عهټرهټبیدا فراوانه و چهټندهها لق و پوټپی ههیه و زانا عهټرهټبهټکان بهتاییهټی (جاحبز) و (جورجانی) به چرپی باسیان لیوه کردوه، چونکه پرستهی (پرسیاری) له زمانی عهټرهټبیدا یهټک واتای پرسیاریی لی دروست ناکات، بهټکو ماناگهټلیکی خاوهټن چهټند ئهټرکی و فهټرمانمان بوټ دروست دهټکات، که ههټنده پشت به بونیادی پرسته نابهټستیټ، بهو رادهټیهی پشت به فاکتهټرهټکانی دهټرهوهی بونیادهټکهوه دهټستیټ، وهکو فاکتهټرهټ دهټروونی و کومهټلایهټی و رهټگهټزی و روټشنبیری و فاکتهټرهټکانی دهټوروبهټر، که سهټرچاوهټکهی (دهټق) ه و دهټتوانین لهټم نموټنانهی خوارهوه درک بهټم شتانه بکهټین: (8)

- 1- ئایا توټ له دوټزهټخیان رزگار دهټکهټیت؟ — مانای نهټفی کردنه.
- 2- چوټن پیټغهټمبهټریټکه وهټک ئیټمه خوټراک دهټخوات و له بازارپیشدا ئاسایی بهټرپیوه دهټروات؟ — سهټرسوپمان
- 3- ئایا رووداوی سوور رهټنگهټکهی دهټزانئ و ئایا دهټشزانئ که کام له ئاوبهټخشهټکانی ئهټو رووداوه ههټورهټکانه؟ — ئاواتخواستن
- 4- ئایا دل و دهټروونمان بوټ کراوه و والا نهټکرد؟ — برپاردان
- 5- منیان لهټکیس خوټیاندان که ههټرزهټکاریټک بووم بوټ روټژی جهټنگ و سهټنگهټرگرتن بهټکهټک دهټهاتم؟ — بهټگهټورهټزانین
- 6- ئهټمهیه که خودا بهټ پیټغهټمبهټر بوټ ئیټمهی ناردوه؟ — بهټکهټمزانیټن
- 7- کهی خوا سهټرمان دهټخات؟ چهټند چاوهټرپیټم کردی؟ — (دواکهټوتن)

8. رۆژه‌لای زه‌وی له‌کوئ و ولاتی ئەنده‌لوس له‌کوئ؟ من له‌کوئ و تو له‌کوئ؟ — (به‌دوور زانین)
9. له‌مانگی رهمه‌زانا ده‌خۆیت و ده‌شکینیت؟ (سه‌رزه‌نشت)
10. ئەمەیه که باسی خواکانتان ده‌کات؟ — (خۆ به‌گه‌وره زانین - تووره‌بوون)
11. نازانم ئەو شته که واده‌تان دراوه‌تی دووره یاخود نزیکه؟ — هه‌موارکردن
12. ئایا نازانی که خوداکه‌ت چی به‌نه‌ته‌وه‌ی (عاد) کرد؟ — هه‌ره‌شه
13. نه‌وه‌ی ئیسرائیلیمان له‌ ئازاری زه‌لیلی له‌ ده‌ست فیرعه‌ون رزگارکرد؟ — گه‌وره‌کردنه‌وه
14. تو بۆ کوئ ده‌رپۆیت؟ گومرا بوویت بگه‌رپه‌روه — هۆشدار
15. ئە‌ی قوتابیان ئاینده‌یه‌کی گه‌شتان پینیشان بده‌م؟ ماتماتیک و زمانه‌وانی بخوین — هاندان
16. ئایا ئیتر به‌س نییه؟ — فه‌رمانکردن
17. لییان ده‌ترسین؟ خودای گه‌وره شایسته‌تره که لیی بترسین — (دوورکه‌وتنه‌وه)
18. ئایا سه‌ردانمان ناکه‌یت تا دلمان خۆش که‌یت؟ — بپشکه‌شکردن
19. ئایا بۆ تا قیکردنه‌وه ئاماده‌کاریت نه‌کردووه؟ — هاندان

د - واتای کۆمه‌لایه‌تی

هه‌لبژاردنی رسته‌ بو‌ی هه‌یه به‌ شیوه‌یه‌کی راسته‌وخۆ کاریگه‌ری بکاته سه‌ر په‌یوه‌ندییه کۆمه‌لایه‌ته‌یه‌کانی نیوان قسه‌که‌ران (به‌شداربووانی پرۆسه‌ی په‌یوه‌ندیکردن) به‌تایبه‌تی ئەو رسته‌یه‌ی که وشه‌کان په‌یوه‌ندییان به‌ چه‌مکی ئەده‌ب و ره‌قی و ماوه‌وه هه‌یه... هتد، که ئەویش به‌ ده‌وری خۆی کاریگه‌ری هه‌یه له‌سه‌ر بارودۆخمان و رۆلمان له‌ دووتویی ئەو کۆمه‌له‌ی تیایداين. کاتی که گوێگر پرسیا ریکی له‌لایه‌ن

قسه که ره وه ئاراسته ده کریت (مه به ستت چیه به و شیوهیه قسه له گه ل ده که هیت)، ئهم شیوازه مه سه له ی گه وره تر له و مانایه ی یه که واتاییه که و رسته که گه لاله ی ده که ن ده و رووژینیت، چونکه لیره دا شیوازیکی کومه لایه تی دیاریکراو ده و رووژینیت که له چینیکی کومه لایه تی دیاریکراو و خاوه ن شیفره یه کی واتایی دیاریکراوه وه به ره هم هاتوه . ه - واتای بارکراو (فهلسه فی)

گرنگترین ئاراسته له واتا سازیدا گه رانه به دوا ی واتای رسته یه، ئه ویش به هه ماهه نگی چه ند بیروبوچوونیک که له فهلسه فه و لوجیکه وه وه رگیرا بن .

له م جو ره ئاراسته یه دا پیویسته جیاوازییه ک له نیوان رسته و بارکراوه کان بکه ی ن، بارکراویش یه که یه کی واتاییه له پوانگه ی بابه تی ئه و حالته ی باسی لی ده کات، پیناسه و پوونکردنه وه ی خو ی ده خاته . پوو .

ئهم یه که یه حالته ی و سف ده کات، و شیوه ی پوون و راشکاوی رسته وه رده گریت، وه کو (ئازاد نیگزی خوش ده ویت).

له م ئاراسته یه دا (یه کی که له مهرج و پره نسپییه کانی واتای راسته قینه)، رسته کان گوزارشتیان لی ده که ن به وه ی ئهم بارکراوانه بو راسته قینه یان درون، ئهمیش به گه رانه وه بو جیهانی واقع (واته په یوه ندییه کانی له گه ل جیهانی دهره وه دا).

له راستیدا ئهم تیوران ه چوک بو مشتومر و وتویژ دا دهن، و نیازمه ندیشیان به شاره زایه کی لوجیکی هه یه، تاکو درک به کرۆکی مانا که یان بکه ی ن. به هه رحال ئهمانه تیورگه لیکن تاراده یه ک به شداری له شیکردنه وه یه کی گشتی ده که ن سه باره ت به تبیینیه واتاییه کانی زمان .

15- ریزمان یا خود واتا؟

سنووره ته ماوییه کانی نیوان و اتا و ریژمان (واتا و بونیاد)، گرفتییکی دیرینی تیوری زمانه وانییبه، دهشتوانین له پروانگهی چه ند رسته یه کی ئاساییه وه به لگهی له سهر بیئینه وه، به لام به شتیکی ناوه ندی نیوان ریژمان و واتا هه ژمار ده کریت، هه ندیک رسته هه ن ده که ونه نیوان گوزارشتی زاراوه یی وه کو (it is raining cats and dogs) (واته پشیله و سه گ ده بارینی: ئه مه رسته یه که گوزارشت له بارانیکی به خور ده کات) و نیوان ئه و ریژمانه ی که یاسا زمانه وانییبه کان به کاری ده هیئیت، وه کو: (the man kicked the ball) (واته پیاوه که پیله قه ی له توپه که دا = که واتایه کی فهره نگی ئاسایی ده به خشیت).

له تویرینه وه یه کی واتایدا گوزارشته به کاره یئراوه کان به شیوه یه کی ئاسایی و سه رچاوه ی له زماندا کوکرانه وه، ئه م گوزارشانه له سهر یه که ی واتایی (think) بونیاد نراون، ئه م تویرینه وه یه ئه م ده ره نجامانه ی لی که وته وه:

- Come to think of it.

کانیک بیرم له مه سه له که کرده وه ئه وکاته من

- What do you think?

ئایا رات چییه ؟

- I thought better of it.

گه یشتمه چاره سه ریکی باشت

- Think nothing of it.

گوئی به مه سه له که مه ده

- Think it over.

پیش بریاردان بیر له مه سه له که بکه ره وه

- It does not bear think of it.

مه سه له یه کی پووچه و شایانی بیر لی کردنه وه نییه

- I thought you know.

وامزانی شاره زابیت له و مهسه له یه دا ههیه

- I think so.

من وای ده بینم

- What I think is.

ئه وهی که ده بینم ئه وهیه

- I was just thinking aloud.

به ده نگیکی بهرز بیر ده که مه وه

- Who would have thought it?

کی ئه شتهی به بیردا ده هات؟

- Who do you think you are?

خۆت به چی ده زانیت؟

ئه و تووژینه وه واتاییه سه لماندی، که خه لکی ئه م جوړه گوزارشانه ده پاریزن، وه ک به شیک له پرۆسه ی بونیادی ئاخاوتنی په یوه ستدار و کارپیکراو، چ له رووی درکاندن و چ له رووی قسه کردنه وه (له بهر ئه وهی ئه م دیارده یه له زمانی نووسیندا تیبینی کراو نییه). له لایه کی تریشه وه ئه م تووژینه وه یه دهستی خسته سه ر ئه وهی ئه م فۆرمه له رسته باوه رپیکراو و زنجیره کراوه و فۆرمه له یه که له رووی بونیاده وه چه سپاو نییه، هه روه ک له گوزارشته زا راوه ییه چه سپاوه کاندای به دی ده کریت، پاشانیش ده کرئ و اتاکه ی له گوزه رگای ئه و یه که واتاییانه وه بزانی، که یاوه رین.

ده ره نجام: به کاره یانیکه یه که زمانه وانیه کان له ئارادا هه یه، که ده که ویته نیوان ئه و پرۆسه رپژمانیه ی جهخت له سه ر جوړه کانی رسته به ره مه یتر او هکان ده کات و ئه و پرۆسه واتاییه ی جهخت له سه ر ئه و ئه گه رانه ده کات، که له وشه تاییه ت و دیاریکراوه کانه وه سه ره له ده دن.

ژیدەر

بروانه: د. مازن الوعر، دراسات نحویه و دلاليه و فلسفیه فی علم اللسانیات المعاصره، دار المتنبي للطباعه و النشر، سوریه - دمشق، 2001، ص 31-58.

1- ئەمەش بېگومان شیوازیکه له زمانی کوردی و عەرەبیدا جیايه، که به وشه‌ی دی گوزارشت له‌م چه‌مکانه ده‌کات: بۆ نمونه برای دایک (خال)ه، برای باوک (مام)ه، و خوشکی دایک (میمک)ه، و خوشکی باوک (پلک)ه. (وه‌رگێڤ).

2- توێژره ئەلمانەکان یه‌که‌م که‌س بوون پرۆگرامی زمانه‌وانی پراکتیزه‌کراوی سهر کیلگه واتاییه‌کانیان دانا، ئەم کاره‌ش ههر له سییه‌کانی سه‌ده‌ی رابردوو و له سالی (1930)دا ئەنجام درا، له یه‌کیک له‌و توێژینه‌وه به‌رایبانه‌ی (ج. تریر j. Trier) سالی 1934 پێی هه‌ستا، ده‌بینین چۆنیتی گۆرانکاری و پیشقه‌چوونه‌کانی کیلگه واتاییه‌کان له ئان و زه‌مانه هه‌مه‌جۆره‌کاندا ده‌خاته‌ر، وشه‌کانی زمانی ئەلمان‌ی له سه‌ده‌کانی ناوه‌رستا و له ماوه‌ی یه‌ک سه‌ده‌دا، گۆرانکاری بۆ وینه‌ی سه‌باره‌ت به‌ زانست و زانینی به‌خۆوه بینیه‌وه، له‌سالی (1200) هه‌یچ کیلگه‌یه‌کی واتایی جودا (وه‌کو ئاوه‌لناو) بۆ وشه‌ی (زیره‌کی) له‌م زمانه‌دا نه‌بووه، به‌لام پاش سه‌د سال له‌و میژوووه‌وه، وشه‌کان پیشقه‌چوون و مانا‌کانیشیان لق و پۆپیان هاو‌یشت. (نووسه‌ر)

3- مه‌به‌ستمان له‌ په‌یوه‌ندی ئاسۆیی (سینتاگماتیکی) په‌یوه‌ندی توخمی زمانه‌وانییه‌ له‌گه‌ڵ توخمه‌کانی دی ئەو بواره‌ زمانه‌وانییه‌ی که‌ گرتویه‌ته‌ خۆ، له‌ کاتی‌کدا په‌یوه‌ندی ستوونی (پارادیگماتیکی) مانای په‌یوه‌ندییه‌کانی زمانه‌ له‌گه‌ڵ ئەو توخمانه‌ی، که‌ له‌وانه‌یه‌ جیگۆرکی له‌گه‌ڵ جیگروه‌وه‌کانی شایسته‌ی خۆیان بکه‌ن، بۆ نمونه‌ گەر بروانینه‌ رسته‌ی (ئازاد نانی خوارد)، ده‌توانین باس له‌ په‌یوه‌ندییه‌

گونجایینه‌کانی نیوان هه‌ردوو وشه‌ی (ئازاد، نان) بکه‌ین، به‌لام ئه‌گه‌ر ئه‌م پرسته‌یه (ئازاد نانی خوارد) به (شیرزاد نانی خوارد) به‌راورد بکه‌ین، ئه‌و کاته خو‌مان هه‌مبه‌ر په‌یوه‌ندییه‌کی جیگۆرکی‌یانه‌ی هه‌ردوو وشه‌ی (ئازاد) و (شیرزاد) ده‌بینینه‌وه. بۆ زیاتر شاره‌زابوون بروانه: ف.

ر. بالمر، علم الدلاله، ترجمه صبری ابراهیم السید، 1986، ص. 143

4- زانایانی دیرینی عه‌ره‌ب، باسیان له دیارده‌ی (هاوواتا) کردوو و له‌مباره‌یه‌وه بیروبو‌چوونی خو‌یان خستۆته‌پوو، هه‌ندیك له‌و زانایانه پشتگیری له‌ هاوواتاکان ده‌که‌ن و باوه‌ریان به‌وه هه‌یه‌ هاوواتا له‌ زماندا هه‌یه، که‌چی هه‌ندیکی‌شیان دان به‌ هاوواتا نانین، لی‌ره‌شدا گ‌رنگ ئه‌و ره‌وشه‌یه که‌ دان به‌ هاوواتا نانیت، به‌لگه‌شیان له‌سه‌ر بو‌چونه‌که‌یان ئه‌وه‌یه، که‌ هه‌موو واتایه‌ک ده‌وروبه‌ر و ریچکه و شیواز و جوگرافیا و کۆمه‌لایه‌تی و پیگه‌ی زمانه‌وانی خو‌ی هه‌یه، شو‌ره‌تدارترین ئه‌و تو‌یژه‌رانه (جاحیزه)، که‌ له‌ پرووی شیواز و سۆز و جوگرافیا و ده‌نگ و قافییه‌وه جیاوازییه‌کی خسته‌ نیوان وشه‌ هاوواتاکانه‌وه، به‌م شیوه‌یه له‌ زمانی عه‌ره‌بیدا به‌نموونه وشه‌کانی (غیث - باران) له‌گه‌ل (مطر - باران) دا له‌پروانگه‌ی (جاحیزه) وه‌ جودان و یه‌ک واتا ناگه‌یه‌نن، چونکه واتای هه‌ر وشه‌یه‌ک له‌م دوو وشه‌یه، ده‌وروبه‌ر و به‌کاره‌ی‌نان و پیگه‌ی جیاوازی خو‌یان هه‌یه، هه‌رچه‌نده دوو وشه‌که هاوواتان، به‌لام (مطر - باران) له‌ بواری تو‌په‌ری خوادا و (غیث - باران) له‌ بواری په‌حمه‌ت و به‌زه‌یی به‌زدانیدا به‌کارده‌هینریت... هتد. بۆ زیاتر شاره‌زابوون، بروانه: الجاحظ البیان و التبیین، تحقیق عبدالسلام هارون، المجلد الاول، ص

20. - 250

5- هاوبیژی له‌دیارده‌کانی زمانی کوردی و عه‌ره‌بییه، و زانا دیرینه‌کان عه‌ره‌ب به‌ وردی و گشتگیری تاوتو‌ییان کردوو، به‌تایه‌تی (ئیین جنی) له‌ په‌رتووکه‌که‌ی خو‌یدا (ئه‌لخه‌سائیس) و (سیوتی) له‌ په‌رتووکی

- (ئەلمزەھەر) و جگە لەوانیش چەندەھا زانای دی عەرەب لە پەرتووکی جوړاوجۆردا باسیان لێوہ کردووہ.
- 6- زۆر وشە لە زمانی عەرەبیدا زیاتر لە واتایەك هەڵدەگرن، بۆ نمونە لە زمانی عەرەبیدا وشە (عین) مانای چاوی ساحیرانەییە، لەھەمان کاتیشدا چاوی مرۆف و سەرچاوە (عین) ی ئاو و چاوە (عین) ی حاکم و فەرزی (عەین)، واتە فەرزی سەر تاکەکەسیک دەگریتەوہ... هتد.
- 7- دیاردە ی ھاودەنگی لە زمانی عەرەبیدا زۆر بەربلاو و فراوانە، وەکو نمونەش: (ما انقطع / ومن قطع) (جاری / جار) وەرگیڕ.
- 8- بۆ زیاتر زانیاری لە بارە ی ئەم بابەتە، بروانە: عبدالعزیز عتیق، علم المعنی، دار النهضة العربية، بیروت، 1974، ص 120.104.

ئاخافتنیک له گه‌ل به‌رپز دیاکو هاشمی

ده‌براره‌ی چۆنیه‌تی چێکردنی زمانی ستانداردی کوردی

ئاماده‌کردنی / عهدنان ئه‌حمهد

* با سه‌ره‌تای پرسپاره‌کان به‌وه ده‌ست پێ بکه‌ین، (زمانی ستاندارد) چی پێناسه‌یه‌کی هه‌یه لای تو؟ باشتترین زاراوه له زاره‌کانی کوردیدا به‌رامبه‌ر به وشه‌ی (ستاندارد) چیه‌ی؟

کورت و پوخت ده‌توانرێ بوتری "زمانی ستاندارد" دیالیکتیکی دیاریکراوه که مه‌ودای به‌کاره‌ینانه‌که‌ی له‌ رووی تیگه‌یشتن و به‌تایبه‌ت نووسینه‌وه سنووری ده‌قه‌ره‌که‌ی خۆی به‌زاندوووه و ئاخافته‌رانی دیالیکته‌کانی تریش زیاتر لێی تی ده‌گهن. ئه‌م دیالیکته ده‌بێ توانای ئه‌وه‌ی هه‌بێ که بۆ نمونه له کاروباری کارگێری و حوکومه‌تداری و قوتابخانه و وێژه و ژبانی ئابووری به‌کار به‌یئرێ و بتوانی هه‌نگاو بنی‌ت بۆ که‌مترین جیاوازیی زمانه‌وانی.

به‌کورتی، "زمانی ستاندارد" ده‌بێ جیاوازیی هه‌بێ له‌گه‌ل زاراوه‌ی ناوچه‌یی. هه‌موو زمانیک شیوه‌زاری تایبه‌تی خۆی هه‌یه که له ده‌قه‌ره جیاوازه‌کاندا به‌کار ده‌هێنرێن. زۆر نه‌ته‌وه هه‌ن که زمانی ستانداردی خۆیان دیاری کردوووه چونکوو هه‌ست ده‌که‌ن که قو‌ناعی خێل و هۆزیان به‌جێ هێشتوووه و بۆ پێوه‌ندی نه‌ته‌وه‌یی و بۆ پراگرتنی قه‌واره‌ی سیاسی هه‌بوونی زمانی ستاندارد لایان گ‌رنگه‌، هه‌ندێ نه‌ته‌وه‌ش هه‌ن که به‌وه قایلن زاراوه‌که‌یان ته‌نیا له ناوچه‌یه‌کدا به‌کار به‌یئرێ و زۆر بایه‌خ به

پیوهندی و یه کگرتنی نه ته وهی نادهن یان ده مارگیری ناوچهیی ده بیته کۆسپیک بو ئه و مه بهسته.

تویژیکی به ریلو، ده سه لاتیکی سیاسی یان فرههنگی یان زمانهوانی ده توانی له سه ره لیزاردنی زمانی ستاندارد بریار بدات. جاری واشه زاراو هیهک له دریزایی میژودا ده توانی له بهر توانای تایبهتی و هه لومه جی ئایینی، فرههنگی یان سیاسی خۆکار ئاماده بیته بو ئه وهی وه کوو زمانی ستاندارد به کار بهیئریت یان جاری واشه هه ر خۆی ئه و ئه رکه ده گیرئ و به بی هیچ بریارئ ده بیته زمانی ستاندارد.

له ناو زاراو کوردییه کاند، زاراو هی "کوردی ناوه پراست" ده وریکی گرنگی گیراوه و توانایه کی تایبهتی هیه بو گه شه سه ندن و لی تیگه یشتنی و ده کرئ وهک زمانی ستانداردی کوردی باسی لیوه بکرئ له بهر ئه م هۆکارانه:

1- نزیکهی دووسه د سا له وهک زمانی ئه ده بی و وتاری و خویندن و چاپه مهنی و لیکۆلینه وهی له ئاستیکی به ربلوتر و زیاتردا به کار هیئراوه.

2- وشه و په یقه کانی له سنووری خۆی تی په پیوه و ئاخیه رانی تری شیوه زاره کانی دیکه، زیاتر پیی ئاشنان.

3- له لای راسته وه، له لای ژوو روی کرماشانه وه بگره هه تا دالا هۆ و سه ریپلی زه هاو و قه سری شیرین و خوسره وی و خانه قین و مهنده لی و هتد، دراوسی بووه و تیکه ل بووه له گه ل له ک و که له ور و گوران و فه یلی و ئه وان به وشه کانی ئاشنان.

4- له ناوه پراسته وه، زمانی پیوه ندیگرتن بووه له گه ل هه ورامیه کان و تا راده یه کی هه ره زۆر هه موو هه ورامیه ک به باشی پیی ده دوئ و لی تی ده گا و له مامه له و هاتوچۆی بازرگانیی خۆیاندای به کاریان هیئاوه. چوار ده وری هه ورامیه کان له مه ریوان و سنه و روانسه ر و جوانرۆوه

- بگره ههتا بیاره و تهویله و بهشهکانی تر ههر سورانی و ههورامییهکان له میژ ساله به وشه و وتهکانیان ئاشنان.
- 5- له لای باکووری پۆژاوا ههر له ورمیوه بگره ههتا زاخۆ، دهۆک، بله و بارزان، ئاکری و چۆمان، گه لاله، حاجی عۆمهرا، ناوچهی سوورچیان و باله کایهتی و بهشهکانی تر سنووری به کارهینان بووه له گه ل کرمانج و ههرکی و بادینی و ئهوان زۆر پیی ئاشنان و به باشی لیی تی دهگهن.
- 6- زمانی گه لی حوکومهتی وهک شیخ مهحمود، کۆماری کوردستان له مههاباد بووه و ههروهها زمانی حوکومهتی ههریمی کوردستانه له ههولیر.
- 7- زمانی کاربه دهستان و سهروکهکانی حوکومهت و پارلهمان و دادگا و داموده زگا فهرمی و نافه رمییهکان بووه.
- 8- زمانی لیکۆلینه وهی زمانه وانیی ئه کادیمییا زمانه وانیییهکانی وهک "کۆری زانیاری کوردستان"، "ئه کادیمیای کوردی" و ئه نستیتۆکانی زمانی کوردی بووه.
- 9- زمانی کتیبه کان و وانه وتنه وهکانی قوتابخانهکانی کوردستان بووه له ئاستی خویندنی سه ره تاییه وه بگره تا خویندنی بالا له لقه زانستیهکانی وهک دهروونزانی، گیانه وه رزانی، فیزییا، کیمییا، ئابووری و هتد. هه زاران قوتایی سورانی، هه ورامی، فهیلی و بادینی به وه خویندوویانه و پیی ئاشنان و په یفهکانی لایان جی که وتوون.
- 10- زمانی پینووسینی هه زاران هه زار و بگره میلیۆنان کتیب و پۆژنامه و گوڤار و به ره مهی کوردی بووه.
- 11- فه ره نگه کانمان به وه وشهکانیان لیک داوه ته وه.
- 12- زمانی که له شاعیران و که له هونه رمه ندان و گوړانی بیژانیکی مه زن بووه که قهت له بیر نا کرین.
- 13- له رووی ئه لفبج و وشه و رینووس و ریزمان و زار اوه سازی زۆر کاری له سه ر کراوه، سامانیکی بیخاوه نه.

- 14- گهلی پروگرامی زور تاییه تیی کومپیوتهری پی بهرنامه پیتی کراوه.
- 15- گهلی فهرهنگی سه رهیللی پی نووسراوه تهوه.
- 16- نه بوونی نیڕ و می له کوردیی ناوه پراستدا، ئه و شیوه زاره ی زور ئاسانتر کرووه تهوه بو فیروونی ئاخپوه رانی تر.
- به لام هه رچه ند کوردیی ناوه پراست ئه و تاییه تمه ندییانه ی هه بیته، هه چکه س ناتوانی ئه وه به سه ر کرمانج و هه ورامی و که له ور و له کیکدا به سه پینی ئه گه ر خو یان هه ز نه که ن.
- "زمانی ستاندارد" له ناو "کوردستانی گه وره" دا هیشتا مشتومری له سه ره، ئه ویش له به ر چرپی ئاخفته رانی زاراه جو ربه جو ره کان له ناوچه ی جیاواز و تاییه تیدا و هه روه ها له به ر نه بوونی حوکومه تی هاوبه ش یان با شتر بلیم "کوردستانی سه ربه خو" و هه روه ها له به ر نه بوونی ئه لفبیه کی هاوبه ش.
- له باکووری کوردستان و روژاوا ی کوردستاندا کورد له وئ به کرمانجی و بنزاراوه کانی ده په یفن، نا کرئ کوردیی ناوه پراست به سه ریاندا به سه پینرئ ئه گه ر خو یان هه ز نه که ن به کاری به یین. با شترین شت ئازادیی هه لیزاردنه.
- به لام له باشوور و روژه لاتی کوردستان دوخه که جیاوازه، له ویدا ده کرئ کوردیی ناوه پراست وه کوو "زمانی ستاندارد" به کار به یینرئ، چونکوو ئه و زاراهیه هه میسه له قوتابخانه و پیوه ندی و راگه یاننده کاندا به کار هینراوه و هه مووان پیی ئاشنان و باش گه شه ی سه ندووه و له بواره جو ربه جو ره کاندا توانای گه شه سه ندنی زور زوری هه یه، به لام به و حاله شه وه نابئ زه بر بخریته سه ر هه ورامیه ئازیز و که له ور و له که خو شه ویسته کانمان. ده بی بوار به وان بدرئ که شیوه زاری خو یان له ناوچه و ده قه ری خو یاندا به کار به یین و هاوکاتیش گرنگی هه بوونی زمانیکی هاوبه شیان بو روون بکریته وه. ته نیا ئه و کاته یه که هه موومان ده توانین ده ست له ناو ده ستی یه ک بنیین و

پیکهوه ئاماده ده‌بین زمانیکی ستانداردی هاویه‌شمان هه‌بیت. ئەو کاتەشە بە دلخۆشی، هه‌موو زاراوه‌کان بە پره‌نگینی و ده‌وله‌مهن‌دی هه‌ژمار ده‌کرین و هه‌موو ئاخافته‌رانیش بە یه‌کتر شانازی ده‌که‌ن.

ئه‌گه‌ر هه‌ورامی یان که‌له‌ورپک کتیبی بنووسن و بیان‌ه‌وئ کوردی پوژه‌ه‌لات و باشوور وه‌ک خۆیان لیبی تی بگه‌ن هه‌ر ده‌بی کتیبه‌که‌یان بە کوردیی ناوه‌راست بنووسن. که‌وا بیت پیوستیان بە زمانیکی ستاندارد هه‌یه، هه‌ر کاتی ریز و بایه‌خپیدان ببینن بیگومان کوردیی ناوه‌راستیش لایان خۆشه‌ویست ده‌بیت.

له‌ ده‌ره‌نجامدا، له‌به‌ر ئەو هۆکارانه‌ی ئاماژه‌م پێ کردن، ده‌توانم بلیم کوردیی ناوه‌راست به‌تایبه‌ت له‌ باشوور و پوژه‌ه‌لات به‌ "زمانی ستاندارد" ده‌بینم و ده‌شتوانین دلگه‌ش بین که‌ جی ده‌که‌وئ به‌مه‌رجی بایه‌خپیدان و ئازادیی دوولایه‌نه‌ هه‌بیت و خۆشه‌ویستانی ترمان له‌ مافی دیالیکتی و پرس و پراویژه‌کانمان بیه‌ش نه‌که‌ین.

* ئەگه‌ر زمان گۆل بیت ئەوه‌ زار جوهره‌کانیه‌تی. یه‌کک له‌ هۆکاره‌کانی ده‌وله‌مهن‌دی و جوانی و پاراوی هه‌ر زمانیک بوونی زار و شیوه‌ زاره‌. باشه‌ ئیمه‌ خاوه‌نی کۆمه‌لیک زار و شیوه‌زاری جیاوازی ئایا ئەو جیاوازیانه‌ به‌ سوود گه‌پراوه‌ بۆ خزمه‌تکردنی پرۆسه‌ی زمانی ستانداردی کوردی؟ باشه‌ چی بکریت بۆ ئەوه‌ی بتوانین زۆرتین که‌لک له‌و جیاوازیانه‌ وه‌ربگرین؟

بیگومان هه‌ر شیوه‌زاریک سامانیکه‌ و به‌شیکی دانه‌پراوه‌ له‌ به‌شه‌کانی تر. ده‌بی هه‌موو وشه‌ و په‌یفه‌کانی شیوه‌زاره‌کان که‌ به‌گشتی بنه‌مای زمانیکی ده‌وله‌مهن‌د پیک ده‌هینن له‌ (بنکه‌دراوه‌ database) یکدا کۆ بکرینه‌وه‌. ده‌بی شوینی جوگرافی بی‌کاره‌ینانیان دیاری بکری. واتای وشه‌کان به‌باشی روون بکرینه‌وه‌ و ته‌نانه‌ت ئەگه‌ر بکریت هه‌ندئ جار که‌لک له‌ ده‌نگ و وینه‌ش وه‌ربگیریت بۆ

پوونکردنه وهی زیاتری مه بهسته کان. ده بی جیاوازیی به کارهینانی پیزمانی دیاری بکریت، چونکوو خه لک ههرچی زیاتر له وشه و چونیتی به کارهینانی پیزمانی تی بگات، ههستی زیاتر بو وشه کان ده بزوی و باشتر ده زانی له کاتی پیویستدا له گه ل زمانی ستانداردا متوربه بیان بکات که هوکاریکی گرنکه بو ده وله مه ندبوونی زمانه که و بو ههست پیبه خشین له لای ناخافته رانی تر.

* شهر و مملانی سیاسی و سهربازییه کان تا چهنده کاریگری خراپیان هه بووه له سهر رهوتی گه شه سهندن و به ره و پیشچوونی زمان؟ له کاتی کدا کونفرانسه زمانه وانیه کان له کوتایی په نجاکانی پابردوووه دهستی پی کرد. تا کو ئیستاش ئیمه ده بیینین به ره مه میکی کاریگری نه بووه. ده مه ویب بلیم ئه و مملانییانه ی که له و سهرده مه و دواتردا هه بوون نه گوپزارونه وه بو ناو خانه روشنبیرییه کان و لیکنترازان له نیوان تاکه کانیدا دروست بکات. ههر بویه که له سهره تای ههفتا کانیش ده بیینین مه سه له ی ستاندارد دیته ئاراهه هیچ ده ره نجامیکی نابیت. سهرنجت له و باره یه وه چیه؟

ههر ناکوکی و ریکنه که وتنیکی سیاسی، ئایینی یان زمانی بیگومان ده بیته هو ی دوورکه وتنه وه له یه کتر و دروستکردنی حوکومته و ده سه لاتی جیاوازی ناوچه یی که له به رزه وه ندیی کورددا نییه، چونکوو ئه و چه شنه ده سه لاتانه کز و لاواز و له رزوکن. به رگریکی گه وره یه له نیوان لیک تیگه یشتن و گیانی برابته تی و هاوکاری. زور ژیرانه نابی ریگه بدریت به ههر سووکیه تی پیکردن و ئازاوه نانه وه یه ک له نیوان ئاپوره ی کورددا، ده بی لیژنه و کوپ و ده سته ی تایبه تی و لیکۆلهر و چاوه دیر له پیشدا ئاماده بکریت بو تاوتویکردنی کیشه کان زور به خیرایی و زور به وردبینی. ههر ناکوکییه ک زه بریکی قهره بوونه کراوه یه له رهوتی پیشکه وتندا. ئه م لیک دووربوونه وه

تهنانهت کاری کردووهته سهر زمانی ئاخاوتنیش، بو نمونه بو مه‌به‌ستیکی وهک یهک دوو شتی جیاواز به‌کار چووہ:

پارتی: "یه‌کییتی قوتابیانای کوردستان"،
یه‌کییتی: "کۆمه‌له‌ی خویندکارانی کوردستان".

پارتی: "یه‌کییتی ئافره‌تانی کوردستان"،
یه‌کییتی: "یه‌کییتی ژنانی کوردستان".

یه‌کییتی: "مه‌لبه‌ندی سی"،
پارتی: "لقی سی".

یه‌کییتی: "له‌شکر"،
پارتی: "سوپا".

پکک: "گه‌ریلا"، "چالاکوان"، "زه‌وش".
ئه‌وانی تر: "پیشمه‌رگه"، "خه‌باتکار"، "بارودۆخ".

به‌شیک له‌ کۆمه‌له‌: "گیانبه‌ختکردوو"،
لایه‌نه‌کانی تر: "شه‌هید".

تهنانهت هه‌ندئ له‌وانه‌ی وا بیروبۆچوونی چه‌پییان هه‌یه له‌ نووسین و بلاوکراوه‌کانیاندا که‌متر گۆی به‌ لایه‌نی زمانی دده‌ن و خو ماندوو ناکه‌ن له‌ دۆزینه‌وه‌ی به‌رانبه‌ری چه‌مکه‌کان به‌ کوردی.

ئه‌وه بیریککی چه‌وته که له‌ پیشدا مملانیی سه‌ربازی بکریت و پاشان چاوهری بین بگۆیزریته‌وه بو خانه‌ی رۆشنبیری. کاتی رق و توورپی و مملانیی دروست ببیت زۆر ئه‌سته‌مه‌ دۆخه‌که هیمنی به‌ خو‌وه‌ ببینی،

ئیمه دهبی فیڕ بین بییش لهوهی بگهینه ئهوه ئاسته لهپال میزی دانوستان دانیشین و به راویژ کیشهکانمان چارهسەر بکهین.

* ئایا له باشووری کوردستان له دواي راپه‌پینهوه دهرفهتی ئهوه نه‌بوو تاكو برپاریک له‌سه‌ر ئهم بابته بدریت و یه‌کلای بکریتته‌وه؟ ئه‌گەر دهرفهتی ئهوه هه‌بووه و نه‌کراوه هۆکاره‌که‌ی بۆچی ده‌گه‌رینیتته‌وه؟

به رای من هۆکار له باشوور، کوردیی ناوه‌پاست وه‌کوو زمانی ستاندارد به‌کار چوووه چونکوو زمانی هوکوومهت و په‌رله‌مان و سه‌رۆکی هه‌ریم و راگه‌یاندن و قوتابخانه و دادگاكان بووه. زمانی تابلۆکانی شاره‌گه‌وره‌کانی وه‌کوو هه‌ولیر و سلیمانی و ده‌یان شار و شارۆچکه‌ی تر بووه. زمانی تابلۆی هه‌لواسراوی شه‌قامه‌کان و فرۆکه‌خانه‌کان و نه‌خۆشخانه‌کان بووه. ته‌نانهت له‌و ناوچانه‌ی به‌هه‌ورامی و فه‌یلی ده‌دوین هه‌ر ئه‌و زمانه به‌کار چوووه.

چونکوو ئیمه فیڕی راویژ و له‌یه‌کیرسین نه‌بووین نه‌مانتوانیوه ئه‌و باسه به شیوه‌یه‌کی هه‌مه‌لایه‌نه بگشتینین. هه‌ندئ جار به‌بی برپاری کاریک ده‌کریت و خه‌لکیش به‌و رۆگه‌یه‌دا ده‌پوات.

* له زۆریک له ولاتاندا ناوه‌ندیکی ئه‌کادیمی هه‌یه بۆ گرنگیدان به زمان و فه‌ره‌هنگ و گه‌لیک لایه‌نی زانیاری ئه‌و میله‌ته‌وه. ئیمه‌ش له سه‌رده‌مانی راپردوو و ئیستاش خاوه‌نی وه‌ها ناوه‌ندیک بووین و هه‌ین ئه‌وانیش وه‌ک(یه‌کیتی نووسه‌رانی کورد و کۆری زانیایی کورد). تۆ پۆلی ئه‌و ناوه‌ندانه له‌مه‌ر زمان و چاره‌سه‌رکردنی ئاریشه‌کانی به‌رده‌م زمانی په‌رسی چون هه‌لده‌سه‌نگینیت؟

له ولاتانی تردا ته‌نیا یه‌ک ناوه‌ندی ئه‌کادیمی نییه که بایه‌خ به زمان بدات، له‌م ولاتانه‌دا به ده‌یان لایه‌نی جووربه‌جوور هه‌ن که به شیوه‌ی فه‌رمی کار له‌سه‌ر په‌وتی گه‌شه‌سه‌ندن و گه‌شه‌پیدان و

پیشخستننی زمانه که بیان ده کهن. بۆ ئه وهی کاره کان بگه نه ئه وپه پری گه شه سهندن و فریا بکه ون مه به سته که بیان جیبه جی بکه ن، لقه کان دابه ش کراون و دیاری کراون.

بیگومان نابیت کار و به ره می "کۆری زانیاری کوردستان" و "یه کیتی نووسه ران" و "ئه کادیمیای کوردی" و کۆر و کۆمه له زمانی و هه وه له تاکه که سییه کان و گوڤار و رۆژنامه کان و ته له فزیۆنه کان و مامۆستایان و زانکۆکاران و لیکۆله ره وان و فه ره هه نگنوو سان و هتد له به رچاو نه گیرئ. به لام زمان هه میشه ئالوگۆری به سه ردا دیت و پاژه کان ده بی چروپ و زانستیانه بن تا فریای پرکردنه وهی که لینه لیشاوییه کانی زمان بن.

ره وتی گه شه سهندنی زمان تیکه له به زانسته کان به تاییه ت به زانستی ئایتی بووه و ئه گه ر پسیۆران ئه و لایه نه گرنگه له به رچاو نه گرن بیگومان له کاروانی پیشکته وتنی زمانه وانیدا به سه ختی جی ده مینن. پیویسته پیوه ندی له گه له شاره زایانی ئایتی بگیری تا پروون کریته وه که زمان چۆن به یارمه تیی ئایتی ده توانئ گه شه بسنینه. ئه و کاره زمانه وانی و لیکۆلینه وه یی و زاراوه سازییانه ی ئه و کۆرانه، بیگومان کاری باش بوون و بوونه ته بنه مای کاره زانستی و زمانه وانیه کانی ئه مرۆ.

بیگومان که موکووری له کاره کاندایه بووه و چاوه پری ده کری زۆر له وهی که هه یه چالاکانه تر له گه له بابته کاندایه جیوه لینه وه.

بۆ نمونه له سه رده میکی وادا ده بی به شی جوربه جۆری زاراوه سازییان له به شه زانستییه کاندایه بیت که له هه ر به شیکدا پسیۆری تاییه تیی ئه و بواره به شدار بیت، ده بی زۆر باشت که لکیان له ئینته رنیت وهر بگرتایه و ئیستا که ده بو هه موو به ره مه کانیان له به رده ستی هه مووان بوایه. مه کۆیه کیان هه بوایه بۆ پرس و راویژی گشتی له سه ر زمان.

ئەوان دەتوانن یارمەتیدەریکی باش بن بۆ تاوتوویکردنی باسەکان لەسەر زمانی فەرمی بەلام بەداخەوہ ئەو کیشەییە تەنیا بەوان چارەسەر نابێت و ئەوہ پرۆسەییەکی بەرین و گشتییە و بەوہ گری دراوہ کہ سنووری کوردستان لە کوئی بۆ کوئی دیاری بکریت و ئاخافتەرانیش لەسەر چی رازی بن.

*** زۆریک لە نووسەرەکان نەبوونی زمانی یەگرتوو بۆ نەبوونی قەراریکی سیاسی دەگەریننەوہ. باشە ئەگەر وایە پۆلی نووسەرەکان چی دەبێت؟**

کەس ناتوانی زمانی یەگرتوو دروست بکات، ھەموو نەتەوہییەک زاراوہی جۆربەجۆری ھەیە، ئەوہی ویستبێتی زمانی یەگرتوو ی ھەبێت، بریاری داوہ یەکیک لەوانە وەکوو زمانی یەگرتوو بەکار ھێنێ. کەوا بێت ئیمەش ئەگەر ئاواتەخوازی زمانی یەگرتوو بین ھەر ئەمینیتەوہ سەر ئەوہی کہ خۆمان بمانەوئ یەکیک ھەلبژیرین. بەختەوہرانە زاراوہی وامان ھەیە کہ دەتوانن ئەو ئەرکە بگێرێ.

ھوکوومەتی باشوور کہ لە رووی یاسایییەوہ تەنیا دەسلاتی بەشیکی لە باشووری کوردستانی بەئەستۆیە ناتوانن بریار بۆ پارچەکانی تر بدات. کەوا بێت کێ ئەتوانن ئەو بریارە بدات؟ پارلەمان دەتوانن بۆ باشوور بریار بکات، ئەویش بەمەرجی دلیا بێت کہ بریارەکە ی رەچاو دەکریت یان ئازاوہ نانیتەوہ. ئیمە ی کورد تا چ رادەییەک زانیاریمان پێ دراوہ لەو بارەوہ؟

ئێستە لە ھەموو کوردستان ولاتیکی یەگرتوو و یەک ھوکوومەتەمان نییە بریاریکی گشتیش بۆ ھەموو کوردستان، تەنیا بە نوینەرایەتی ھەموو پارچەکانی کوردستان دەکریت. بۆ نمونە شوینیکی وەکوو "کۆنگرە ی نەتەوہیی کورد" کہ لە ھەموو پارچەکان و حیزبەکانی

کوردستان پیک هاتیبیت ئه ویش به مه رجی شاره زایانی زمانیان تیدا بیت و هه موو پروونکارییه ک لهو باره وه بلاو بووبیتته وه .
 رۆلی نووسهران ئه وه یه که هه ولّ بدن زمانیکی ئه ده بیی گشتی ساز بکه ن که که مترین کیشه ی هه بی، ده ولّ مه مند و گشتی بیت و به رزتر له ده قهریکی سنووردار پروانن. نووسهران ده بی ئاگاداری نه ته وه کانی تر بن بزائن ئه وان چۆن ئه و کیشه یه یان چاره سهر کردووه، بوّ نمونه زمانی چینی، عه ره بی، ئالبانی و هند. ده بی ئه و زانیاریانه بگوینه وه بوّ خوینهران. ده بی خه لک ئاگادار بکه نه وه که پپوستانمان به زمانیکی هاوبه ش هه یه تا 40 میلیون کورد پیکه وه گری بداته وه نه ک له دۆل و ده قهریکدا بچه قین. زمان ئه و پوکه ئه رکیکی به رینتری به ئه ستویه له وه ی که ته نیا به قه د و بالا و زولفی یاریکدا هه لبی. پپوستانمان به زمانیکه ئه رکی سیسته می په روه رده و داموده زگا کارگیریه کان و حوکومه ت و دادگا و زانسته جوّربه جوّره کان به رپوه ببات.

*** هه ندیک نووسهر پپیان وایه ئه م مه سه له یه بدریته ده ستی کات خوی خوی چاره ده کات تیروانینی ئیوه له و باره یه وه چیه؟**

جاری وایه کات و په وتی زمان، زمانی پپوانه یی و ستاندارد دروست ده کات و پپوستانمان به بریار ناکات، له ئه مریکا هه یچ بریاریک نییه که بلّی زمانی ئینگلیزی زمانی ستاندارده، به لام خۆکار هه موو که سیک ئه وه به کار ده هینیت، چونکو هه موو شتیک به وه ده کریت. ته نانه ت بووه به زمانی ستانداردی هه موو نه ته وه کانی سهر گو ی زه وی، بی هه یچ بریاریکی سیاسی. کوردی ناوه راست که ئه و پوکه هینده توانای هه یه به بی هه یچ بریاریکی سیاسی، ته نیا به پپی کات ئاوا گه شه ی سه ندووه. ئه گه ر بدریته ده ستی قه ده ر و بشدریته ده ستی هه لبژاردن، له رۆژه لات و له باشوور هه ر ئه مه ده توانی بیته زمانی ستاندارد.

* له ئیستادا ته‌ن‌ها له باشووری کوردستان خویندن به زمانی کوردیی‌ه. له‌م دواییه‌شدا هه‌ولێک له باکوور له ئارادایه. پرسیاره‌که ئه‌وه‌یه ئایا له ئیستادا چی میکانیزمیک بگیریته به‌ر بۆ ئه‌وه‌ی له‌دواییدا سه‌رجه‌م پارچه‌کان له ده‌وری خۆی کۆ بکاته‌وه؟ ئایاده‌کریت ئیسته باشوور بپاریکی وه‌ها بدات ته‌ن‌ها چاو له‌و ناوچه‌یه‌ی خۆی بکات بۆ ئه‌وه‌ی زمانیکی فه‌رمی تیادا بنیات بنییت؟

چونکوو له باشوور قه‌واره‌یه‌کی سیاسی حوکومه‌تی کوردی هه‌یه، زمان له‌وئ زۆر به‌باشی ده‌توانی گه‌شه‌ بستیین.

هه‌ر گه‌شه‌سه‌ندنیک له‌وئ کاراسانییه‌که بۆ به‌شه‌کانی تر به‌تایبه‌تی و بۆ زمانی کوردی به‌گشتی. ئه‌گه‌ر له‌وئ کیشه‌کانی زمان له‌و پارچه‌یه تا راده‌یه‌کی باش چاره‌سه‌ر بکریین، کاری به‌شه‌کانی تریش ئاسانتر ده‌بییت به‌تایبه‌ت رۆژه‌لآت، چونکوو له‌وئیش بارودۆخه‌کان ریک وه‌کوو باشووره، ئه‌وانیش ده‌توانن به‌ شوینرچه‌ی ئه‌واندا بچن و پالپشتییه‌کی گه‌وره‌شه بۆ ئه‌و ره‌وته.

کاری زانستیانییه‌ی زمانه‌وانییانه‌ی له‌سه‌ر لۆجیک و ژیربیزی هه‌یج کاتیک کیشه بۆ پارچه‌کانی دیکه‌ی کوردستان ناخولقیین.

ئه‌وه‌ی له باشوور له ئه‌ستۆیانه ئه‌وه‌یه که ئه‌و زمانه‌ی وا ئیسته زمانی حوکومه‌ت و ده‌زگا راگه‌یاننده‌کانه په‌ره پێ بدهن، له‌ رووی زمانه‌وانی، رینووس، ریزمان، تاییپۆلۆجی، زارواوه‌سازی و وه‌رگیپان. ئه‌مه کاری کوردی رۆژه‌لآت به‌ته‌واوه‌تی ئاسان ده‌کات و هه‌ر له ئیسته‌شه‌وه کاراسانیی بپۆینه‌یان بۆ کراوه.

* هه‌ندیک له رۆشنبیران پێیان وایه ده‌کریت کوردستانی‌ش بییت به‌ خاوه‌نی زیاد له‌ستانداردیک وه‌کو ئه‌وه‌ی له‌چه‌ند ولآتیکدا نمونه‌ی هه‌یه. به‌لام ئایا به‌ بۆچوونی ئیوه کارکردن بۆ وه‌ها به‌رنامه‌یه‌ک رینگه‌ خۆشکه‌ر نیه بۆ دابه‌شبوونی کورد بۆ چه‌ند کولتوور و میلیه‌تیکی جیاواز

پاش چند سهد سالیك؟ ئايا ئهو هه لومه رجه ره خساوه بو دروستگردنی چند ستانداردیک؟

له زور له ولاتانی ئهم دنیا یه دا کومه لی نه ته وهی جیاواز که نه ئابین و نه زمان و نه دابونه ریتیشیان وهک یه که، له ناو سنووری ولاتیکدا سهدان ساله پیکه وه ژیاون، ئیمه چون ناتوانین پیکه وه بژین که ته نیا زاراه که مان جیاوازه و به باشیش له یه که تی ده گهین، ئه گهر ولاتیکی سه ربه خو مان هه بیّت دلنیا م تا ئهو کاته خه لکه که هینده به باشی له یه که تی ده گه ن که ههر بیر له جیا یی ناکه نه وه، جیاوازی زاراه کانیش که م ده بیته وه و هینده له یه که وشه وه رده گرن که یه کتری پی ده وله مهنده که ن و به یه که ئاشناتر ده بن. کاتی که ولاتیکمان هه بیّت و ترسی ئه وه مان نه بیّت بیگانه بلّی زمانه که تان به شیکه له زمانی ئیمه، ئهو کاته خو شمان هینده ده مارگیر نابین له سه ر زاراه کانمان، به ئاسانی یه کتر وه رده گرین و تازه ئه که وه یته وه بیرمان چهنده شیرینه به زاراه ی تریش قسه بکهین له ههندی شویندا.

پیم وا نییه ئه وه نده به رچاوته نگ بین چاومان به راییه نه کات یه کتر ببینین. تازه گریمان کوردیش بوو به دوو یان سی پارچه وه، خو دنیا نارووخی، چاو له ولاته ئینگلیزی و عهره بی و سپانیایی و سکاندینا قییه کان بکه که له راستیدا یه که زمانیان هه یه به لام ههر کامه یه کیان چند ولاتیکیشیان هه یه.

* ئه وهی ئیستا به دی ده کریت مملانییه کی زور له نیوان (سورانی و بادینیدا) هه یه تو ئهم گرفته بوچی ده گهر پینیته وه؟

بادینانی هه ست ده کات سورانی ده یه وئ ری ی لی بگری، سورانی هه ست ده کات ئه گهر ئه وان شیوه زاره که یان به کار بهینن رهنجی سهدان ساله ی ئه مان له سه رده می میرنشینی بابانه وه تا ئیسته به فیرو ده چیت. به لام ئه گهر بیّت و ئازادی ته واو بو بادینییه کان ره وا ببینری،

هاوکات پروون کریتتهوه که کوردستان ته نیا بریتی نییه له دهقههری بادینان و سووران، به لکوو زور گه وره تره و دهبی گه وره تر بیر بکهینهوه و وهک ولاتیک چاو له کوردستان بکهین که به هه موو شیوه زاره کانیهوه شیرین و رهنگینه و دهبی هه مووی ئازاد بیت له به کارهینان، به لام هاوکات دهبی ریگه یه کیش ره چاو بکریت بو ئه وهی هه موو ئه ندامانی کومه لگای "کوردستانی مه زن" له یهک تی بگه ن له ئاستیکی زور به رزی ئه کادیمیدا. ئه و کاته ناکوکییه کان ئه گورپین بو خوشه ویستی و سوژ و هاوکاری و هه ره وهزی.

هوکاری ئه و مملانییه ده گه ریتهوه بو ترس له فهوتان و تیاچوون به دهست یه کتر. دهبی ئه و ترسه به بریاری دروست و به جی بره ویتهوه.

*** به ریژتان چی ریگه چاره یهک به گونجاو ده زانن بو بنیانتانی زمانی فه رمی؟ له نیوان بادینی و سوورانی کامیانت به لاوه په سه نده؟ بوچی؟**

من دژی هه ر داسه پاندنیکم، زمانی فه رمی به هه لباردن جی ده گری نه به زه بر و زور و ناچارکردن. من پیم وایه ئازادیی ته واو دهبی بدری به خوشه ویستانی بادینانیمان که چی وهک زمان هه لبارین، دلنیام ئه گه ر ریگه یان پی بدری زاراهه ی خویان وهک چون خویان هه ز ده کهن له ناوچه ی خویان به کار بهینن، به و په ری دلفراوانیشه وه هه ول ده دن خوشیان له گه ل سوورانی ئاخیه کان بگونجینن. من ئه م به هاره سه ردانی دهوکم کرد، تابلوکان به بادینانی بوون، زوریش لام شیرین بوو، ئه ویش بو من هه ر کوردیه، لیشی تی ده گه یستم و به رهنگینیش چاوم لی ده کرد، بو دهبی چاوه ری شتیکی تر له وان بکه م که له ناخیانه وه سه ره له نه دات؟

ئه گه ر ئه و ئازادییه له و ناوچه یه به وان بدریت به ئسانی له ره وتی زمانی فه رمی له باشووریشدا به شداری ده کهن چونکوو هه ر ناچارن، کوردیی ناوه راست له هه ولیر و سلیمانی که شاری کاسبی و بازرگانی و

دهسه لاته برهوی ههیه، ئهوانیش ههر دهبی بو پیوهندی و کاراسانی فیڤری ئه و زاراو هیه بن و تهنهت ئهگه ریش فیڤر نه بن له یهک تی بگهین بهسمانه. خویندکاره کانمان زمانی یهگرتوو زور به ئاسانی فیڤر ده بن، ئهوانهش له دهقه ری خو یان ناچنه دهره وه یان خوینده واربیان نییه ئه وه با ههر وهک خو یان بمیننه وه و پیویستیان به فیڤر بوون نابیت مادام ژیانیان وا دهچیته پیشه وه.

* یهکیکی تر له و دیاردانه ی ئه مرؤ له ناو کورددا بلاوه به کاربردنی واژه ی بیانیه، ئایاده کریت ئه مه وهک گرفت یا خود دهوله مهندی و کراوه یی زمان ته ماشا بکریت؟ ئه گه ر ببيت به گرفت، چی بکریت بوئه وهی که م بکریته وه؟

هه بوونی وشه ی بیگانه له هه موو زمانیکدا دیارده یه کی ئاساییه، به لام ده بی هوکاری خو ی هه بیت و سنووردار بیت و تهنیا کاتی بیت که له به رانه ریدا وشه ی کوردیی پر به پیستمان نه بیت. ئه ویش ئه گه ریته وه بو پسیپوران و به رپرسان تا چ راده یهک چالاک بن و کاری به پیز بکه ن. به لام ئه گه ر وشه مان هه بوو، به راستی نا هه قییه بیین و زمانه که مان پر بکه یین له وشه ی نامو، چونکه ههر وشه یهک که له زمانیکدا ده خریته گه ر، ده بی به و ئامانجه بیت بیته بنه مای له دایکبوونی وشه یه کی تر له داهاتوودا، به لام ئه گه ر وشه که بیانی بوون، هه رگیز ئه و ئه دگاره ی نابیت. تهنیا به کاری زانیاری پیدان خه لک له هه له ی خو ی دوور ده بیته وه.

* کاریگه ریی وه زاره تی په روه رده له ئاستی زمانی ره سمیدا چون هه لده سه نگی نی؟ پیویسته په روه رده چی بکات تا کو جیاوازییه کان که م بکاته وه؟ ئایا ئه وه سوود به زمانی گشتی ده گه یه نی له بادینان زمانی

بادینی بهکار ببریټ وه له سلیمانی و ههولپیر و گهرمیان سۆرانی بهکار ببریټ؟

وهزارهتی پهروهرد دهتوانیټ زمانیکی بهتوانای گهشهسه‌ندوو بخاته بهردهستی خوینده‌وارانی کورد. به هه‌لبژاردنی بابته‌تی گونجاو، وشه‌ی بیهه‌له، پیزمان و تاییولۆجیی دروست خوینده‌واران فییری زمانیکی گهشهسه‌ندوو ئه‌ده‌بی بکات، که بتوانن له داهاتوودا پشستی پی ببهستن و کس به‌دوای زمانئ نه‌گه‌رئ که بۆ زمانی یه‌کگرتوو به‌کاری بهینئ.

وهزارهتی پهروهرد به تهنیا ناتوانئ زمانی فه‌رمی جیگیر بکات، هه‌مووی ده‌گه‌رپه‌ته‌وه بۆ خواست و ویستی خه‌لک. بیگومان باشت‌ر ده‌بوو هه‌موو کورد یه‌ک زاراو به‌کار بهینئ، به‌لام وه‌ک پشتر وتم، ئه‌وه نه به زۆر ده‌بئ و نه به پارانه‌وه‌ش. راده‌ی تیگه‌یشتن و ئازادی هه‌لبژاردن کاریگه‌ری ده‌بیټ له هه‌لبژاردندا.

* ئه‌گه‌ر بکریټ به‌کورتی باسیک له ده‌زگاکانی راگه‌یاندن بکه‌یت. ئایا ئه‌و ده‌زگایانه ده‌وریان چۆن بووه؟ پیویسته چی بکه‌ن؟

یه‌کیک له هۆکاره‌کانی بلا‌وکردنه‌وه و ئاشناکردنی خه‌لک به زمان و جیگیرکردن و چه‌سپاندنی زمان "ده‌زگاکانی راگه‌یاندن" ه. په‌نگه هه‌موو که‌سیک خوینده‌واری نه‌بیټ، په‌نگه هه‌موو که‌سیک نه‌چپه‌ته قوتابخانه، په‌نگه هه‌موو که‌سیک کتیبخوین نه‌بیټ، به‌لام هه‌موو که‌سیک زمان به‌کار ده‌هینئ بۆ قسه‌کردن و تیگه‌یاندن و تیگه‌یشتن. به‌تاییه‌ت له‌پری ده‌زگاکانی بیستن و بینین. بۆیه ئه‌وان ئه‌رکی گرنگیان له ئه‌ستویه.

فیلمیکی باش که بینه‌ری زۆری هه‌بیټ به دۆبلاژیکی ریکوپیک و زمانیکی پاراو، کاریگه‌ری له مامۆستایه‌کی زمان که‌متر نییه.

به‌رنامه به‌لگه‌نامه‌بییه‌کان، ده‌قه‌کان، بانگه‌شه‌کان، راگه‌یاندنه‌کان، هه‌واله‌کان، سه‌رگه‌رمکه‌ره‌کان، ده‌مه‌ته‌فیکه‌ره‌کان به کوردییه‌کی پاراو، به‌رینووسیکی بیه‌له‌بیگومان دریزه‌پیدهر و بگره‌جیگره‌وه‌ی قوتابخانه‌کان و مامۆستایانی زمانن. به‌مه‌رجی کاره‌کانیان زانستیانه و له‌سه‌ر بنه‌مای کاری لیکۆله‌ران و پسپۆران و کۆره‌متمانه‌پیکراوه‌کانی زمان بن. ئەوان ده‌توانن به‌به‌کاره‌ییانی زمانیکی ئەده‌بی و بژارده، زمانیکی وا لای خه‌لک ئاشنا بکه‌ن که لای هه‌مووان جیگیر بیته‌ و له‌ نامۆیی دوور که‌ویته‌وه و خو‌شه‌ویستییان لا چۆ بکات بۆ ئەوه‌ی ئەو زمانه‌ وه‌ک زمانیکی گشتی و نه‌ته‌وه‌یی و فه‌رمی په‌سه‌ند بکه‌ن.

* یه‌کیکی تر له‌ گرفته‌کانی زمانی کوردی نه‌بوونی یه‌ک جوړه له‌ تیپی نووسین. ئایا باشتترین جوړی تیپ به‌ لای تووه‌ کامه‌یه؟ بۆچی؟

فره‌ ئەلفبییی له‌ زمانی کوردیدا، زه‌بریکی گه‌وره‌ی له‌ زمانی کوردی وه‌شاندووه. ئاخپوه‌ران و نووسه‌رانی له‌ ویزه‌ و ئەده‌بیاتی زمانی کوردی له‌ یه‌ک بیگانه‌ کردووه. چونکو دوو شیوه‌زاری گه‌وره‌ی کوردی به‌ دوو ئەلفبییی جیاواز ده‌نووسرینه‌وه هه‌ر له‌به‌ر ئەوه‌ نووسه‌ران و خوینه‌ران له‌ ویزه‌ و ئەده‌بیاتی یه‌کتر دابراون. ئەمه‌ خو‌ی زیاتر زاره‌کان له‌ یه‌کتري دوور ده‌کاته‌وه. ئەگه‌ر به‌ یه‌ک ئەلفبیی بنووسرایه‌ن بیگومان ده‌بووه هۆی زیاتر ئاشنابوون و لیک‌نزیکیبونه‌وه‌ی ئەو دوو شیوه‌زاره‌.

هه‌موو ئەلفبیییه‌ک ده‌توانرئ وا لای بکریته‌ که له‌گه‌ل زمانیکدا تا راده‌یه‌ک بگونجینریت، چونکو له‌ هه‌ر ئەلفبیییه‌کدا کۆمه‌لی پیت هه‌یه‌ که هه‌ر کام له‌وانه‌ ده‌توانرئ ده‌ستنیشان بکری بۆ ده‌نگیکی تایبه‌تی زمانه‌که. هیچ ئەلفبیییه‌کی ئەم دنیا‌یه‌ش بیکیشه‌ نییه‌ و هه‌میشه‌ ئەلفبیییه‌کان له‌ سه‌دا سه‌د وه‌لامده‌ره‌وه‌ی هه‌موو خواسته‌کانی زمانه‌کان نین. کیشه‌که ئەوه‌ نییه‌، کیشه‌ ئەوه‌یه‌ بۆ ده‌بی ئەم ئەلفبیییه‌ بگۆرین

بۆ ئەلفبێیەکی تر له کاتیگدا ئەو ئەلفبێیەکی ئیسته بهکاری دهههین کێشه‌ی زیاتر له ئەلفبێیەکه‌ی تر نییه.

زۆر له کێشه‌کانی ئەلفبێی کوردی عه‌ره‌بی چاره‌سه‌ر کراون له چاوه‌ی ئەلفبێی عه‌ره‌بی و فارسیدا. بۆ نموونه کێشه‌ی (بزوین = اعراب)ه‌کان، له‌ زمانی کوردیدا به‌ دانانی پیت، زۆر به‌باشی چاره‌سه‌ر کراون، بۆ نموونه (محرم - محرم) به‌ کوردی ده‌نووسریت: (مه‌هره‌م - موهره‌م). یان پیتمان بۆ هه‌ندێ ده‌نگ داناوه‌ که‌ له‌ فارسی و عه‌ره‌بیدا به‌رانبه‌ریان نییه.

له‌ عه‌ره‌بیدا له‌به‌ر نه‌بوونی پیت بۆ (پ، چ، ژ، ف، گ) ناچارن بێژه‌ی وشه‌ بیانییه‌کان تیک ده‌ن: (بکین Peking، سین China، "جراج، کراج garage"، فیتامین vitamin، جوجل Google) که‌ له‌ کوردیدا پیتمان به‌رانبه‌ریان هه‌یه.

یان له‌ فارسیدا به‌رانبه‌ر به‌ "فیتامین" ده‌نووسن: "ویتامین".

که‌وا بێت زۆر له‌ کێشه‌کانی ئەلفبێی فارسی و عه‌ره‌بی له‌ کوردیدا چاره‌سه‌ر کراون. هه‌روه‌ها ئەو نه‌ته‌وه‌یانه‌ی که‌ دراوسیمانن و به‌ هه‌زاران ساڵه‌ به‌بۆنه‌ی ئاشنابوون به‌ ئەلفبێیەکانیان پێوه‌ندی چروپری فه‌ره‌ه‌نگیمان پیکه‌وه‌ هه‌یه‌ به‌و ئەلفبێیە ده‌نووسن، ئەگه‌ر ئەلفبێی بگۆرین لێشاوی وه‌رگێران له‌وێوه‌ بۆ سه‌ر کوردی که‌م ده‌بێته‌وه‌ و له‌ ئەنجامدا زمانه‌که‌مان له‌ بواری وه‌رگێراندا کز و لاواز ده‌بێت به‌تاییه‌ت که‌ خه‌لکی ئێمه‌ زۆر ئاشنا نین به‌ زمانه‌ ئه‌ورووپییەکان.

هه‌روه‌ها ئەده‌بیاتیکی زۆر زۆرمان به‌و ئەلفبێیە نووسراوه‌ته‌وه‌ که‌ به‌گۆرینی ئەلفبێی، نه‌وه‌ی نوێ داده‌برین له‌ وێژه‌ی کۆن.

به‌ بروای من به‌ تاوتویکردنی لایه‌نه‌ ئه‌رینی و نه‌رینییه‌کانی ئەم بابته‌، ئیسته‌ نه‌ گونجاوه‌ و نه‌ پێویسته‌ و نه‌ له‌ به‌رژه‌وه‌ندیماندایه‌ که‌ ئەو کاره‌ بکه‌ین. له‌ داها تووشدا دیسانه‌وه‌ ته‌نیا هه‌لومه‌رج و گۆرانی

هۆکارهکانی داهاتوو بهرپاردهرن بۆ ههر گۆران یان نهگۆرانیکى ئەلفبى کوردی عهره بى .

مهسه له ته نیا باشی پیتهکان نییه چونکو هه موویان به کۆد ده نووسرین، بیگومان به بهراوردیکى سه رپییانه ئەلفبى لاتینی له عهره بى بۆ نووسین کیشه ی که متره و ئاسانکاری زیاتری تیدایه بۆ پرۆگرامکردن و شتی له و بابه ته . به لام و یژه ی ئیمه ی کورد ئیسته گری دراوه به ئەده بیاتی فارس و عهره ب، زۆرینه ی وه رگیڕانه کان بۆ کوردی له و زمانانه وه ده کرین، به گۆرانی ئەلفبى هه موو ئەوانه له ده ست ده ده یین و له و لاشه وه، ئەم لاتینییه ی بۆ کوردی دیاری کراوه به بی که موکووری نییه و له هه ندی پرۆگرامدا ههر کیشه ی هه یه . که وا بی ت جارئ له م دۆخه و ئاسته دا هه یچ باش نییه کورد بیر له گۆرینی ئەلفبى بکاته وه و واش نییه که ده بی ئەلفبى لاتینی جی ئەلفبیه کانى تر بگریته وه، خو ئەگه ر وا بی ت ده بی عیبیری و عهره بى و هیندی و چینی و یابانی و رووسیش ههر هه مووی ئەلفبى بگۆرن .

کیشهکانی زمان له میدیای کوردیدا

خه ره یرون سامان

پیشهکی:

ئهورۆ قسهکردن لهسهه کیشهکانی زمانی کوردی زۆر ههلهدهگرۆ و تهناهت ههندیجاریش دهبیته مایه ی نیگه رانی و سه ریه شه بو ئه و که سانه ی که خولیای پاراستنی زمانی شیرینی کوردییان خستۆته ئه ستۆی خو یان، له لایه ک ولاتانی داگیرکه ری کوردستان هۆکاری سه ره کی سه ره هله دانی ئه م گرفته چاره سه ره نه بووه ن، ئه ویش به قه دهغه کردنی زمانی کوردی بووه له و به شانیه که به زۆر به سه ره ولاته کانیندا دابهش کراوه مافی کولتووری و پهروه ده بیان به کوردانی ژێردهستی خو یان په و نه بی نیوه، هه ره بۆیهش هه ره به شه ناچار بووه ئه گه ره به په سمیش نه بیت، به لام لاسایی رینووسی نه ته وه ی سه ره ده ست بکات له چاپه مه نییه کانداهک له عیراق و سووریا و ئیران و تورکیادا ده بی نریت، دواتریش هۆکاری ناوخۆش که هه ره خو مانین وهک فاکتی سروشت و جوگرافیای کوردستان و ههروه ها فاکته سیاسی ناوه خو ش که هیشتا سه ره باری هه بوونی ده زگای کولتووری و ئه کادیمی به لام نه له سه ره رینووسی کی یه کگرتوو پیکهاتووین نه زمانی کی یه کگرتوو، هه ره به شه و خو ی به راست ده زانی ت له به زۆر سه له مانندی دیالیکته که ی خو ی و په تکر دنه وه ی ئه ویت ره باشترین نمونهش سالانی دوا ی راپه رینه که له م به شه ی باشووری کوردستاندا که ئازاد بووین و بووین به خاوه نی

دهسه لاتی نه ته وهی خۆمان وهلی مخابن هیشتا له سه ر زمانیکی به کگرتوویان فه رمی بپک نه هاتووین . به شی یه که م : به ستاندارد کردنی زمانی کوردی و کیشیه کی بی چاره سه ر .

سالانیکی زۆره پسپۆران و شاره زایان و زمانزانانی کورد و هه ندی جار بیانیش قسه له سه ر کیشیه کانی زمانی کوردی ده که ن، که ئاخۆ له به نه ر هتدا ئەم کیشیه چاره سه ر نه بووه له ئیستادا په یوه سه ته به هه بوونی ئەلفوبی جیاواز وهک (ئەلفوبی کوردی به تیپی لاتینی که کوردانی باکوور و رۆژاوا ی کوردستان و هه ندی نووسه رانی نیشته جیی ئەوروپا) که لکی لیوه رده گرن، و پیرای به کاره یانی پیره یه کی زۆری کوردانی دانیشتووی پووسیای فیدرال و که مینه یه کیش له ئەرمه نستان و گورجستان. هه روه ها ئەلفوبی کوردی به تیپی عاره بی که کوردانی باشوور و پۆژه لاتی کوردستان به کاری دینن. یانیش کیشیه که له به نه ر هتدا زیتر په یوه ندی هه یه به جیاوازی شیوه زاره کوردیه کان وهک دیالیکتی کرمانجی باکوور و باشوور ، هه روه ها گۆران و له ک و لوړ و بنزاراوه و بنشیوه زاره کانیا ن، یانیش ئەم کیشیه بیچاره سه ره هه ر له دیرینه وه په یوه ست بووه به نه بوونی قه واره یه کی نه ته وه یی سه ره به خو بو کوردستان، که مخابن چه ند سه ده یه که له لایه ن داگیرکه رانی کوردستانه وه داگیر و دابه ش کراوه، دیاره له ناوه نده رۆشنبیری و په روه رده ییه کان و هه ندی جاریش ناوه نده ئەکا دیمییه کان، چی له هوند و چی له هه نده ران، له لایه ن ژماره یه ک زمانزان و پوونا کبیران و زمانناسی کوردیه وه (ته نانه ت هه ندی جار خه لکانی ناپسپۆر نه شاره زاشن)، خۆیان له قه ره ی باسکردن له کیشیه کانی زمانی ستانداردی کوردی و یه کگرتن و یه کنه گرتن و بوون و نه بوون و هه روه ها ب ه کام شیوه زار بنووسرئ و بخوینرئ و ببیته زمانی فه رمی (هه لبه ت به کاره یانی زمانی فه رمی ته نی بو ده سه لاتی سیاسی و هوکمرانی

دهگه پښتوهه) و کامه دیالیکتیکان په سه نډبې و کام جوړی تیپ) تیپی کوردی_عاره بی)، یان (تیپی لاتینی) هه لږ ټیرین بو زمانه که مان، وپړای ئه وهش باس له وه ده کړئ وه کو چاره سه ریکی کاتی وشه و زاراوه ی ناوچه جیاوازه کانی کوردستان موتوربه و ټیکه ل به یه کتر بکړین بو ئه وهی هه ر هیچ نه بی له م قوئاغه دا که نیشتمان دابهش کراوه و مه سه له ی سنووره سیاسیه کان و جوگرافیای سروشتی و سیستمی سیاسی ئه و رژیمه داگیرکارانه، دان به بوونی زمانی نه ته وه بیمان دانانین، زمانه که شمان به حوکمی زور هوکار بو چهند له هجه و بن له هجه یه ک دابهش بووه، دیاره پښه ی زوری و که می دانیشتمانی به شیکی کوردستان له چاو ئه ویدیکه (نهک پښه ی خوینه وار و ئاخپوه رانی..) یان هه بوونی چهندان زانکو و ناوه نډی ئه کادیمی و زانستی به رامبه ر به وهش نه بوون یان قه ده غه کردنی له به شیکی دیکه ی کوردستاندا، ئه مانه و چهندان باسوخواس دیکه ن، بوونه ته مشتومر و خه می خه لک و خوینه وار و پروناکبیرانی کورد، بوپهش وهک دهره نجام و شوپاندنی زوریک له نووسین و پای جیاوازی ئه و به ریزانه ی ئاماره م پیکردن به تاییه تیش دکتور ئه میری هه سه نیپور، من پیم وایه زورینه ی راوبوچوونه کان له سه ر به ستاندار کردنی زمانی کوردی (یهک ستانداری یان جووت ستانداردی زمانی کوردی که ئاغای هه سه ن پوور و هاوړیکانی دا کوکی له و تیزه ده که ن) به پای من سه بارهت به زور هوکار له م رهوش و قوئاغه دا برپاریکی بپه وده یه، چونکه زمانه که مان به برپاریکی سیاسی نایه ته دی تا پارتیک یان ده سه لاتیک ی سیاسی یان ده زگایه کی کولتوری پرؤزه یه کی ئاوا دابریژئ، پارتیک ی ده سه لاتدار با خاوه نی چهندان ده زگای راگه یانندن و کولتوری و ئه کادیمی بیټ، وه لی له پرؤزه یه کی ئاوا هه ستیار و گه وره دا ناتوانی نووسهران و پروناکبیران ناچار بکات تا په پره وی له م جوړه میتؤده بکه ن، به لکو ئه مه یان بو ئه وه ده گه پښتوهه که بوچوونیک ی باو هه یه پپی وایه له هه ر ناوچه یه ک

یان بهشیکی کوردستان ئەگەر قهوارهیهکی سیاسی بو کوردستان دانی پیدانرا، ئەوا بیگومان ئەم بەشە یان ئەو هەریمە کاریگه‌ری راسته‌وخۆی ده‌بی به‌سەر به‌شه‌کانی دیکه‌ی کوردستان له‌ په‌یره‌وکردنی ئەو شیوه‌زمانه‌ کوردیه، که سه‌ره‌نجام ده‌بیته‌ زمانی فه‌رمی و سیاسی و رۆشنییری ئەو هەریمه، بۆچی؟ چونکه ئەو قه‌واره سیاسییه کوردیه به‌ ئوتۆماتیکی ده‌بیته‌ ناوه‌ندیکی زانستی و سیاسی و ئابووری و رووناکییری بو هه‌موو به‌ش و هەریمه‌کانی دیکه‌ی کوردستان، دیاره به‌ تیه‌یه‌رینی رۆژگار و مکۆم بوونی داووده‌زگا ئەکادیمی و رووناکییری و سیاسیه‌کان و بوونی هۆکاره‌کانی گه‌یاندن و راگه‌یانندن و خویندن و نووسین به‌و شیوه‌زمانه‌ فه‌رمیه (که له‌بنه‌ره‌تا شیوه‌زمانیکی ناوچه‌یه) کاریگه‌ری راسته‌وخۆ و ئەکتیکی به‌سەر ناوچه‌کانی دیکه ده‌بی، هه‌روه‌کو ده‌یان ساله ئەم ئەزمونه له‌ به‌شیکی کوردستانی باشووردا به‌دی کراوه، تا ئیستاکه‌ش سه‌رجه‌م زمانی فه‌رمی سه‌رکردایه‌تی سیاسی و ئەکادیمی و رووناکییران به‌ شیوه‌زمانی کرمانجی باشوور (که به‌هه‌له‌ پێی ده‌گوتریت سۆرانی) بووه، هه‌روه‌ها له‌ رابردوودا و هه‌نووکه‌ش هه‌ژموونی به‌سەر ناوچه‌کانی دیکه‌ی ئەم هه‌ریمه‌دا هه‌بووه، بیگومان ره‌تکردنه‌وه‌ی ئەم ئەزمونه‌ش له‌م قۆناغه‌دا ته‌نانه‌ت بو داها‌توش ئەگەر کاریکی مه‌حال نه‌بی، به‌لام سه‌خت و ئاسته‌مه، چونکه له‌ واقیعه‌دا هیچ شیوه‌زمانیکی دیکه ناتوانی بیته‌ ئەلته‌رناتیکی شیوه‌زمانی کرمانجی باشوور، چی له‌م هه‌ریمه چی له‌ به‌شه‌کانی دیکه‌ی کوردستان. بۆچوونیکی دیکه هه‌یه پێی وایه که مه‌رج نییه قه‌واره‌ی سیاسی زمانیکی ستاندار و دروست بکات یان شیوه‌زمانی ناوچه‌یه‌ک زال بکات به‌سەر ئەوانی دیکه‌دا. به‌لگه‌ش ئەوه‌ی که تورک‌زمانه‌کانی ولاتانی تورکیا و ئازهربايجان و تورکمانستان و تورکستان و ئۆزبه‌کستان و قه‌رغیزستان و هه‌ر ولاته و شیوه‌زاری لۆکالی خۆیان هه‌یه، ئەگه‌رچی ئەم تورک‌زمانانه خاوه‌ن

دهولهتی سهربهخوی نهتهوهیی خویانن و بهدهیان بگره بهسهدان مهلبهندی ئەکادیمی و زانستی و زمانهوانی و پووناکبیریان ههیه، بهلام به درپژایی سهدی رابردوو نهیانتوانیوه زمانیکی ستاندارد بو تورکزمانهکانی خویان پیکهوهنن، بهلکو ههنووکهش ههر ولاته و بهشیوهزمانی جیاوازی خویان قسه دهکهن، لهم رهوشه دا رهنکه ئەزموونی ولاتیکی مهزن و فرهزمان و شیوهزمانی جیاواز و فرهتهوهی وهک هیندستان باشتترین ئەزموون بوو بی، که سهبارت به فرهئیتی و نهتهوهیی و زمان و دیالکتیکی جیاواز سهرهناجم زماناسهکانیان برپاریان دا زمانی ئینگلیزی وهک زمانیکی فهومی بهکاربهینن و بیکه به زمانی فهومی و هاوبهشی ولاتهکهیان تا ههموو هاوولاتیانی هیندستان قسهی پی بکهن و بخوینن و بنووسن، لهم بوارهشدا ئەوهندهی قازانجیان کردووه، دیاره بیگومان زیانیان پی نهگهیهوه، چونکه لهپال ئەم زمانه بیانیهش بایهخیان به زمان و شیوهزمانه لوکالییهکانی ولاتهکهی خویان داوه. رهنگه ئەم نمونهیه بو ولاتانی ئەفهریقیا و ئەمهریکای لاتینیش بهسود و راست بوو بی، کاتی ئەو ولاتانه که له بنهپهتا زمانیکی نهتهوهیی سهربهخویشیان نهبووه بهلکو کومهلیک زمانی هوزو تیرهی دواکهوتووی بی فرههنگ و بوون، بهلام ئەوانیش هوشمهندانه برپاری ئەوهیاندا زمانهکانی وهک ئیسپانی و فرههنگی و ئینگلیزی بکهنه زمانی فهومیخویان بیئهوهی ئەم زمانانه ههژمونیان هه بی بهسهر ههستی نهتهوهیی ئەوان و هوکاریک بن بو قهرکردنی زمانهکهیان وهک چوون سهدان ساله زمانهکانی نهتهوه سهردهستهکانی داگیرکه رانی کوردستان له ریی زمانهوه سیاسهتی شوڤینیانهی خویان پهپهرو کردووه، نکوولی له زمانی کوردی ههریمهکانی بندهستی خویان دهکهن، ههریویهش دهبینین یهکیک له خهسلته گرنهگهکانی خهباتی سیاسی کوردانی باکوور داکوکیکردنه له به فهرمیکردن و خویندنه به زمانی کوردی. بهلام ناخو ئەم پرینسیپه بو دۆزی زمانی کورد باشه

په پیره و بکریت، واته په نا ببهینه بهر زمانیکي جیهانی وهک ئینگلیزی و بیکهینه زمانی فهرمی ولاته که مان.

جا ئه گهر واقع بیان خه یال له داهاتوودا ئه گهر کوردستان سه روهری سیاسی خوئی وه دهست هینا و بوو به خاوهن قه واره ی نه ته وه بی خوئی که ئه مه خواستی هه موو کوردیکی دل سوژه و نیشتمان که شی یه کی گرت ه وه و بوو به ده ولت، ده کری بو چاره سه رکردنی ئه وه هه موو شیوه زمان و دیالیکته جیاوازانه، په نا ببریته بهر به فهرمی کردنی شیوه زمانیکي پیشکه وتووی خوئی له پال به کارهینانی زمانیکي جیهانی وهک زمانی ئینگلیزی و له گهل ئه وه شدا بو قوناغیک بیان ماوه یه کی کاتی دیارکراو له ههر ههریمیکدا تایبه تمه ندیتی شیوه زمانه لوکالیه کان پاریزریت تا هیچ گرفتیکي دهروونی و ههستی شوئینی ناوچه گهریش بو شیوه زار و ده قهره کوردیبه کان دروست نه بیته.

مخابن ماوه یه که دهنگیکي نه ساز لیږه و له وئ له که ناله میدیایی و هه ندئ جاریش له سه ر پوو پهری روژنامه کان پهیدا بووه زور به مکوورپونه وه داخواری ئه وه دهکن که ههر ناوچه یه و به شیوه زاری خویان له سه ر ئاستی فه مانگه حکومیه کان (به تایبه تی په روه رده و فیړکردن) بخوینن و بنووسن، هه لبهت ئه م داوایه به ریخوشکردن بو هه ندئ دهنگی دیکه که ئه وانیش به هه مان ریتم داوا بکه ن به شیوه زاری لوکالی خویان بنووسن و بخوینن،

به رای من له م رهوشه ناله باره ی کوردستان که له لایه ن داگیرکه ران دان به بوونی زمان و کولتووری کورد و ناسنامه ی نه ته وه بی نه تراوه، کورده کانی ئه م به شانه ش مافی روژنبری و خویندن و نووسینیان پی رهوا نه بینه راه و هیشتا خاوهنی داووده زگای ئه کادیمی و زانستی و په روه رده یی و رووناکبیری خویان نین، داواکردنیکي ئاوا له کوتینی ئاسنی سارد دهچی، چونکه جگه له زیانگه یانندن به ئینتیمای

نه ته وهی بی کورد و فەر هه نکه که ی، شتیکی دیکه ی لی نایه ته به ره هم، به پیچه وانه وهش ئه و شیوه زمانه فهرمییه ی که به کرمانجی باشوور ناسراوه و وهک سه رچاوه ی ئه ده بی و فیکری و زانستی، سالانیکی زوره خزمه تی به بزافی پروونا کبیری و زانستی و پهروه ده یی کورد کردووه، ئه وه ی هه شبووه ئه ویش له بار ده چی. چونکه کهس ناکاری نکولی له وه بکات که شیوه زاری کرمانجی باشوور زیتر له سه ده ونیویکه بوته خاوه نی میراتیکی ئه ده بی و فەر هه نگی ده وله مه ند، به ده یان هه زار کتیب و سه رچاوه ی زانستی و ئه کادیمی له بواره کانی ئه ده ب و هونه ر و ته نانه ت زانست و زانیاریشدا به و شیوه زاره هه یه و چاپ و بلاکراوه ته وه و له کتیبخانه کاندایه کو سه رچاوه سوودیان لیوه ده گیرئ، ئایا ده کریت به بریاریکی ئاوا کتوپر و سوژدارانه پشت له و سه رچاوه گرانبه هایانه بکریت و ئه وه ی هه شمانه له ده ستی به ده یان؟.

دوای راپه رینی به هاری 1991 و دامه زرانندی په رله مان و داووده زگا کانی حکومه تی هه رییم و سه ره له دانی میدیای کوردی ئه ویش به هه بوونی چه ندان روژنامه و گوڤار و که ناله کانی راگه یاندنی وهک رادیو و ته له فزیونه لۆکالی و ئاسمانییه کان، سه ره رای ئه وهش چه ندین که نالی دیکه ی کوردیش هه ن ده بینرین و ده بیسترین که له ده ره وه ی هه رییمی کوردستانه وه خه لک و بینه ران و بیسه ران و خوینه ران شوپاندنی هه وال و باس و خواسه کانیان ده کن، ئه و که ناله نه ش ئه گه رچی له هه ندی و لاتانی ده ره وه ی کوردستاندا یان ئه وروپا و ئه مه ریکاوه په خشه کانیان ده گه نه ناو مالی کورد. دوورو نزیک خویمان له قه ره ی رهوشی سیاسی و کومه لایه تی و فەر هه نگی کومه لگای کوردستان ده دن. سه رباری هه موو ئه و جیاوازیبانه ی که ئه مرپۆ که به سانایی هه ست پی ده کرین گوڤرانیکی نه وعی له رهوشی روژنامه گه ری و میدیای کوردیدا به دی ده کریت، ئه گه ر ئه م رهوش و گوڤرانکارییه له گه ل سه رده میکی واته پیش راپه رین به راورد بکه یان که ئه وساکه

نوزه په کیش نه بوو به ناوی میدیای کوردی که له لای خودی کورده وه ((نهک بیگانه وه)) به ریوه ده چوو، بویه ئاساییه کاتی ته ماشا ده که یین ئامرازه کانی راگه یاندن له کوردستاندا به سوپایه ک کادیری راگه یاندنه وه له هه ریومی کوردستاندا شه و ده خنه سه ر پوژ له سه رجه م بواره جیاوازه کانی روژنامه گه ربی سیاسی و کومه لایه تی و ئابووری و روژنبیری و وه رژی و ههروه ها که ناله حیزبی و حکوومی و تاراده یه ک ئه هلییه کانیش کاتی ئه وه هاتوو به پرسین، بوچی ئیمه نه مان توانیوه به زمانیکی یه کگرتوو رای گشتیی شه قامی کوردی له ئاستی مه سه له گه رم و هه نوو که ییه کانی (ئو کیشانه ی په یوه ندی به زمانی هاوبه شی نیوان هاوولاتیانی کوردستان هه یه له چاره سه رکردنی ژیرانه ی سیاسی و ئابووری و کومه لایه تییه کانی ناوه وه و دهره وه ی کوردستان یان ئه وه هه ره شه و گوره شانه ی که له ناوه وه و دهره وه تا ئاسایشی نه ته وه یی کوردستان ده خنه به رده م تراژیدیایه ک، که چی هیشتا رای گشتی له ولاتی ئیمه دا به سانایی دروست نه بووه و نابی، راگه یاندن و روژنامه گه ربی ناتوانی ببیته هۆکاریک بو دروستبوونی زمانیکی فه رمی . دواتر راگه یاندن و میدیای کوردی ببیته سه کویه ک بو مه شووره تیپکردنی تاک و کومه لی کورد له چاره سه رکردنی گرفته سیاسی و کومه لایه تی و ئابوورییه کان، دواجاریش ئیعتیباریک بو تاک و کومه لی کورد بگه ریښته وه که مروقی کوردیش وه ک باقی مروقی نیو کومه لگا شارستانیه کانی مافی به شداریکردنی هه یه له پرسه نه ته وه یی و نیشتمانییه کان وه ک چون ئه وه ئه رکانه ی له سه ر شانه که له کاتی ته نگزه و قهیرانه کاندایا کانه ئه نجامی داوه و خو شبه ختانه ش قوربانی بو ده دات.

له ماوه ی سالانی رابردوو که به شیک له باشووری کوردستانی خرایه ژیر چه تری پاراستنی هیزه هاوپه یمانه کان (زوئی ئارام) بو هه ر سی پاریزگای هه ریومی کوردستان دابین کراو دواتر به هه لبژاردنیکی گشتی

پهرله‌مان و حکومته‌تی کوردستان دامه‌زرا. په‌راویزیکی ئازادی له‌و هه‌ریمه‌دا هاته‌ کایه‌وه و ده‌سه‌لاتیکی لۆکالی (ئابووری لاواز و پشت به‌ستوو به‌گومرگ و باجی ده‌رامه‌ت و خانوبه‌ره و هه‌ندی فه‌رمانگه‌ی خزمه‌تگوزاری نه‌ک به‌ره‌مه‌ینه‌ری که سه‌ره‌نجام چه‌ندین گرفت و دواتر شه‌ری ناوخوی هینایه‌ ئاراهه‌)) رۆلی میدیای کوردی له‌ قۆناغی شه‌ری ناوه‌خۆدا رۆلکی یه‌کجار نه‌گه‌تیف و نمونه‌یه‌کی ناشارستانی و نه‌ته‌وه په‌روه‌رانه‌ بوو که چه‌ندین پیشیلکاری چ به‌نوسین و چ به‌ په‌فتار ده‌ره‌ق به‌ ده‌زگاکانی راگه‌یاندن و کادیرانی راگه‌یاندنی لایه‌نه‌ شه‌رکه‌رو هاوپه‌یمانه‌کانیان ئه‌نجام دراو یه‌کیک له‌ خه‌سه‌له‌ته‌ هه‌ره‌ دزیوه‌کانی ئه‌م شه‌ره‌ ئیعلامیه‌ش چه‌واشه‌کردنی رای گشتی خه‌لکی کوردستان و بوختان و درۆ هه‌لبه‌ستن بوو به‌رامبه‌ر به‌ میژووی ئه‌و حیزبه‌ و که‌سایه‌تییه‌ سیاسیه‌که که له‌رۆژگاری رابردوو رۆلکی دیاریان هه‌بوو له‌ بزاقی رزگاریخوازی گه‌لی کوردستاندا.

له‌و قۆناغه‌دا زمانی تانه‌ و ته‌شه‌ر و سووکایه‌تی بیکردن یه‌کیک بووه له‌ خه‌سه‌له‌ته‌ هه‌ره‌ دیاره‌کانی رۆژنامه‌گه‌ری و راگه‌یاندنی کوردی، دوی هیوربوونه‌وه‌ی په‌وشی شه‌ر و به‌رقه‌راربوونی ئاشتی، له‌و نیوانه‌دا سه‌باره‌ت به‌ هه‌بوونی جو‌ره‌ په‌راویزیکی ئازادی (دیارکراو) و که‌شیکی نیمچه‌ دیموکراسی چه‌ندین که‌نالی میدیایی له‌لایه‌ن حزبه‌کانی گۆره‌پانی سیاسی کوردستان دروست بوون و هه‌لبه‌ت له‌پرووی ژماره‌وه نه‌ک جو‌ره‌وه ئه‌گه‌ر چی ئه‌م که‌نالانه‌ له‌لایه‌ن حزب و ریکخراوه‌ سیاسیه‌کانه‌وه قۆرخ کران. نه‌یان هیشته‌ ده‌رفه‌تیک بو میدیای ئازاد و ئه‌هلی فه‌راهه‌م بکه‌ن و ریکگ خۆش بکه‌ن تا رۆژنامه‌ و گوڤار و رادیو و ته‌له‌فزیۆنی ئه‌هلی نه‌ک ئه‌وانه‌ش به‌ناوی که‌نالی میدیای ئه‌هلی و ئازاد مۆله‌تیان پیدرا، به‌لام له‌ راستیدا ژیریبه‌ژیر له‌لایه‌ن حیزب و حکومته‌تی ده‌سه‌لاتداره‌وه له‌ پرووی دارایی و سیاسیه‌وه پشتگیریان لێ ده‌کرێ تا که‌نال هه‌لییه‌کان بتوانن له‌ ریکگی خۆیانه‌وه گوزارش له‌

رای گشتی و خواستی کۆمه‌لانی خه‌لک بکه‌ن و زۆربه‌ی پۆشنبیرانی دهره‌وه‌ی حیزبی ده‌سه‌لات به‌شداری دیالۆگه‌کانی له‌مه‌ر دیموکراسیه‌ت و گرفته‌هه‌نووکه‌ییه‌کانی خه‌لکی کوردستان بکه‌ن که ئه‌مه‌شیان به‌کێکه له پره‌نسیپه‌کانی پراکتیزه‌کردنی چه‌مه‌که‌کانی دیموکراسی و راپه‌راندنی ئه‌رکه هه‌نووکه‌ییه‌کانی کۆمه‌لگای مه‌ده‌نی که سالانیکه میدیای حیزب و ده‌سه‌لاتی کوردی له‌سه‌ر ئاستی ناوه‌وه‌و دهره‌وه‌ی کوردستاندا بانگه‌شه‌ی بۆ ده‌کات و له رای گشتی راده‌گه‌یه‌نی که کوردستان کۆمه‌لگایه‌کی مه‌ده‌نی و سیسته‌می حکومرانییه‌که‌ش دیموکراسییه‌کی بئۆینه‌یه له ناوچه‌که‌دا، خه‌لک بئ جیاوازی ئینتیمای سیاسی و ئایدیۆلۆژی بۆ هه‌یه راشکاوانه گوزارش له رابوؤچوونه‌کانیان بکه‌ن و داکۆکی له مافه‌کانی مرۆقی کورد و ئازادی چاپه‌مه‌نی و بلاوکردنه‌وه و راگه‌یاندن بکه‌ن، بۆیه ئیمه کاتی که باسی میدیایه‌کی ئازاد و سه‌ربه‌خۆ ده‌که‌ین له کاتی‌کدا میدیای ئازاد و سه‌ربه‌خۆ له کوردستاندا رینووسیکی ستانداردی زمانی کوردی بوونی نییه. هه‌ق وایه که‌ناله‌ حزبی و حکومیه‌کان زیتر دهره‌فت به پۆشنبیرانی ئازاد و سه‌ربه‌خۆ بدن باس له مه‌سه‌له چاره‌نووسازه‌کان بکه‌ن که په‌یوه‌ستن به ژبانی سه‌رجه‌می خه‌لکی کوردستان و چاره‌نووسی هاوبه‌شیان له و میانه‌دا ئالۆگۆری به‌رده‌وامی جیاوازی ئه‌و وتووێژه به‌ر‌فراوانه‌ی خه‌لک و پۆشنبیرانی بیرو‌را جیاوازی، پیموایه زیتر خزمه‌ت به ره‌وشی سیاسی و فه‌ره‌هنگی کوردستان ده‌گه‌یه‌نیت نه‌ک به پیچ‌ه‌وانه که مخابین هه‌تا ئیستا راگه‌یاندنی کوردی له‌لایه‌ن چه‌ند رووناکبیریکی حیزبه‌وه قۆرخ کراون و سه‌کۆیه‌کانیش دهر‌برینیان هه‌ر ته‌نها بۆ خۆیان قۆرخ کردووه. هه‌نووکه کاتی ئه‌وه‌ش هاتووه ته‌لیسمی ئه‌م قۆرخ‌کردنه وردوخاش بکری و ده‌روازه‌یه‌کی والا بخریته به‌رده‌م رووناکبیران و رۆژنامه‌نووسانی دیکه‌ی کوردستان ئه‌ویش به‌مه‌به‌ستی

زیتیر خزمه تکردنی پرۆسهی راگه یاندنیکی دروست و ته و او کردنی پرۆسهی دیمو کراسی رۆژنامه وانی له کوردستاندا.

بهشی سییهم : رۆلی راگه یاندن له گه شه پیدانی زمان

ده کرئ کایه ی راگه یاندن له رهوشیکی نائاسایی وهک ئه مرۆی کوردستاندا رۆلیکی کارا بگێرئ له گه شه پیدانی زمانی کوردیدا ئه ویش به چاودێری ئۆرگانه کانی حکوومهت و هاوتاکردنیان به دهقه یاسایی و دهستوورییه کانی و ئاستی گونجاندنیان له گه ل بهرژه و هندییه کانی خه لکدا. ههروهها به چاودێریکردنی پیشیلکارییه کانی زمانی کوردی له دهره وهی دامه زراوه فهرمییه کاندا، بۆ نمونه له ناو (بازار و مۆله کاند) دا واته لیپرسینه وهی حکوومهت له رۆلی خووی له راگرتنی ئه و جوړه پیشیلکارییه کانی که دووچار ی دهبنه وه، له وانهش رهفتاری توندوتیزی و بیکاری هتد ...

فهراهه مکردنی رۆشنبیری یاسایی ئه رکیکی دیکه ی کایه ی راگه یاندنه که ده بئ کاری بۆ بکات. چونکه کهس ناتوانئ رۆلی پۆزه تیقی میدیاکان فه رامۆش بکات له فهراهه مکردنی رۆشنبیری یاساییدا لای هاوولاتیان و ههروهها ئالیه تی پراکتیزه کردنی سنوره کانیان پئ ئاشنا بکات و چاودێری پیشیلکارییه کانی برگه و ماده کانی دهستور له وانهش جو داگردنه وهی دهسه لاته کانی و دهستیوه رنه دانی هه یچ دهسه لاتیک به کاری ئه وهی دیکه وه، ههروهها بایه خدان به کهشفکردن و دهرخستنی گهنده لی به گشت شیوه کانی، دیاره گهنده لیش له و دیارده ترسناکانه یه که بلا و بوونه وهی هه ره شه یه کی گه وره یه له سه ر پیشیلکارییه کانی مافی مرۆف و ئازادییه کانی، له و پیناوه شدا میدیاکان ده کارن رۆلیکی کارا بگێرن له وه دهرخستنی هه ر پووینیکی گهنده لی، جا ئه م گهنده لییه گه وره بیته یان بچوک.

بهشی پینجهم: ئالۆزی زمانی نووسین له رۆژنامهگه‌ری و میدیای کوردیدا

له دیمانهیه‌کدا له رۆماننووسی ناوداری فه‌ره‌نسی، فرانسوا ساگانیان پرسى: چ شتی له‌و وتاره ره‌خنه‌بیانه‌ی که له‌سه‌ر رۆمانه‌که‌ت (ئهی خه‌م به‌یانی باش) نووسراوه فی‌ری بووی، له وه‌رامدا ده‌لی: هیچ شتی فی‌ر نه‌بووم، چونکه ئه‌وان له شتی‌ک ده‌دوین که هه‌رگیز مه‌به‌ستی من نه‌بووه، به‌ر له سه‌ده‌یه‌ک لای نووسه‌رانی رۆژاوا مۆدی‌لی ستایلیکی نووسینی ئالۆز سه‌ری هه‌ل‌دا، که تارا‌ده‌یه‌ک ئه‌و ئالۆزییه له نووسیندا ببووه ئامانجیک لای ئه‌و نووسه‌رانه‌ی که به دوا‌ی کورتترین پ‌یگادا ده‌گه‌ران بۆ خۆناساندن و شو‌ره‌ت په‌یدا‌کردن، چونکه ئه‌وانه پ‌ییان وابوو ئاشکرا و پ‌وونی له نووسینی ده‌قی ئه‌ده‌بی وه‌ک شیع‌ر و چیرۆک و وتار و لی‌کۆلینه‌وه‌ی ره‌خنه‌بییدا، واته پ‌ی نه‌گه‌شیستنی ه‌زری و هونه‌ری و ئه‌فراندنی نووسه‌ره‌که، هه‌لبه‌ت ئه‌مه به‌ر له سه‌ده‌یه‌ک تا نیو سه‌ده له رۆژاوا باو و مۆدی‌لی نووسین بوو، وه‌لی لای خۆمان هه‌ندئ له نووسه‌رانی کورد بۆ ئه‌وه‌ی بیسه‌لمینن که ده‌قه‌کانیان گه‌شیستۆته ئاستیکی بال‌ا و به جیهانی بوون، هه‌ر بۆیه‌ش په‌نایان بردۆته به‌ر ئه‌و ستایله له ئالۆزی نووسین و برینی تخوبه‌کانی زمان و یاسا‌کانی، (ئ‌یگۆر براون) ده‌لی: جا ئه‌گه‌ر ئه‌ده‌ب و هونه‌ر له‌یه‌ک سه‌رچاوه‌ی مه‌عریفیدا هه‌لبقولین، ئه‌وا ئه‌و هونه‌رمه‌نده‌ی مه‌به‌سته تاییه‌تبییه‌که‌ی خۆی نه‌زانئ هه‌رته‌نی کار بۆ دیوی ده‌روه و روواله‌ت بکات، لی ئه‌گه‌ر بشزانئ و نه‌توانئ گوزارشتی لی بکات، ئه‌وا بیگومان بی‌توانایی ئه‌و هونه‌رمه‌نده نیشان ده‌دات، بیگومان ئه‌م بۆچوونه له‌سه‌ر ده‌قی ئه‌ده‌بیشدا جیه‌جی ده‌کریت، به‌تاییه‌تیش بۆ ئه‌و نووسه‌رانه‌ی که مه‌به‌سته‌کانی نووسینی خۆیان نازانن و نا‌کارن به سانایی به خوینه‌رانی بگه‌یه‌نن، ئه‌گه‌ر بشزانن ئه‌وا ناتوانن گوزارشتی لی بکه‌ن، ئه‌وا بی‌توانایی ئه‌وان نیشان ده‌دات، له‌وانه‌ش هه‌ندئ له ره‌خنه‌گران

لئیکۆلینه وه کانیان به چینیکی زمانهوانی ئالۆز به رههم دههینن، له ئاکامی به گه پرخستنی هه ندی وشه و زاراهوی نامۆ ته نانهت گواستنه وه و به کارهینانی هه ندی رستهی نامۆ، که نووسه ره که هه ندی جار بو خۆشی تیی ناگات، لیره دا به مه به سستی هاوچه رخیتی و نوپخوازی ئالۆزی له نووسیندا ده بیته ئامانجی سه ره کی ئه و جوړه نووسه رانه، زۆر جاریش له خشته بردنی خۆینه رانی که مئه زموون و نه شاره زا له زمانه بیانیه کان، باشه سروشتی رۆحی سه رده م چ په یوه ندیه کی به به کارهینانی وشه و زاراه و رستهی نامۆ هه یه، راسته ئیمه دژی ساده و ساکاریین له دارشنتی هه ر ده قیکی ئه ده بیدا به تایبه تیش نووسینه ره خنه ییه کان، چونکه له بنه رته دا به ره مه هینانی زمانی ده قی ئه ده بی به ره هم هینانیکي هونه ری بالایه و جیاوازه له گه ل ئه و زمانه باوه ی قسه ی پیده کریت، من هه موو جار ئه و نوکته یه بو هاورییانم ده گیرمه وه که تیگه یشتن له ده قیکی ئه ده بی که به زمانیکی بیانی وه ک فارسی و عه ره بی نووسراوه ، بو من زۆر ساناته ره له و ده قانه ی که هه ندی نووسه ر وه ک سه رچاوه یه کی به ره هم ها تووی هزی خویان به کاری ده هینن، به لام ئه فسوس نا کارن راستگو یانه و به راشکاوی واتا و مه به سته کانی نووسه ره ئه سلیه که وه ک خۆی بگو یزنه وه به خۆینه ران بگه یه نن.

به شی شه شه م: پرۆسه ی وه رگی ران له که ناله کانی را گه یانندا:

سالانه و مانگانه ته نانهت هه فتانه ش چه ندان کتییی وه رگی ردر او له زمانه بیانیه کانه وه بو کوردی ته رجه مه ده کرین، هه یانه شایسته ی ستایش و پیزانینن، لی مخابن هه شیانه شیایوی ئه وه نین نه ک هه ر بخو یزینه وه به لکه ته ماشاش بکرین، چونکه هه یچ رپسا و یاسایه ک و پیوه ری وه رگی ران له خو ناگریت، هه ر بو یه ش پر سیاره که لیره دا خۆی قووت ده کاته وه، ئایا مه رجه وه رگی ر له کاتی وه رگی رانی هه ر ده قی کدا

واتای دهقه ئەسلییه که بگهیه نیت، یانیش بۆ ههیه به پپی خواست و مهزاجی خودی خۆی ئەو وەرگیپانهی که بۆ خۆی دهیهوئ دهستکاری دهقه که بکات، وهک کورنکردنه وه یان ئیختیزالکردن، که وایه ئەدی مه بهست چیه له وهی که دهگوترئ وەرگیپ دهبی شیوازی دهربرینی نووسهر بپاریزیت، له کاتی که ئیمه ده زانین ههر زمانیک تایبه تمه ندیتی خۆی ههیه له رووی سینتاکس و ئیدیوم و مؤرفۆلۆژیدا له زمانه که دیکه دا جوئی ده کاته وه، وەرگیپ ده توانی زمانیکی گونجاو له گه له دهقه ئەسلییه که بدۆزیته وه، که خوینهر له کاتی خویندنه وهی بابه ته وەرگیپ دراوه که دوچاری گریوگۆله و تاسه نهیهت، یان له کاتی ههلبژاردنی وشه و دهسته وازهی دروست و خوشتاوازا ئهرکی وەرگیپی شارهزا چیه، ئاخۆ بۆ ههیه وەرگیپ په نا ببا ته بهر قاموسی وشه و زاراوهی ناوچه و دهقهره جیاوازه کان یان دهقه وەرگیپ دراوه که پر کات له وشه و زاراوهی بیانی که له ئیستا که دا هه ندی که له وەرگیپ ره کان له بهر کهم شاره زاییان ئەم شیوازه به کار دینن، باشه ده زگاکانی بلاو کردنه وهی تایبهت به وەرگیپان رۆل و ئهرکیان چیه له جویکردنه وهی بابه تیکی وەرگیپ دراوی باش له بابه تیکی وەرگیپ دراوی خراپدا، وەرگیپی باش و کارامه چۆن ده کاری له وەرگیپانه که یدا بنه ما و ریزمانی نووسهره که له بهرچاو بگریت، له وان هس کورتی یان دریزد اد رپی نووسینه که چۆن ره چاو ده کات، چونکه زۆرینه ی نووسهرانی ئیمه له نووسیندا کی شه ی خالبه ندی بیان ههیه، ئەدی ده بی وەرگیپ چ بایه خیک به خالبه ندی بدات، و چ جو ره وەرگیپانیک چیرئ دهقه ئەسله که ده پاریزئ و خوینهریش ماندوو ناکات. نها زۆر له وەرگیپ ره کان په نا ده به نه بهر فره هنگی وشه و زاراوه کان، ئیستا کاری وەرگیپان بووته به شیک له بازرگانیکردن نهک بهرپر سیاریه تی، که واته وەرگیپان نه بوته پرۆسه یه کی مه عریفی له ناو ئیمه ی کورددا، له کاتی که دا توانستی ماددی و مانه وهی بۆ ئەم پرۆسه یه ش دابین کراوه،

ئەگەر هەموومان لەسەر ئەو بۆچوونە مکوور بین وەرگێران پرۆسەییەکی هونەری و زانستی، لە هەمان کاتیشدا داھێنانە، وەرگێری کارامە و پرۆفیشنال دەکاری داھێنەرانی لەو تیکستە وەرگێراوەدا بئافرینی، بەلام مەرجە بنەرەتیەکی لەوەدایە کە گەرەکی زمانەکی دیکە وەک زمانی دایکی خۆی بە تەواوی ئاشنا بیت، واتە شارەزا بە هەموو دەلیقە زمانەوانی و وشەسازی و زاراوەسازی و ئیدیۆمەکاندا کە تاییبەتەندی زمانە بیانییەکان، لە بەرچقەکردنی هەر دەقیکی بیانیدا تاوانیکی گەورە ئەنجام دەدریت کاتیکی کەسی وەرگێر پەنا دەباتە بەر بەرچقەیی وشە بەوشە یان دێر بەدێر تەنانەت کۆپلە بەکۆپلەش، هیشتا وەرگێران لای ئیمە نەبۆتە پرۆسەییەکی رۆشنبیری و زانستی ئەگینا کوا ئەو وەرگێرە پرۆفیشنالانی کە پیشەیان هەر تەنھا وەرگێران بێ، لەم چەند سالانەی دواییدا چەندان سەرچاوە و کتیبی جوړاوجۆر بو زمانەکەمان وەرگێردران، بەلام چۆن وەرگێرانیک... رەنگە تارادەییەکی دەستخۆشی لە هەولێ چەند وەرگێریکی بەتوانا بکریت، بەلام هیشتا زۆری ماوە کە ئیمە کوردیش بگەینە ئاستی ئەزموونی ولاتانی تر لەو پرۆسە پر بایەخە وەرگێراندا لە هەمووشی گرنگتر پرۆسە وەرگێرانی بە پێچەوانە واتە لەزمانی کوردییەو بو زمانە بیانیەکان، مخابن ئەم هەولەش زۆر دەگمەنە و تارادەییەکی لە خانەیی نەبوون دایە لە کاتیکی گەرەکی خۆینەرانی گەلانی دیکەش لە رپی وەرگێرانی شاکارە ئەدەبی و هونەری و رۆشنبیریەکانی ئیمە بزانی، کە ئیمە ئەدەبی کوردیش ئەدەبی نەتەوہییەکی زیندووی سەر ئەو گۆی زەمینەییە و خاوەن داھێنانی کولتووری تاییبەت بە خۆمانین، نازانم ئەم وتەییەم لە کوئی خۆیندۆتەوہ کە رەخنەگریک لەمەرپ هونەری وەرگێرانەوہ ئیژی: ((وەرگێران وەک پرۆسەیی نەشتەرگەری وایە، کە مرۆقیکی ساغ نەشتەرگەرییەکی قورس بکری لە ئاکامدا یان ئەوہتا دەمری یان ئەوہتا ئەگەر سەلامەتیش بیت،

ئەوا وەکو جاران بە سانایی ساغ و سەلامەت دەرناچی، نووسەرێکی ئیتالیش پێی وایە وەرگیڕان تاوانە و وەرگیڕیش تاوانبار، رایەکی دیکەش لەمەر پڕۆسە وەرگیڕانەو هەیه که دەلی دەقی وەرگیڕدراو وەک دیوی ژێرەوی مافور وایە جوانی نەخش و نیگارو چینیەکهی لە دەست دەدات ((، بەهەر حال پابوچوون لەمەر وەرگیڕان زۆرە و زۆریش لەسەر یەک پرا ناتەباو ناکۆکن. بەلام رەنگە بۆ ئیمە کورد که ئەوەندە بواری هونەری وەرگیڕانمان بۆ نەرەخساو، سەبارەت بە نەبوونی دەزگایەکی چاپەمەنی یان کۆمەڵەیهکی تاییەت بە وەرگیڕان، یان لایەنی کەم بوونی گۆفاریکی تاییەت بە هونەری وەرگیڕان دوچاری زۆر لە کێشە زما و زاراوی ستاندارد هاتووین، یەکیک لەو گرفتانهش نەبوونی پەیف و زاراوی زانستی و یاساییە (مەبەستم زاراوگەلی غەیرە ئەدەبی) چونکه لەو رۆووە نەمان توانیووە کەلک لە کتیبگەلی زانستی وەرگری و بۆ زما خۆمان بەرچقە ی بکەین تا هەر هەموومان لەسەر وشەیهک یان زاراوێهک کۆک بین.

پۆژانە ئەم دیاردەیه لە کەنالهکانی رادیۆ و تەلەفزیۆنەکاندا بە زەقی دینە بەرچاو، هەر یارۆیه بە ئارەزووی خۆی وشەیهک، زاراوێهک دادەتاشی و ئالتهرناتیفیک بۆ پەیفە بیانییهکان بەکار دینێ. وێرای وەرگیڕانی دەقیک، که زۆرجار هەست دەکە ی وەرگیڕانیکی حەرفییە و دوور لە مەبەست و ناواخی دەقە ئەسلییهکە، ئەگەر خۆی نووسەری دەقە لی وەرگیڕاوه که بە زما کوردی دەقەکهی خۆی بخوینیتەو، رەنگە نکولی لە بەر هەمەکهی خۆی بکات و بلی حاشا ئەو من نەمنوسیوه. هەلبەت کۆمەلێک فاکتەر و هۆکار هەن، که ئاماژە بە سەقەتی وەرگیڕان دەکەن بۆ زما کوردی (رەنگە سەبارەت بە سستی و کەمی وەرگیڕان لە زما کوردییەو بۆ زما بیگانه ئەم دیاردەیه زۆر ئاشکرا نەبی)، چونکه لەم بواردە وەرگیڕی پەسپۆرمان کەم و دانسقەن یان هەر نین، هەر ئەمەشه وای کردوو

کولتووری کوردی نه بیته پردیک بو ئاشنا بوونی گهلانی جیهان به ئه دەب و هونه ر و که له پووره که مان بو جیهانی نه بوونی کولتووری کوردی. زمانه که مان ئه گه رچی تا کو تایی ئه م سه ده یه ش نه بووه به زمانیکی ستاندارد، تا که لک له هه موو په یف و زاراوه جیاوازه کانی دیالیکته کانی کوردی وه ربگی ری، هه ر بو یه ش خو ینه رانی کورد بو خو یندنه وه ی ده قیک به شیوازی دیکه وه ک کرمانجی یان زازاکی، ناچار ده بی په نا بباته به ر فه ره نگوک، ئه گه ر چی له م رووه وه ش کاریکی وه ها نه کراوه تا سه رجه م وشه گهل و زاراوه کانی زمانی کوردی له یه ک فه ره نگی گه وره دا خر بکر یته وه شرو فیه بکر یی (جا نازانم) قاموسی زمانی کوردی) یه که ی ئاو ره حمانی زه بیجی که ته نها دوو به شی به چاپ گه یه نراو هه ژده به شه که ی دیکه ی دوای مردنی چی لی هات؟ یان قاموسی (هه نبانه بو ری نه) ی مام هه ژار که تا ئاستیکی باش هه ولی داوه که لک له سه رجه م په یف و زاراوه ی جیاوازی له هجه کوردی یه که ی وه ربگری، ئه گه ر واش بی ت به لام سه بارت به ده ست نه که وتنی له کتیبخانه و بازاره کان دیسان بایکو تیک بو پرونا کبیران و خو ینه رانی کوردی دروست بووه که به سانایی ده ستیان نه گاتئ و که لکی لی وه ربگرن، هه ربو یه ش زور له وه رگی پانی کورد وشه و زاراوه ی زمانه کانی بیانی وه ک خو یان به کار دینن، که له هه موو کاتیکدا ئه وه کاریکی باش و ره وانی یه، به چاره سه رکردنی هه ندئ له و گرفتانه ده کری زمانه که مان بیته زمانی داهینانی گه وره و ده قی مه عریفی گه وره ی پی بنووسری، بو ئه و مه به سته ش ئه و پیشنیاران ه ی مامو ستا شوکر مسته فا زور به چاک ده زانم، که هه ر ده زگایه ک به تاییه ت ئه و گو فار و پروژنامه ده رده که ن به تاییه ت غه یره ئه ده بییه کان) له گهل هه ر ژماره یه کدا وه ک پاشکو لیستی ک به وشه و زاراوه کان و به رامبه ریان ئاماده بکه ن تا خو ینه ران به سانایی فی ری ئه وه بن که ئه م وشانه به کار بینن نه ک وشه گه لی بیانی. ده کری ئه مه له ئاینده یه کی نزیکدا پروژیه کی گه وره

بیت بو ئەکادیمیای کوردی، بو کۆمهلهی وەرگیپران ئەگەر مۆلهتی کارکردنی پێی بدریت، دەشکرئ وەزارەتی پۆشنییر حکومەتی هەریم سالانە بە پێی نەخشەیهک چەند کتییکی بە نرخێ وەرگیپردراو بە چاپ بگهیهنیت پیم وایە ئەم دیاردهیه دەبیتە هاندەرێکی باش بو زۆر لەو وەرگیپره دلسۆزانە کورد که بەردهوام بەخششی خۆیان هەبیت لە کاری وەرگیپراندا. (لێره دا قسهیهکی برای نووسەر حەمە کەریم عارف) م دیتەوه بیر، که دهلی: پتر له پەنجا کتییی وەرگیپردراوم هەیه هەر کەسیک نامادە بیت بە چاپی بگهیهنئ با بەناوی خۆی بلاوی بکاتەوه، مخابن وەرگیپرانی گەلانی دیکە لە پاداشتی ئەرک و ماندوووبونیان بە هەموو جوړیکی ماددی و مەعنەوی خەلات دەکرین وەرگیپری کوردیش ئامادەیه واز لە رەنج و بیر و هەست و شەونخوونی خۆی بەهینئ و لە پیناو گەیانندی ئەو پەيامە، که چەند سالییکە ئەرکی بوئ کیشاوه ئەویش جگە لە خزمەتکردن بە کولتووری کوردی بپروا ناکەم شتیکی دیکە هەبیت، من نامەوئیت پینمایی خوینەران بکەم بە مەرجەکانی هونەری وەرگیپران چیبە و چۆنە پەنگە زیاتر کاری پسپۆران و زمانەوانیی کورد بیت، بەلام دیسان پرووی لە گلهیی لەو هەموو پرووناکبیره کوردانە دەکەین، که چەند سالییکە لە (هەندەران) ن بوچی هیئە کەمتەرخەمن، ئەوانە چۆن دەیانەوئ کولتووری کوردی بە گەلانی جیهان بناسین مەگەر ئەوانە بوو بەو چەند سالییکە فیری ئەو زمانانە نەبوونە تا کاریکی وا ئەنجام بەن لە کاتییدا لە ولاتیکی وەکو ئەوروپا بواری رووناکبیرانی کورد رەخساوه چ لە نووسین و هونەری چاپکردن و، کۆمەککردنی نووسەران، جا ئەگەر لە خۆمان بپرسین چەند دیوانی شیعر و چیرۆک و کتیبی میژووویی و کەلهپووری کوردی بو زمانە زیندووەکانی جیهان تەرجەمە کراون.

ئەنجام:

له دواچاردا دهگهینه کۆمهڵیک ئه‌نجام و ده‌بیت ئاماژه‌ی پێ بکه‌ین که سه‌رباری ئازادبوونی به‌شیک له کوردستان و هه‌بوونی چه‌ندان که‌نالی میدیایی، به‌لام هه‌شتا له میدیاکانی هه‌ریمی کوردستاندا کیشهی زمانی ستاندارد چ وه‌ک دیالیکت و چ وه‌ک رینوس چاره‌سه‌ری بنه‌په‌تی بۆ نه‌کراوه، له به‌شه جیاوازه‌کان و ته‌نانه‌ت له هه‌ریمی کوردستاندا چه‌ندان که‌نالی میدیایی به‌ شيوه‌زاری جیاواز هه‌یه ئه‌مه‌ش خزمه‌ت به‌زمانی ستانداردی کوردی ناکات و نه‌وه‌کانی داها‌تووش له رووی په‌روه‌رده‌یی و کولتووری نه‌ته‌وه‌یی په‌رت ده‌کات، بۆ چاره‌سه‌ری ئه‌م کیشانه‌ش گه‌ره‌که ئاماژه به‌م خالانه‌ی خواره‌وه بکه‌ین:

که‌ناله‌ میدیاییه‌کان زی‌تر بایه‌خ به‌ زمانی ستانداردی کوردی بده‌ن به‌ تاییه‌ت له هه‌ریمی کوردستانی عی‌راقدا له‌م قۆناغه دیالیکتی کرمانجی باشوور که‌ زمانی فه‌رمی حکومه‌تی هه‌ریمی کوردستانه‌ له سه‌رجه‌م که‌ناله‌ میدیاییه‌کانی کاری پێ بکری‌ت و له پال ئه‌وه‌شدا بایه‌خ به‌ دیالیکتی کرمانجی باکوور بدری‌ت بۆ ئه‌وه‌ی به‌شه‌کانی دیکه‌ی کوردستانی باکوور و روژاوا بتوانن سو‌دی لێ وه‌ربگرن.

که‌سانی پسپۆر و شاره‌زا له‌ زمانی کوردیدا سه‌ره‌په‌رشتی زمانه‌وانی که‌ناله‌کانی راگه‌یاندن بن بۆ ئه‌وه‌ی وه‌ک فله‌تری‌ک بتوانن دا‌رشته‌وه‌ی زمانه‌وانی بۆ تی‌کسته نووسراوه‌کان بکه‌ن چ له‌ رووی ریزمانه‌وه‌ چ له‌ رووی رینوسه‌وه‌ و پا‌کتاو‌کردنی وشه‌ بیانییه‌ زه‌قه‌کان له‌ناو تی‌کسته‌کاندا.

به‌رده‌وام خو‌لی فی‌رکردنی زمانی کوردی بۆ نووسه‌ران و بی‌ژه‌ران و کارمه‌ندانی که‌ناله‌کانی راگه‌یاندن بکری‌ته‌وه‌ و به‌یناوبه‌ینیش تا‌قی بکری‌نه‌وه، چونکه ئاشکرایه به‌رده‌وام به‌ هه‌له‌ گه‌یانندی وشه‌ و زاراوه‌ یان دا‌رشته‌نیکی زمانه‌وه‌ نه‌وه‌یه‌ک فی‌ره سه‌رلێش‌ی‌واوی زمانه‌وانی ده‌کات .

سه‌رچاوه‌کان:

* به‌راورد کاربیه‌ک له‌نیوان زمانی کوردی و زمانی عه‌ره‌بیدا - د. کامیل
حه‌سه‌ن به‌سیر - 2013 چاپی یه‌که‌م / چاپخانه‌ی کۆری زانیاری کورد -
به‌غدا 1985

* زمانی ستانداردی کوردی - د. نه‌ریمان عه‌بدوللا خۆشناو - چ یه‌که‌م -
نامه‌ی دکتۆرا - 2013

* پێژمانی کوردی (کرمانجی ناوه‌راست و کرمانجی سه‌روو) - نه‌ریمان
خۆشناو - 2012 - چاپخانه‌ی رۆژه‌ه‌لات / هه‌ولێر

* زارو زمان - د. نه‌ریمان عه‌بدوللا خۆشناو - چاپی یه‌که‌م 2012 هه‌ولێر
* تیبۆره‌کانی راگه‌یاندن - ملقین ل. دیفلیر و ساندرا بۆل - رۆکیتچ -
وه‌رگێڕانی سه‌نگه‌ر حاجی - هه‌ولێر 2012 - خا‌ه‌س چاپ و
بلا‌و‌کردنه‌وه‌ی موکریان

* زمانه‌وان - تایبه‌تنامه‌ی کۆنگره‌ی زانستی - فی‌رکاری زمانی کوردی له
ئێراندا - تاران - 1381 هه‌تاوی - 2702 کوردی - چاپ و بلا‌و‌کردنه‌وه:
ئینیسیتۆتی فه‌ره‌ه‌نگی کوردستان - تاران - 2003 زایینی

* زمانه‌وانی - نووسینی پ. د. یوسف شه‌ریف سه‌عید - چ یه‌که‌م 2012 له
بلا‌و‌کراوه‌کانی ریک‌خراوی زماناسی ژماره: (5) کۆکردنه‌وه‌ی نه‌ریمان
خۆشناو

* زمانه‌وانی - به‌رگی چواره‌م و پینجه‌م و شه‌شهم حه‌فته‌م) نووسینی:
سه‌لام ناوخۆش و نه‌ریمان خۆشناو - چ یه‌که‌م 2010 - چاپخانه‌ی میناره
هه‌ولێر

* زمانه‌وانی - به‌رگی هه‌شته‌م - م. سه‌لام ناوخۆش و م. نه‌ریمان خۆشناو
- چاپخانه‌ی رۆژه‌ه‌لات / هه‌ولێر 2011

- *هه ورامى له هجه يه يان زمان - سوداد ره سوول - گوڤارى زماناسى -
ژماره 13 ى 2013.
- *كؤنفرانسى چيكردى زمان - ئهمجهد شاكه لى - گوڤارى زماناسى ،
زماناسى گوڤارىكى مانگانهى تاييه ته به بواره كانى زمان - ژماره 13
ى 2013.

زمانی بابەتاهیری هەمەدانی و جیاوازی دیالیکتی هەورامی و لورپی

سەلام ناوخواش بەکر

پێشەکی

بابەتاهیر بۆ کورد وەک جیفری چۆسەر بۆ ئینگلیز وایه : چۆن چۆسەر بە باوکی ئەدەبی ئینگلیزی و زمانی ئینگلیزی دادەنریت، بابەتاهیریش بە باوکی ئەدەب و زمانی کوردی دادەنریت. هەر ئەوەش وایکرد لە سەر زمانی بابەتاهیر شتیک بنووسین بۆ دیارخستنێ جۆری دیالیکتیکە، کە ئاخۆ گۆرانییە وەک هەندێ توێژەر دەیلێن یان زمانە کە لورپی، کە هەندێ توێژەر دەلێن خودی لورپی لە پوانگە لە یەکتەر حالی نەبوونە وە لەگەڵ ئاخپوهرانی کرمانجیی ناوهراست هەر دیالیکتی کوردی نییه .

ئەم توێژینە وەیه هەول دەدات لە پوانگە دین جیاوازی: ئیسلام و یارسان و مەزەهەب جودایی: لورپی شیعه و گۆرانی سوننە شروقیە جیاوازییە زمانییەکان بکات. ئەو دوو فاکتەرە لە سەردەمی نوێدا یەك زمانی بەرەو سێ زمان بردوو: زمانی سربی- کرواتیی لەبەر دین جیاوازی (بۆسنی موسلمان و سربی ئەرتەدۆکسی مەسیحی و کرواتیی کاتۆلیکی مەسیحی) بۆتە سێ زمان. لە بەر مەزەهەب جیاوازی (ئەرتەدۆکسی - کاتۆلیکی) بۆتە سێ زمان .

چوارهم: گۆران."

ئەو پۆلئینکردنە دوای چەندین سەدە کەم و زۆر دووبارە بووئەتەو . کەمال فوئاد لە وتاریکدا (1989، ل 24) دیالیکتیکەکانی زمانی کوردی لە سەر بونیاتی کۆمەڵە خیزانیەکان بۆ چوار کۆمەڵە دابەش دەکات، کرمانجی سەرۆو، کرمانجی خواروو، کوردیی باشووری، گۆرانی و زازا . مەهردادى ئیزەدى (2007، ل 382) هەم هەردوو دیالیکتی کرمانجی باکوور و کرمانجی ناوەراست دەکاتە یەک گروپە زمان، هەم گۆران و زازا دەگەڕێنیتەو سەر زمانی پەهلەوی و دیالیکتی لوری بە کوردی ناونابات، هەرۆک دەنووسیت : "زاراوه کوردییەکان بەسەر دوو گروپ دادەشکین :

1- گروپی کرمانجی: بادینی (کرمانجی ژوورو- باکوور) و سۆرانی (کرمانجی خواروو- باشوور) 2. گروپی پەهلەوانی : دیمیلی (زازا) و گۆرانی... "لە پۆلئینەکانی کەمال فوئاد و میهرداد، گۆران و زازا بە یەک گروپە زمان دانراون. هەردوو شیۆه لە پرووی شیۆهوە زۆر لە یەک دوورن، بەلام لە پرووی خزمایەتی زمان لە یەک نزیکن . لە بارەى ئەو لە یەک نزیکبوونە زمانییە، زەبیحی فەرەهنگنوس لە پێشەکی قاموسە کوردی-کوردییەکەى (1367، ل 55) دەنووسیت |: " لە مەلەبەندى لەهەجەى باکوورى و ناوەندیى زمانى کوردییەدا، دوو دوورگەى زمانى هەن کە سەرەراى دوورى لە یەکتەر پیاو بە هاسانى دەتوانى، بلێ : لە ئەسڵا یەکن ئەویش زازاییە لە باکوور و گۆرانییە لە ناوەندیەدا ئەمەى ئاخریان، زیاتر بە هەورامى ناوی دەرکردوو... لە هەورامانە". د. فوئاد حەمە خورشید، بیجگە لەوێ بنزارەکان لە ریگەى پەيوەندى زمان بە جیۆگرافییهوه دەباتەو سەر گروپە زمانییەکان و شیۆه جیۆگرافییهکان دەخاتە روو. دکتۆر فوئاد لە لاپەرە (40) یى زمانى کوردی و دابەشکردنى جیۆگرافیایى دابەلێکتەکانیدا

- (1985) دیالیکتیکه کانی کوردی وهك شه ره فخان بدلیسی بو سهر چوار گروپه زمان دابهش دهکات :
- 1- کرمانجی باکوور: بایه زیدی، هه کاری، بو تانی، شه مدینایی، به همدینایی، دیالیکتی پوژاوا.
 - 2 کرمانجی ناوه راست : موکری، سو رانی، ئه رده لانی، سلیمان، گه رمیانی .
 - 3 کرمانجی باشوور: لوپی ره سهن، بهختیاری، مامه سین، کو هگلو، لهک، که لهو.
 - 4 گوران : گورانی ره سهن، هه ورامانی، باجه لانی، زازا .
- لهو هه موو دابهشکردانه لوپ (لوپی بچووک و لوپی گه وره) له گوران جیا کراوه ته وه، به لام له لاپه ره (32) ی کتییی (کوردستان و بزوتنه وهی نه ته وهی کورد) ئاماژه به وه کراوه، که بابا تاهیری هه مه دانی به شیوه زاری گوران شیعی هونیته وه .

پولینکردنی دیالیکتیکه کان له سهر بونیاتی ئه لفی

پولینیه کانی دابهشکردنی دیالیکتیکه کانی پيشوو له سهر بنه ما و شهنگستی جیوگرافی کراون. ئه م پولینیه ی بهر دهست له سهر بونیاتی جوړی ئه لفی کراوه. توپزه ر باوه ری ئاوايه که جوړی ئه لفی کاریگه ری له سهر حاله تی دابهشبوونی کوردستان هه یه. سه ره تا یهک ئه لفی سهره کی له کوردستان هه بوو، به به لگه ی ئه وه ی هه موو ژماره کانی پوژنامه ی کوردستان، یه که م پوژنامه ی دهره وه ی کوردستان، وه هه موو ژماره کانی پیشکه وتن، یه که م پوژنامه ی کوردی له ناو کوردستاندا، به ئه لفی کوردی نووسراون. ئه و دوو بلاو کراوه یه له باکوور و باشوور بلاو کراونه ته وه .

توپزه ر دیالیکتیکه کانی زمانی کوردی ئه وها دابهش دهکات :

- 1- ئەلفبئیی لاتینی: کرمانجیی باکوور + دیالیکتەکانی رۆژئاوا + بەشێک لە کوردەکانی بەھدینان و تەلەفزیۆنەکانی باشووری کوردستان.
 - 2 ئەلفبئیی کوردی: (وەرگیراو لە سریانی و عەرەبی و فارسی) کرمانجیی ناوەراست، کرمانجیی باشوور .
 3. کرمانجیی سلاقی: کوردەکانی یەکییتی سوڤیەتی پێشوو.
- لەم دابەشکردنەدا هەردوو زاری لۆپی و زاری گۆران سەر بە گروپە زمانی نوختەیی دووهم، بە واتای هەردووک بە ئەلفبئیی کوردی دەنووسرێن.

بەشی دووهم

دایالیکتی گۆران

هەرۆک بینیمان لە شەپەفخانەو (29) لە سەر بنیاتی هۆزەو، گۆران بە دایالیکتیی کوردییە. زۆربەیی توێژەرە کوردەکان ئەو ڕایەیان دووبارە کردۆتەو. بە تیگەیشتنی توێژەر دوو جۆری جیاواز لە گۆران هەیە:

1- گۆرانی ڕەسەن

2 گۆرانی غەوارە

هەورامان زیدی هەبوونی هەردوو جۆری گۆرانە. ئەو دوو گۆرانە لە کەلتور و دابونەریت و پوختار و زمان و واتا جیاوازن.

یەكەم، گۆران-ی ڕەسەن

هەورامان لانکەیی گۆرانەکانە، سی بەشی دەکەوێتە پۆژەهەلاتی کوردستان، بەشەکەیی تری دەکەوێتە باشووری کوردستان . محمدی مەلا کەریم (2001، ل 37) لە کتیبی (ژیان و بەرھەمی مەولەوی) ئەوھا وەسفی هەورامان دەکات: " ناوچەییەکی سەر سنووری عێراق و ئێرانە بەشی هەرە زۆری ئەکەوێتە کوردستانی ئێرانەو و بەشێکی زۆر

که میشی کوردستانی عیراقه خه لکه که ی به دیالیکتی هه ورامی-
 گۆرانی ئه دوین و شاعیری بهرجهسته ی زۆری تیا هه لکه وتوووه."
 دجه مال نه بهز له پرافه کردنی ئه و جۆره گۆرانه، ده نووسیت : " زانای
 ناسراوی کورد ماموستا محمه د ئه مین هه ورامی زۆر باسی به نرخی له
 سه ر بنه چه ی (گۆرانه کان) نووسیوه- له م نووسینانه دا شو ربۆته وه بو
 پوونکردنه وه ی ووشه ی گۆران که له وشه ی (gewir) ه وه هاتوو- ئه مه ش
 له سه رده می سه ره ه لدان ی ئیسلام به و که سانه و تراوه که ئاماده
 نه بوون ببن به موسلمان.... ئاماده بوون له سه ر ئایینی خویان
 بمیننه وه و جزیه بدن -2005، ل 98-99. " گۆران ی په سه ن نیشته جیی
 ئه سلی کوردستان له سه ر دوو ئایین بوون، کۆمه لیک موسلمان بوون و
 چه نده ها شاعیری ناوداریان تیا هه لکه وتوووه وه ک مه وله ی و گۆران..له
 باره ی ئه و (گۆرانه وه) مارتین فان برونه سن (1999) له بهرگی یه که می
 ئاغا و شیخ و ده ولت هه ندی زانیاری ده رباره یان ده نووسیت. له لاپه ره
 (152) ی هه مان سه رچاوه هاتوووه : " وشه کانی گۆرانی په سه ن و گۆرانی
 غه واره، گوزاره له دوو کۆمه لی جوداواز ده که ن..ل 152" ههروه ها له
 لاپه ره (149) دا له زاری پیچ ده نووسیت : "به شیوه و پوخسار و جۆری
 زاریاندا له "گۆرانی په سه ن" جودا ده کرینه وه . " شیوه ی گۆرانی په سه ن
 سه ر به لقی خوارووی پوژئاوای زمانه ئیرانییه کانه. ههروه ها له
 مینۆرسکی و کورد هاتوووه که مینۆرسکی (2006، ل 149) خوی وتویه تی
 : " تیکستیکی زاخویی که سو سین چاپی کردوووه، ده لی :

نه جووم و نه موسلمان

نه مه سیحی و نه گۆران

ئهم وشه ی دوایی (گۆران) به بی گومان ئامازه به ئاگرپه رستی و
 وه رگیرانی تاییه تی وشه ی گۆران له گه بران ده کات."
 دووهم، گۆران- ی غه واره

یه که م پوژننامه ی کوردی له سلیمانی ده رکردووه. سوڻ وه ک کوردناسی ک باوه پری وابووه، که گوڙان، گوڙانی غهواره، له بنهچه کورد نیین. به له هجهیه که قسه ده که ن نه کوردییه نه لوری - (سوداد 2012) ههروه ها له نه زهر سوڻ زمانی قسه کردنی ئه و گوڙانانه پیدهچی پاشماوه ی فارسی کون بی. ئه نوهر سولتانی (2006) له لاپه ره (149) ی مینوورسکی و کورد ده گوڙیته وه، که مینوورسکی وتویه تی: "ئوسکارمان ده لی، په یقی گوڙان لای کوردی موکریان چه ته یه" ههروه ها مینوورسکی به رده وام ده بی و ده نووسی: "په یقی گوڙان له روواله ت واتای وهرزیر یا که سی ک ده به خشی که بنه ره تی نا خیله کی هه یه. "مینوورسکی یه کی له و کوردناسانه که گومان له کوردی بونی گوڙانی غهواره ده کات. مه که نزی به وه ناسراوه که دیدی جیاوازی خوی هه بی ت له سهر دیالیکت و بن دیالیکته کانی کوردی. سوداد (ل 23) باوه پری وایه که "مه که نزی ده رباره ی ئه سللی زاری گوڙان وای بو ده چی که ئه و له هجهیه له له هجه کانی یکه ی زمانی کوردییه وه دووره و له زور رووه وه به له هجهیه کی کونی ناوه پراستی ئیرانی ده چی ت."

گوڙانی غهواره له نیو کومه لگای زمانه وانی کوردیدا توایتته وه و موکریکی کوردی ناوه پراستی وهرگرتووه، چونکه له هه ورامانی به شی باشووری کوردستان زمانی خویندن به کوردی ناوه پراست بووه.

به کورتی هه ر دوو گوڙان له م خالانه ی خواره وه له یه ک جیاوازن:

1- گوڙانی ره سهن وهرزیر و سه پانی که س نه بوونه، چونکه هاوالاتی نیشته جیی ولاتی خویان بوونه هه رچی گوڙانی غهواره یه، بوونه وهرزیری کورده کان، چونکه له خواروی قه زوینه وه بو هه ورامان هاتوون.

2 له پرووی ئابینه وه، گوڙانی ره سهن موسلمان و ئه هلی هه قن، هه رچی گوڙانی غهواره ن ته نیا موسلمانن.

3. زمانی ئاخاوتنی گۆرانی رەسەن دایالیکتیکی کوردییە و درێژەپێدەری زمانی ئافقیستان، هەرچی زمانی ئاخاوتنی گۆرانی غەوارەییە لە زمانی کۆنی فارسی نزیکە.

لور دایالیکتیکی مەزەهەبی

لور وشەییەکی کوردی رەسەن بە ھۆی دووری جیۆگرافیەو گۆرانکاری بە سەر ھاتوو، ئەگەرنا لە بنەرەتدا خۆی ناوچەییەکی لێر بوو، ئەو وشەییەش ھەک د.ئیبراھیم 2012، ل 15 لە: "دانەری کتییی گزیدە ی فارسی دەیگۆیژیتەو کە وشە ی لور بە زمانی کوردی ئەو شاخەییە کە دارستان دایبۆشیو.".

ھەرھەک لە یەکەم پۆلینی کوردی ھاتوو، لور دایالیکتیکی سەر بەخۆی زمانی کوردییە. لە کوردستان دیاردە ی ھەبوونی دوو دەقەر بە ھەمان ناو، تەنیا زیادکردنی پاشگری گەرە یان بچووک، دیاردەییەکی نامۆ نییە. سەرچاوە ی ئەو دیاردەییەش زیاتر کۆمەلایەتییە. گەورانی (2001) لە لاپەرە (35 و 81) چاپی کوردی دەنووسیت، کە دوو لور ھەییە لور ی بچووک و لور ی گەرە. "دەبارە ی پۆلینکردنی لور بۆ لور ی گەرە و لور ی بچووک لەو دیاردەییە ی سەرھو ھەمان پیکرد بەدەر نییە. شەرەفخان (1981) لە لاپەرە (26) ی چاپی کوردی دەنووسیت: "مەلەبەندی لورستان دەکرئ بە دوو بەشەو: لور ی گەرە و لور ی بچووک، گۆیا دوو برا ھەبوون و پیکەو ژیاون و لە دەوروبەری سالی (912=300) فەرمانرەوای خاکی لورستان بوون." ھەر گەورانی زیدی لور ی کوردی لە پەرەوایی یەکەم (2001 ل 31) جیۆگرافیای لورستان دیاری دەکات: "لورستان کەوتۆتە باشووری ئاستانە ی کرمانشان لە (کوردستانی بئەستی) ئیران، ئەو ناوچەییە بە زیدی رەسەنی ھۆزەکانی لور ی کورد، لە قەلەم دەدرئ."

ئاماده نه بوونی شیعی لوری بیجگه له دوو بهیته کانی بابته تاهیر له ئه ده بیاتی کوردیدا ههر له دژواری په هیقه کانی سه رچاوه ی نه گرتووه، به لکو جیاوازی مه زهه بیش که لینی له یه که دوور که وتنه وه ی گه وره تر کردووه. له وهش زیاتر هه لگرانی مه زهه بی شیعی- کوردی، زیاتر ئینتمایان بو مه زهه ب زیتره له نه ته وه. ئه و فاکتیره وای کردووه کومه لی داخراوی لوری داخراو تر بییت، به حوکمی هاومه زهه بی بوون له گه ل فارس، هه ندی فارس بابا تاهیر به فارس ده بینن، نه که به کورد.

بن دیالیکتی مه زهه بی

له شیوه لوری بچوو کدا زاری فه یلیه شیعه مه زهه به کان هه یه، ئه وه وای کردووه، له دوا ی دامه زرانندی ده ولته تی مه لیکی عیراق، بن دایالیکتیکی سیاسی له دایالیکتی لوری دروست ببییت، ئه ویش بن دایالیکتی فه یلیه. عه ره به کانی عیراقی ده سه لاتدار- سوننه مه زهه ب 1921-2003 باوه رپیان وایه که کوردی فه یلی کوردی شیعه ن وه ک فارس، بو یه سه دام له شه ری عیراق و ئیراندا ره گه زنامه ی عیراقی بوونی لی ستان دنه وه. فه یلی له به غدا و خانه قین و مه نده لی هه ن. به حوکمی ئه وه ی له و ماوه یه دا، فه یلی له کومه لگای فارسی ژیاون و له گه ل فارس هاومه زهه بن- هه ردووک شیعه ن- بو یه ئینتیمای عه قیده یی میان به هیژتره له ئینتیمای نه ته وه یی. له مملانیی به غدا و هه ولیر، ئه وان تا که کورد بوون، که خو پیشانان بو ده رپرینی لایه نگیری له ده سه لاتی مالیکی (شیعه گه ری) بکه ن، پشت له ده سه لاتی کوردی (هاونه ته وه) بکه ن.

به شی سئیهم

له یه کتر نه گه یشتن هوکار نییه بو دیالیکت نه بوونی یه که زمان سیکشنی یه که م

"کلۆس (وهرگیرو له کتیبه‌که‌ی ئیفار 2005) له یه‌کترنه‌گه‌یشتنی دوو شیوه ئاخیوه‌ر له ئاخواوتنیکی هاوبه‌شدا ده‌کاته مه‌رج بو شوناسی ده‌ق، به واتای ئه‌گه‌ر دوو ئاخیوه‌ر له یه‌کتر نه‌گه‌یشتن، ئه‌وا به دوو زمانی جیاواز قسه‌ده‌که‌ن، به‌لام ئه‌گه‌ر له یه‌ک گه‌یشتن له نیوان هه‌ردوو لا ئاماده‌گی ریزه‌یی هه‌بوو، ئه‌وا ئه‌و دوو ئاخیوه‌ره به دوو دایالیکتی یه‌ک زمان ده‌ئاخفن." ئه‌و حاله‌ته زور توێژه‌ری بیانی و کوردی ناچار کردوو، که بیژن زمانی ده‌قه‌کانی بابه‌تاهیری هه‌مه‌دان به کوردی نه‌زانن . سوداد ره‌سول 2012 پالپشت به ژیده‌ری ئینگلیزی ئه‌وه ئیسپات ده‌کات، که فاکته‌ری له یه‌کترنه‌گه‌یشتنی دوو ئاخیوه‌ری زمان مه‌رج نییه به ئاخیوه‌ری دوو زمان دابنرین، هه‌روه‌ها ئیقفور 2005 ده‌لیت ئاخیوه‌ری باکوور و باشووری سامی له یه‌ک ناگه‌ن، که‌چی سه‌ر به یه‌ک زمانیشن. له‌و باره‌یه‌وه ئه‌لیکسانده‌ر خۆدزکو (2005، ل 129) چاپی کوردی گله‌یی له زمانی بابه‌تاهیر هه‌مه‌دانی ده‌کات که له زمانی دایالیکته‌کانی زمانی کوردی دوور بی‌ت، هه‌روه‌ک له لاپه‌ره‌ی سه‌روه‌ه ده‌نووسیت: "بابه‌تاهیر هه‌لبزارده‌یه‌کی له سه‌ربه‌ری به‌ره‌مه‌کانی له دوای خۆی به‌جی هیشتوو که بریتین له 72 چوارین و غه‌زه‌لیکبی‌که‌هاته‌ی وشه‌کانی زیتر فارسی‌ن له‌وه‌ی کوردی بن." ده‌قی یه‌که‌می که خۆدزکو به نمونه ده‌هینیته‌وه، نه‌جاتی عه‌بدوللای وهرگی‌ری کتیبه‌که‌ی خۆدزکو له په‌راویزی هه‌مان لاپه‌ره ده‌نووسیت: "هه‌مان چوارین هوارت له وتاریکی ئه‌و نمونه‌ی ته‌رجومه‌ی فره‌نسی له سالی 1885 کردوو." له نیو کوردانیشدا نه‌وشیروان ئه‌مین (2012، ل 228) له کتیبی یه‌که‌می "به‌ده‌م ریگاو گولچنین" ده‌نووسیت: "وشه‌کانی بابه‌تاهیر له روبا‌عه‌یه‌کانی دا به‌کاری هیناون زوری له کوردی ناچن. ئه‌وانه‌یشی له کوردی ئه‌چن یا نزیکن له کوردیه‌وه ئه‌وانه‌ن که هاوبه‌شن له‌گه‌ل زمانی فارسی. جگه له‌مانه‌ گۆپینی سه‌رچاوه‌کانی

وشه بو کردار، له گه ل ریزمانی هیچ کام له له هجهکانی کوردی ناگونجین."

رایهکانی خودزکو و نهوشیروان مستهفا له سهر دوو بنهما رپت ده کریته وه :

1- گۆرانی زمان

له زۆربهی سهرچاوهکاندا جهخت له سهر ئه وه کراوه، که بابه تاهیر هه مه دانی هه تا کۆتایی سه دهی دهیه می میلادی ژیاوه. ئه گهر ده قیکی کوردی سه دهی دهیه م به سه دهی بیست و یه ک به راورد بکهین، جیاوازییه کی زۆر له بواری پیکهاته و مانای وشهکان به دی ده کهین. ئه و جیاوازییه زیاتر خوویا ده بیته که ده قیکی چۆسه ری به شیعریکی هاوچه رخ به راورد بکهین. ئیچسن (1992، لا 137) ده نووسیته: "ته نها تیه له چاویک برینه کاره ئه ده ببیهکانی چۆسه ری یان ویلیه م شه کسپیر، ئه وسا ده رک به وه ده که ی که زمانی ئینگلیزی له و ماوه کورته دا گۆرانی به سه رهاتوه." د. سه عیدخانی کوردستانی ههر به دیدی ئه و توێژه رانه وه شیعری سهر پیسته که ی بلاو کرده وه، گوایه له شازده ی کۆچی (622+16=638) نووسراوه، که چی له نووسینیک ساغمان کرده وه که له سه دهی 19 یان 20 نووسراوه. له و روانگه وه، فاکته ری گۆرانی زمان زۆر گرینگه بو دیارکردنی شوناسی ده قیک- له چ سه رده میک نووسراوه.

2 کۆنتیکستی شوین

ئه و کۆنتیکسته ی که تیکسته شیعرییه که ی هه مه دانی لی له دایک بووه له هه موو قۆناغهکاندا کوردی نه بووه. ئه و کۆمه لگا زمانه وانیه ی هه مه دانی سال له دوا ی سالدا بوته دایه سپۆرایه کی کوردی، چونکه مه ودای بلاوکردنه وه ی شیعری بابا تاهیر به راورد به شیعری سه عدی شیرازی به به لگه ی ئه وه ی شاعیریکی ده گمه ن له دوا ی کۆچی دوا یی

بابه تاهیری ههمه دان له لورستان ده رکه وتن. ئەو هاوبه شیهی که لتوری کوردیی لوری و ههورامی له گه ل فارسی په یوه ست بووه به هاوژیانی کورد له گه ل فارس. د. حوسین موحه مه د له سه لیه قه ی زمانه وانی ده لیت ئەگه ر له ریگی موسلمان بوونه وه کورد ئاشنا نه بوایه به زمانی عه ره بی، ئەوا شیمانیه ی ئەوه ده کرا زمانی کوردی له بوتقه ی زمانی فارسی بتوایه وه یان فارسی له نیو زمانی کوردی بتوایه وه .

بۆیه ئەو دوو فاکتیره به لگه ن له سه ر فۆرم و واتای وشه کانی بابه تاهیر، که له فۆرم و واتای وشه نوییه کانی دیالیکتیه کانی زمانی کوردی دوورن.

حاله تیکی تر که جهخت له ماوه ی شوین ده کات: دوور و نزیکیی جیوگرافی، پیوه ری زمانبوون و دیالیکتبوون کال ده که نه وه. ئیستاش نووسه ری بیانی هه یه، گریمانی ئەوه ده کات، که دوالیتی زمانبوون و دیالیکتبوون به پۆلینیکی سیاسی بزانی، ئیمه باوه رمان وایه که ئەو گریمانه ده شیت راست ده ربجیت، له ئاینده، له ریگی شه پۆلی به هه ژمونی عه وله مه ی که لتوری سنووری نیوان ئەو دوو بوونه سیاسییه له وانه یه، کال ببیته وه .

ده قی بابه تاهیر وه ک یه که م ده قی کوردی

زۆربه ی ئەو کتیبانه ی له سه ر سه ره تای شیعری کلاسیکی داوان، به ناچاری - له بهر نه بوونی ده قی شیعری به زمانی کوردی، له پیش بابه تاهیری ههمه دانی - شیعری ئەو زاته سو فیه به سه ره تای شیعری کلاسیکی کوردی دابنن. چوار سه رچاوه ی گرینگ له م سه رده مه دا چاپ کراون، هه رچوار بۆ نه وه ی نوئ باشن. هه رچوار له بهر هۆی خۆی جیاوازن :

1. د. مارف خه زنه دار، میژووی ئەده بی کوردی، لاپه ره (184 تا 223) ی بۆ بابه تاهیر ته رخانکردوه .

2 بهرگی بهکه می میژوووی ویزهی کوردی، نووسینی صدیق بۆره که بی لاپه ره (82 تا 91) ته رخان کردووو بۆ بابه تاهیر، به حوکمی ئه وهی ئه وه دوو ریڭای پهیره و کردووو :

أ. باسی له ته واوی کورد کردووو، ئه وانهی به دایالیکتی گۆران شیعیان نووسیوه،

ب. به پیی سه رده م: به کی کۆچی، دووی کۆچی... له پینجی کۆچی باسی بابه تاهیری کردووو.

3. بهرگی بهکه می، به ده م ریڭاوه... نووسینی نهوشیروان مسته فا، لاپه ره (229 تا 480) بۆ ئه وه مه سه له یه ته رخان کردووو، له بهر مه سه له یه کی ئایدیۆلۆژی، بابه تاهیر له بهکه می بیوهی ده کات .

4. د. ئیبراهیم ئه حمده شوان، ئه ده بی کۆنی کوردی، لاپه ره (14 تا 42) ته رخان ده کات بۆ بابه تاهیر وه ک د. مارف خه زنه دار دوو به یته کانی بابه تاهیر به سه ره تای شیعی کوردی داده نرین .
به که م و کۆتایی به قه له می ئه کادیمی نووسراون. له م پروانگه وه ده قی بابه تاهیر به سه ره تای شیعی کوردی دانراوه .

سیکشنی دووه م

زمانی بابه تاهیر و سه رده مه که ی

بابه تاهیری هه مه دانی له هه ر دوو نازناوی یان له قه بی دوو مه دلولی نه ته وه بی و دینی خۆیا ده بن: به که م، هه مه دانی له هه مه دان هاتوو، هه مه دان یاخود ئه کباتان پایته ختی ده وه تی میدی 549-700 پیش زایین بوو. که لتوری میدی له زۆر ده قه شیعی کوردی بوونی هه یه، له وه پیودانگه وه هه ر خه لکی بوونی شاری هه مه دان، بابه تاهیری هان نه داوه له قه بی هه مه دانی به کاربێنیت، به لکو گرینگی ئه وه شاره له دیرۆکی کۆنی کورد بابه تاهیری هان داوه ئه وه له قه به به کاربێنیت. محمه د

حسین ئاریا له لاپه‌ره (41) ی " لورستان له گه‌شتی گه‌ریده‌کاندا " (وه‌رگیراو له ل 12 ی نامیلکه‌که‌ی عبدالرحمن مزوری)،

ده‌نووسیت: " لایارد، که به ناوی داود به‌گ خۆی ناساند بوو، ده‌ستیکی بالای هه‌بوو له هاندانی به‌ختیاریه‌کاندا به سه‌رۆکایه‌تی محمه‌د ته‌قی به‌ختیاری دژی حکومه‌تی ناوه‌ندی له ئیران " ئه‌و ئاشووبانه‌ی له سه‌ده‌ی نۆزده له نیوان لوره‌کان و حکومه‌تی ناوه‌ندی هه‌بوو، ئه‌و گریمانه‌ی سه‌ره‌وه ده‌سه‌لمینن. دووهم، له‌قه‌بی عوریان له (عری) ی عه‌ره‌بی وه‌رگیراوه، بابه‌شیخ رۆحانی له لاپه‌ره (31) ی میژوووی ناودارانی کورددا ده‌لێت عوریان واتای رووت و په‌جال ده‌گه‌یه‌نیت. هه‌روه‌ها ئه‌وه‌ی بابه‌شیخ رۆحانی له لاپه‌ره (32) ی هه‌مان کتیب ده‌نووسیت ته‌وفیری هه‌یه له‌وه‌ی توپژهری باشووری کوردستان ده‌ینووسن ده‌رباره‌ی سه‌رده‌می بابه‌تاهیری هه‌مه‌دانی، له لاپه‌ره‌ی سه‌ره‌وه وا هاتوو: " بابه‌تاهیر له شاعیرانی چه‌رخه‌ی پینجه‌می کۆچی و هاوچاخ‌ی توغروول به‌گی یه‌که‌م، پاتشای زنجیره‌ی شایانی سه‌لجوقیه‌ی و ئه‌و دوو ده‌وری سالی 447 ک.م. له هه‌مه‌دان چاوپیکه‌وتنیکیان بووه ".

ئه‌و سه‌رده‌می بابه‌تاهیر دیداری توغروول به‌گی کردوو، حکومه‌تی سه‌لجوقی له ئیران بووه و هه‌مه‌دانیش له نیو‌قه‌له‌مه‌رپه‌وی سه‌لجوقی دابوو، عه‌باس مسته‌وفی 1375، ل 3 پشتگیری ئه‌و راپه‌ ده‌کا و له یه‌که‌م رسته‌ی کتیه‌ فارسیه‌که‌ی ده‌نووسی: " بابه‌تاهیری عوریانی هه‌مه‌دانی له شاعیرانی ناوه‌راستی پینجی کۆچیه‌ی و هاوچه‌رخه‌ی توغروول به‌گی سه‌لجوقیه ". د.حه‌سه‌ن جاف (2008، ل 125) یاس له‌وه ده‌کات که توغروول به‌گ له سالی 1041 بوته‌ سولتانی ئیران ". وه له سالی 1063 مردوو (سه‌رچاوه‌ی پیشوو، ل 134). بابه‌شیخ رۆحانی (2011، ل 32) بیجگه‌ له‌وه‌ی شیعری " امسیت کردیا و اصبحت عربیا - ئیوارهم کرده‌وه کورد بووم، به‌لام سپیده‌که‌ی رۆژی دواتر کرامه‌ عه‌ره‌ب

" بو کوردبیتی بابەتاهیر هیناوه، لهو لاپه‌ره‌ی سه‌ره‌وه دوو به‌لگه‌ی ئەده‌بی به‌هیز دینیت، که بابەتاهیر کورد بووه :

یه‌که‌م، شیوه‌ی شیعری بابەتاهیر

کیشی دوو به‌یتی، ناسکی و دل‌بزوینی شیعری بابای زۆرتر کردۆته‌وه

عه‌ره‌ب و هه‌تا هه‌ندئ شاعیری ناوداری فارس له‌ سه‌ر کیشی عه‌روز

شعیریان داناوه، " به‌لام ئەوه‌ی بیژهرانی کورد و لو‌ر دایان ناوه، له

بارتر و به‌ دل‌ه‌وه‌ نزیکتره‌."

دووهم، کیشی دوو به‌یتیه‌کانی باباتاهیر

له‌ نیو شاعیرانی کورد (شیوه‌ کرمانجی ناوه‌راست) و لو‌ر به‌ دریزایی میژوو چاو له‌ عه‌روزی عه‌ره‌بی کراوه‌ته‌وه، به‌لام کیشی دوو به‌یتیه‌کانی یان چوارینه‌کانی باباتاهیر " پتر له‌ هه‌مووان به‌رچاوه." وه‌ک له‌ پێشه‌وه وتمان، خۆدزکۆ (2005، ل 129) ده‌لیت بابەتاهیر 72 چوارین و غه‌زه‌لیکی نووسیوه، به‌لام بابەشیخ رۆحانی له‌ لاپه‌ره (32) ده‌نوسیت: " له‌م عارفه‌ گه‌وره، بیجگه‌ دیوانی دوو به‌یتیه‌کانی، کۆمه‌لیک قسه‌ی نه‌سته‌ق به‌ زمانی عه‌ره‌بی ماوه‌ته‌وه به‌ ناوی کلمات قصار... کلمات قصار بو‌ خۆی 23 بابە."، که‌چی جه‌نابی پرۆفیسۆر ئیبراهیم شوانی (2006، ل 3) باوه‌رپ وایه‌ گوته‌کان 51 به‌شن. پرۆفیسۆر د. ئیبراهیم ئەو کلمات قصاره‌ی به‌ گوته‌ کورته‌کانی بابەتاهیری هه‌مه‌دانی له‌ فارسی و عه‌ره‌بی وه‌رگێراوه. ئەو گۆتانه‌ وه‌ک د. ئیبراهیم (2006، ل 3-274) ده‌لیت: " 421 گوته‌ن که‌ له‌ بنه‌رته‌دا به‌ زمانی عه‌ره‌بی دارپێژراون، به‌لام له‌ لایه‌ن عه‌ین قوزاتی هاوچه‌رخ‌ی ته‌رجومه‌ی فارسی کراون." له‌ دیدی د. ئیبراهیم، ل 3 " بابەتاهیر یه‌کیک بووه‌ له‌ که‌له‌ سو‌فیه‌یه‌کانی سه‌رده‌می خۆی و یه‌که‌م که‌س بووه‌ که‌ ئەم نیمچه‌ فه‌ره‌ه‌نگه‌ سو‌فیه‌یه‌ی له‌و سه‌رده‌مه‌ زووه‌دا نووسیوه‌ و له‌ سه‌رچاوه‌ی بی‌ری ئیسلامه‌تی وه‌رگرتووه‌."

له دایکبوونی بابه تاهیری هه مه دانی

صدیق بۆره که یی (؟، ل 82-83) زۆر را دههینیتته وه بۆ سالی له دایکبوونی بابه تاهیر، زۆر بهی رایه کان له سه ر ئه وه ن، که بابه تاهیر له نیوان سه ده ی چواره م و پینجه می کۆچی ژیا وه . صدیق بۆره که یی (ل 82) با وه ری وایه که هه مه دانی له کۆتایی سه ده ی چواره می کۆچی و هه تا نیوه ی سه ده ی پینجه م ژیا وه . له نیو ئه و هه موو را و بۆچوونه ، رای میرزا مه هدی خانی که وه که بيم پي په سنده . صدیق بۆره که یی (ل 83) و ئیبراهیم شوان (2012 ل 19) ئه و رایه ی میرزا خانی دههیننه وه به لیکنده وه ی جیاواز. ئه و رایه ی میرزا خانی له وه سه رچا وه ی گرتو وه ، که پیت ده ربری ژماره ن ههروه ها زۆر به ی نووسه رانی کورد له سه ر ئه و رایه ن که کورد له عه ره ب و فارس وه ری گرتو وه ، به لام سه لام ناوخۆش (2012، ل 73) له و بروایه دایه که عه ره به کانیش له زمان ی سریانی یان وه رگرتو وه ، چونکه له سریانی ئه و دیارده یه هه بو وه . میرزا مه هدی خانی که وه که بی له وه تاریکدا (وه رگی را و له بۆره که یی ل 83 و ئیبراهیم شوان ل 19) ده لئ میژووی له دایکبوونی بابه تاهیر به پیی ئه م دوو به یته یی خوی له 326 له دایکبووه و له 401 کۆچی مردو وه :

مۆ ئان به حروم که ده ر قه رف ئامه د و ستوم

مۆ ئان نو قته ک ده ر حه رف ئامه د و ستوم

به هه ر ئه لفی ئه لف قه دی به ر ئایۆ

ئه اف قه دو م ک ده ر ئه لف ئامه د و ستوم "

ناوخۆش (2012 ل 73) ئه وها له هیزی پیته کان ده دویت و هه ر پیته ژماره یه کی هه یه ، له زمان ی سریانی دا هه ر پیتیک توانایه کی ژماره بی پیدرا وه وه کو کۆدیکی ئه و سه رده مه کاری پیکرا وه ، نو پیتی یه که م (1 تا 9) خانه ی یه کانی بۆ دان درا وه : 1= ا ، 2= ب ، 3= ج ، 4= د هتد، نو پیتی

دووهم خانەى دەیانى بۆ داندراوه : ی = 10، ك = 20، ل = 30، ف = 70
 هتد نو پیتی دواييش وهك ق = 100، ر = 200، ش = 300، غ = 1000 "
 هەردوو بەیتەكەى بابەتاهیری عوریانی هەمەدانى
 لە نەزەر میرزا مەهدى خانى كەوكەبى، دەكاتە 326 كۆچى، بەلام
 لە نەزەر ئیبراهیم شوان 1000 ی عیساىیە "ئەو دوو سألەش لە یەك
 دوورن .

زمانى دەقى بابەتاهیر هەمەدانى

شيعرى بابەتاهیری هەمەدانى بۆ كورد وهك شيعرى جيفرى چۆسەر
 بۆ ئینگلیز وایه، چونکه هەردوو دەق لە تیکستە بەراییهکانن. زمانى
 لورى بابەتاهیر سەرەتای زمانى دەقى شيعرى کوردییه. د.ئىبراهیم
 ئەحمەد شوان لە ئەدەبى کۆنى کوردی (چاپى دووهم، 2012) لە لاپەرە
 15 لە سەر زارى پۆلینسۆن سى بریتانى دەنووسیت لورەکان لە
 سامییهکانن، هەندئ دەلین تورکی تۆرانین، هەندئ بۆ فارسى
 دەگێرنەوه....کەچى د.ئىبراهیم لە هەمان سەرچاوه و لاپەرە دەنووسیت
 راسترین را ئەوهیە ئەوانە کوردن و زارەکیان زیاتر پەيوەندى بە
 کوردییه وه هەیه و لە پيش عەرەب و تورک و تەتەر لەوئ نیشتهجین."
 بىجگە لەو رايه، راي ئيمه له سەر چەند بنەمايهك دامەزراوه، هەموو
 دەسەلمینن که بابەتاهیر هەمەدانى کوردە:

- 1- محەمەد زەكى لە سالى 1916 بە كاريكى رەسمى چۆتە لورستان،
 ئيسپاتى دەكا زارى لورى وهك زارى سلیمانیه.
- 2 بابەتاهیر پۆحانى و ئىبراهیم شوان لەو باوەرەدان، که زمانى لورى
 بابەتاهیر ئاسان و سوکه.
- 3 چوارینى: خوداوهندا بە فریادی دلم رەس کەسى بیکەس توبى من
 مانده بیکەس

هەمە گۆیەند تاهیر کەس نەداره خودا یارى منە چ حاجەتى کەس

به ئاسانی ئاخیوهری کرمانجیی ناوه‌پراست تیی ده‌گات .

به‌شی چواره‌م زمانی په‌هله‌وی

له مملانییه‌که باسی زمانی په‌هله‌وی دیت، بویه مه‌سه‌له‌که وا ده‌خوازیت ئماژه به زمانی په‌هله‌وی بکه‌ین. بزانی چۆن بووه ؟
زمانی په‌هله‌وی، زمانیکی کۆنی "ئیرانی" بووه. به زمانیکی هیند و ئیرانی داده‌نری، لیروهه ناسنامه‌ی "فارس" و "کوردی" ئه‌و زمانه تیکه‌ل ده‌بئ، چونکه میژووی (ئیران) له‌دوای رووخانی ئیمپراتۆریه‌تی (میدی) یه‌وه، خویندنه‌وه‌یه‌کی "نه‌ته‌وه‌یی" بۆ کراوه و وشه‌ی "ئیران" به (فارس و ولاتی فارس "شروقه کراوه، به‌لام له بنه‌رپه‌تدا وشه‌که ئه‌و واتا ته‌سکه نابه‌خشی!

زمانی په‌هله‌وی، زمانی پال‌ه‌وانه‌کان، زمانی ره‌سمیی ساسانییه‌کان بووه، هه‌روه‌ها ده‌وتری که له سه‌ده‌ی سی‌هه‌مه‌وه، هه‌تا سه‌ده‌ی هه‌شته‌م نووسین و قسه‌ی پێ کراوه، له ئیران - ولاتی ئاریان، به‌لام ئه‌و زمانه رینووسیکی script زۆر دژوار و زه‌حمه‌تی هه‌بووه، بویه هه‌ر له سه‌رده‌می ساسانییه‌کانه‌وه نووسینی (که‌م‌ی) پێ کراوه، هه‌ر زیاتر زمانی ئاخوتن بووه .

په‌هله‌وی کوردی یان فارسی بووه؟

د. جه‌مال نه‌به‌ز له لاپه‌ره (92) ی کتیی "بی‌ده‌سه‌لاته کورده‌کان و برا موسلمانه‌کانیان" ده‌نووسی: "رۆژه‌لاتناسه ئه‌وروپیه‌کان زمانی په‌هله‌وی pehlevi به زمانی فارسی ناوه‌پراست ناوزه‌د ده‌که‌ن". به‌لام د. نه‌به‌ز خۆی زمانی په‌هله‌وی به "زمانیکی سه‌ربه‌خۆ" داده‌نی، به‌وه‌ی نزیکتره له زمانی کوردی وه‌ک له فارسی. ئه‌و رایه‌ی د. نه‌به‌ز له سه‌ر بنه‌ما و شه‌نگست نییه، ته‌نیا نزیکی وشه‌کانی زمانه‌که و شوینه‌که‌ی کردۆته مه‌رج! سه‌دیق بۆره‌که‌یی له‌به‌رگی یه‌که‌می میژووی ویژه‌ی

کوردی لاپه‌ره (24-25) ده‌لئ: زمانی په‌هله‌وی له زمانی کوردی ده‌چئ و نزیکتیرین زاراوه‌ی (زاری) کوردی، که له‌گه‌ل ئهم زمانه‌دا هاوچه‌شنه، زاراوه‌ی گۆرانی و لو‌پریه. "بۆره‌که‌یی و زوبیر بیلال هه‌ندئ "به‌لگه" ده‌هیننه‌وه به‌وه‌ی، که زمانی په‌هله‌وی زمانی کوردییه، یان زاریکی کوردییه. گیو موکریانی بانگه‌شه‌ی ئه‌وه ده‌کات، که کتییی (دین که‌رد) به زمانی په‌هله‌وی نووسراوه، ئه‌و زمانه‌ش زمانی لو‌ر و که‌لهو‌ر و شووانانه. مه‌ردو‌خی میژوونووسی کوردیش ده‌لئ: "زمانی په‌هله‌وی یه‌کئ له (شیوه‌کانی کوردی) بووه، که گه‌لئ له زاراوه‌ی لو‌ری و گۆرانییه‌وه نزیکه".

زوبیر بیلال ده‌لئ: "دوو جو‌ر په‌هله‌وی هه‌یه، په‌هله‌وی سه‌رده‌می ئه‌شکانی 3000 پ. ز 224 ز ئه‌و شیوه‌یان له (هه‌ورامی) و (فه‌یلی) ده‌کات، په‌هله‌وی ساسانی 630-224."

له‌لایه‌کی تر، (ئاربرکه) له ئه‌ته‌له‌سی زمانه‌کانی هیندو - ئییرانیدا، کوردی و فارس به دوو زمانی (ئیرانی) داده‌نی، به‌لام له‌ژیر فارسی کو‌ن، زمانی په‌هله‌وی و وه‌ک به‌شیک له قو‌ناغی، یان قوناغیک له زمانی فارس داده‌نی، د. فرست مرعی له "کردستان فی القرن السابع المیلادی" لاپه‌ره (24) ده‌نووسی، که له‌سه‌رچاوه عه‌ره‌بییه موسلمانه‌کانیش زمانی (فارسی) و (په‌هله‌وی) له‌یه‌ک جیا‌کراونه‌ته‌وه، به‌تایبه‌تی له‌سه‌رده‌می ئیسلامیدا.

به‌کورتی، په‌هله‌وی زمانیکی رینوس ئالۆز و گران بووه، بۆیه له‌سه‌رده‌می ئه‌خمینییه‌کان له لایه‌ک و سه‌رده‌می ئه‌شکانی و ساسانییه‌کان، ماوه ماوه ته‌نها وه‌ک (زمانیکی) ئایینی، یان ئاخاوتنی خه‌لک مامه‌له‌ی له‌گه‌ل کراوه.

له‌و سه‌رچاوانه‌ بیرو‌که‌ی وا خراونه‌ته‌پوو، که زۆربه‌یان هه‌ر ده‌قی هورمزگان هه‌لده‌وه‌شینه‌وه! لیره‌ جه‌خت له سه‌ر ئه‌و زمانه‌ و رینووسی

ئەو زمانە دەکەین بۆ ئەووی بەسەلمینین، کە هەندێ نووسەر و توێژەری کورد چەند بێ ئاگان هەتا لە رایەکانی خۆیان!!
 دەقی هورمزگان، ئەگەر بە پەهلەوی نووسرا بێ وەك بانگەشە دەکرێ ئەمە ئەو دەقە دەبێ هی سەردەمانی ئەشکانی بێ، نەك ساسانی، چونکە سەرچاوەکان جەخت لەسەر ئەو دەکەن، پیکچوون لە نیوان پەهلەویی ئەشکانی 3000 پ. ز- 224 ز و هەورامی، فەیلیی لوری هەیه!! نەك پەهلەویی ساسانی!!

سەرچاوەکان دەلین پیکچوون هەیه لەنیوان زمانی پەهلەوی و شیوه زاری هەورامی، نەك هەردووک یەك بن. ئەو نووسەرە کوردانە، لەوانە د. سەعید کوردستانی، حوسین حوزنی موکریانی، رەشید یاسەمی، سەرەتا دەقەکەیان بلاوکردۆتەو، دەقەکەیان بە (شیوه زاری هەورامی) بلاو کردۆتەو، نەك بە زمانی پەهلەوی!!! هەرۆهە پەهلەوی هەرۆهە (زمان) یان (شیوه زمان variety) بوو، هەرۆهە (رینوس) یش بوو، کەچی هەورامی تەنها زاریکی کوردییە، نەك (رینوس)!! سألح قەفتانی میژوونوسی کورد لەلایە پە (105) ی کتیبی (میژووی گەلی کورد لە کۆنەو تا ئەمڕۆ) دەربارە "رینوس" ی پەهلەوی دەنووسێ... ئەلف و بای پەهلەوی زۆر سەخت و گران بوو، چونکە وەها دەرکەوتوو، کە لە نووسینی پەهلەوی دا هەزار پیت (حەرف) زیاتر بەکارهێنراوه!!!

هەرەها قەفتانی قسە ی هەندێ زانا دەربارە ی ئەلفبای پەهلەوی دەگوێزیتەو و دەلێ: دەنگ وایە لەکاتی دوايي ساسانییەکاندا بە فەرمانی شای ئێران شیوهی (فارس) بوو تە زمانی رەسمی حکومەت، چونکە نووسین و خویندنهووی پەهلەوی زۆر گران بوو!!!

ئەمەش بەلگەیه، کە هیچ نووسەریکی کورد "دەقی هورمزگانی" بە زمانی پەهلەوی نەبینیوه!! زمانە هەورامییەکە ی دەقەکە قەناعەت بە هیچ کەسێ ناهینیت، کە زمانی کوردی سەردەمی دەرکەوتنی ئیسلام - 16 ی کۆچی بی لە کوردستان!! ئەو زمانە زاری هەورامی دەقەکە، هی

سهرهتای سهدهی بیسته مه، نهک سهردهمی ئیسلامی، چونکه هیچ دهقیکی فارسیش ئهوها (رهوان) نییه، لهو پیودانگهوه تهنیا دهقه شیعریهکانی بابه تاهیری ههمهدانی، دوور له مملانیی دینی و مهزههبی، سهرهتای شیعی کۆنی کوردین . لهوهش زیاتر، سهلام ناوخۆش له کتیبی ئهفسانهکانی سیکیولهری کورد له سهر بنهمای

1- دینی،

2- میژووویی،

3- زمانهوانی

ههبوونی دهقی هورمزگان رهت دهکاتهوه. "دهقهکه باس له مملانیی زهردهشتی و مهسیحیهت دهکات، ئهوسا هیچ شوینیک نهبووه به ناوی شارهزوور، "د. جهمال نهبهزیش له رووی زمانهوانییهوه دهلیت: "دهقی هورمزگان دهقیکی ساختهیه، له هیچ موزهیهکی ئهوروپی بوونی نییه ."

ئهجام

لهم خویندنهوهیهدا تویره گهیشتۆته چهند ئهجامیک، که گریمانی ئهوه دهکهن دهقه شیعی بابهتاهیری ههمهدانی دهکرئ به سهرهتای شیعی کۆنی کوردی دابندریت :

1- دوو پرۆفیسۆری گهورهی کورد، دمارف خهزنهداری کۆچکردوو و دئیبراهیم شوان، لهو باوهپهدان دوو بهیتهکانی بابهتاهیری ههمهدانی سهرهتای کاروانی شیعی کۆنی کوردین.ئهو دووهش کاریان له سهر ئهدهبی نووسراو به زمانی کوردی دهکهن.

2 له لایهک تالهانی له کوردستان و بزووتنهوهی کوردی دهنوسیت: بابهتاهیر به لهجهی گۆران شیعی وتوو و نهوشیروان مستهفا له لاپهه 228 و 229 ههندی رای پر پارادۆکسی دهلیت: "لاساییکه رهوهی بابهتاهیر نهبووه...قالبی شیعی ههمهدان لهگهڵ دایهلیکتی گۆران جیاوازه...بابهتاهیر شوین و پهنجهی ئهو به هیچ کامیانهوه دیار نیه.

مەدرەسەییەك نیه بە ناوی مەدرەسە ی کوردیی لوری "کەچی بۆرە کەیی زۆر شاعیری لوری پێش و پاش بابەتاهیر دەهینیت .

3. دیالیکتی لور و دیالیکتی گۆران لە یەك جیاوازن. ونی دیالیکتی لور لە کۆمەلگای هەورامی کوردی رەسەن، بە تاییبەتی یارسانی ئەهلی هەق، چونکە ئەو کۆمەلگایە کۆمەلگایەکی داخراو بوو، وەك کۆمەلگای نێزیدی، لە شیعری بابەتاهیر دوور بوو.

4. سروودەکانی یارسان زارەکی بوونە وەك فۆلکلۆری کوردی. بە حوکمی جیاوازیان لەگەڵ پره‌نسیپەکانی ئیسلام، مزگەوت و دیووخانی کوردی موسلمان نەبوونەتە مۆزە بۆیان. کەواتە ئەدەبی زارەکی نابیتە سەرەتای ئەدەبی کۆنی کوردی.

5. وەك سەجادی لە لاپەرە 170-178 شروڤە ی شیعەرەکانی بابەتاهیر دەکات، بابەتاهیر دەرە کەوئ "نەك هەر شاعیرێکی کورد بوو، بەلکو بە حوکمی ئەو زۆربە ی لەهجه کوردییەکانی بەکارهیناوه - سەرۆکی کۆری یەكخستنی زمانی کوردی بوو ."

6. شەرەفنامە ی شەرەفخانی بدلیسی نابیتە سەرەتای نووسینی کوردی، چونکە ئەوسا بە زمانی کوردی نەنووسراوه، بەلکو بە زمانی فارسی نووسراوه، کەواتە بۆتە بەشێك لە کەلتوری نووسینی فارسی .

7. شیعری سەر پێستە کە بە بەلگە ی ئایینی و میژووپی و زمانەوانیی، دەقیکی ساختە یە و دروستکراوه. هەر وەها بە دیدی پرۆسە ی گۆرانی زمان، تەمەنی دەقە کە دەقی سەر پێستە کە - لە سەرەتای سەدە ی بیست کۆنتر نییە.

بابەتاهیر هەمەدانی لە کۆمەلگایەکی ژیر دەسەلاتی فارسی ژیاوه، ئەو ناوچە یەش لەوساوه هەتا ئیستا لە ژیر دەسەلاتی مەعریفی و سیاسی فارس دابوو، بۆیە مۆرکی کوردی لە شیعەرەکان کال کراوتەوه و لەوهش زیاتر بن دیالیکتی فەیلی شیعری مەزەهەبن، ئەوهەندە ی ئینتەمایان بۆ مەزەهەبە کە هەیه، بۆ زمانی کوردی نییە.

سه‌رچاوه‌کان

- شهره‌فخانی بدلیسی، شهره‌فنامه، و.هه‌ژار، ته‌هران، 1981.
- ئیبراهیم شوان، گوته کورته‌کانی باباتا‌هیری هه‌مه‌دانی، هه‌ولپیر، 2006.
-، شیعرى کۆنى کوردی، هه‌ولپیر، 2012.
- باب‌ه‌شیخ مه‌ردوخ پۆحانی، میژووی ناودارانى کورد، و. ماجد پۆحانی، هه‌ولپیر، 2011.
- جه‌لال تال‌ه‌بانى، کوردستان و بزوتنه‌وه‌ی کوردایه‌تى، سلیمانی، 2012.
- عبدالرحمن مزورى، افتراآت لایارد، برلین، 2000.
- نه‌وشیروان مسته‌فا ئه‌مین، به‌ده‌م ریگاوه‌ گولچنین، سلیمانی، 2012.

سه‌رچاوه‌ فارسیه‌کان

- عباس مستوفی الممالکی، رباعیات باباطاهر عریان همدانی، انتشارات فخر رازی، 1375.

سه‌رچاوه‌ ئینگلیزیه‌کان

- Hodder j. 1992. Teach yourself LINGUISTICS Aitchison & Stoughton : London

خزمایه تی له زمان

سادق ئەحمەد عوسمان

زمان چییە؟ کە ی پەیدا بوو ؟

بیگومان لەو دەمە ی کە خودا مروۆفی خوێفاند و ناریدیە سەر زەوی، عەقل و ژیری پێ بەخشیوو و زمانی داوە تی. زمانیش زۆر پیناسە ی جیا جیای بو کراو، هەر و هەر مروۆف توانایەکی زۆری دراوە تی بو ئەو ه ی داهینان و ئافراندن بکات. زمان ئامرازیکە بو هەر و هەزی و کاری بە کوۆمەل و ئالوگوۆری بیروپرا.

داهینان و ئافراندنیش بیرکردنەو و ماندوو بوونی زۆری دەویتی، هەر و هەر پپووستی بە کاری دەستەجەمعی هەیه. بو ئەو ه ی پپداووستییەکانی ژیان ی دەستەبەر و فەراهم بکات و خو ی لە مەترسی و کارەساتە سروشتییەکان پپاریزیت و زال بیت بەسەر ژینگە و دەور و بەری خو ی.

گە یاندنی بیروۆکە و پە یامی کارکردن و داهینان، پپووستیان بە هوۆکاریک هەیه بو پە یو هندیکردن. ئەم هوۆکاری گە یاندن و لە یه گە یشتنەش ئاخووتن و گوۆکردنە (زمان) ه، زمان هەر لە زوو ه و ه جیگە ی تپرامان و سەرنجی مروۆف بوو، چە ندین پرسیار لە و بابە تە وروژینراو ه. زمان چییە؟ لە کوۆ هاتوو؟ لە کە یه و ه هەیه؟ چۆن کار دەکات؟ یه کە مین زمانی مروۆف چی بوو؟

بیگومان وە لامی ئەم پرسیارانە ی سەر و ه کاریکی ئاسان نییه و بگره ئەستە میشه، دەتوانین بلپین بە شیو ه یه کی رپژه یی، وە لامی هەندیک

له و پرسىارانە دراوہ تەوہ لیکۆلینەوہ و توپژینەوہش بەردەوامە بەمەبەستى گەيشتن بە ئەنجامى دروست و مەنتىقى وزانستانە.

زمان لە پروانگەى جۆراوجۆر لىي دەروانريت:

بىگومان پىناسەى دياردەيەكى وەك زمان كارىكى ئاسان نىيە، بەتايبەتى لە بەر ئەوہى دياردەكە لە زۆر پروانگەى جۆربە جۆرەوہ سەير دەكرى ھەر شارەزايەك لە چوار چپۆہى بابەتەكەى خۆيەوہ لىي دەكۆلپتەوہ، بىگومان پىناسەى زانايانى دەروون و كۆزمانەوانى و زمانەوان و ئەندازيارى دەنگ و فەيلەسوفەكانيش ناشى وەك يەك بن لەبەر ئەوہ زمان دەيان پىناسەى بۆ كراوہ.(محەمەد مەعروف فەتاح 2011.11)

دەبارەى زمانى يەكەمىنى مرۆف:

لەبارەى پەيدا بوونى زمان و يەكەمىن زمانەوہ ژمارەيەكى زۆر لە گریمانە و بىر و بۆچوون و لەبەر دەست دان كە مرۆف ھەر لە بەر بەيانى ميژووہوہ لىي كۆلپوہتەوہ و پىپۆہى خەريك بووہ ئەم گریمانە و بۆچوونانە ھەريەكەى لە پروانگەيەكەوہ بووہ لە ئەفسانە و ئايينەوہ بگرە تا دەگاتە بوارى سروشتزانى و زانستى فيزيا و توپكارى. لەم بارەوہ كەريم زەند بۆچوونىكى ھەيە كە پىيى وايە لە بەراييدا (وشە - وتە) لای يەزدان بووہ برىتى بوو لە ژيان و زىندوووى، ژيانيش تيشكى مەردوم بووہ، ئەو تيشكە جىھانى رۆشن كردۆتەوہو لەتارىكى رزگارى كردوہ، تاريكىش نەيتوانيوہ تروسكەى ئەو رۆشنايە خەفە بكات، وتە (وشە) بەرجەستەيى پەيدا كردوہ، تا بۆتە ھۆى ليكتيگەيشتن لە نيوان مەردوومدا، لە بەر رۆشنايى و تاريكى وشەى (نيك و بەد-چاك و خراپ) ھاتۆتە بوون لە دواييدا ھەردوو وشەى (نيك و چاك) بەسەر وشەكانى (بەد و خراپ) سەر دەكەون.

ههروهها دهلييت ههه وهك چوون كوومه لگاي مرووقايه تي، له پيشدا يهكبوون دواتر به پيى كاره سات و پروداوه كانى ژيان دابه شبوونه و ههه يهكه و له سهه ههه ريممىكى تاييهه له سهه ئهه گوى زه مينه جيگير بوونه، ئاواش به پيى بناغه ي ئهه دابه شبوونه، ههه كوومه لگاي پاريزگارى كردووه له شيوه زمانى خووى و تا روژ به روژ زمان هاتوته بوون و بوته فاكته ريكي سههه كى له گواستنه وهى زانياريهه كان له نيوان مرووقدا.

دواتر له بابته زمانه وهه دهل ىيت زمان داينه مويه كه خاوهن پروداو سهه لماندنه، واتا كانى سهه كه وتووه، شيوه ي په يوه ندى به پاقه ي وشه كانى و ره گورپيشه ي وه ستاوه قهواره و بوونى ميلله تان ده گورپيت، به پيى كولتورو روشه نبيرى فراوانى و بلاوى هاتوچوى نيوان مهردوم. زمان ئاوينه يه كه نهريت و خو وره وشته و رهفتار و كردارى گهله كه ي تييدا ده رده كه وي. (ئارى عوسمان خهيات 2011:9)

ههه بوونى ژماره يه كه زور زمانى جياواز جياواز و نه بوونى تاكه زمانى بو هه موو ئاده ميزادانى سهه رووى زه مين، ههه له زووه وه سهه رنجى مرووقى راكيشاوه وه بيرى خهريك كردووه. ئهه نه زه ريانه ي ههه زاران سال پيش ئهه مرؤ ده رباره ي ئهه ديارده يه ههه بوون، به لگه ي بايه خيپدان و خه ريكبوونى بيرى ئاده ميزاده بهه مه سه له يه. بو گه ران به شوين ئهه جو ره دياردانه ... وهه ههه نه ينييهه كى تر په نا ئهه براهه بهه ئهه فسانه.

چيرؤكك له ته و پراته وه

ته و رات كه ميژووى ئهه گه رپيته وه بو نزيكه ي ههه زار سال پيش زاين ئهه چيرؤكه ئهه گيرپيته وه: ((سهه رده مى ئاده ميزاد هه موو به يهك زمان ئهه دوان ... گه يشتبوونه لوتكه ي شارستانيه ت ... يهك شت مابوو بيكه ن ... ئهه وپيش ئهه وه بوو بگه نه لاي خوا ... بو ئهه مه به سته ويستيان ته لاريكى

بهرز دروست بکهن... خواهش بوئوهی ئه مه یان بو نه کرئ سزای دان... سزای دان زمانی شیواندن، هه ر به که به جوړئ قسه ی کرد. ئیتر له به که نه گه یشتن... ئه مه بووه هوئى ئه وه ی نه توانن ئه م پرۆژیه به جئ (بهینن...)). ئه مه به کی که له و چیرۆکانه ی هه ول ددهن ئه م دیارده یه لیک بده نه وه. تا سه ده ی هه ژده می ش هوئى له به کچوونى دوو یان کۆمه له زمانئ دهرایه پال کار له به ککردن و له به که وه رگرتن و ریکه وت.(وریا عومه ر ئه مین 2009.166.

له سه ده ی هه ژده هه مدا بوئیه که م جار(جوئن لاینز) گووتی ئه و بوچوونه ی که وا پئی وایه زمانی عیبری له خوا وه یه و به که م زمان و دایکی زمانه کانه به درۆ خسته وه و به کاریکی ناراستی دایه قه له م (موحازه راتی . دیوسف شه ریف)

مانا و چه مکی خزمایه تی له زمان

مانا و چه مکی خزمایه تی له زمان به کار دیت وه که ئاماژه به که بو پیه ونه دیه میژوو یه کان (Relationship) زاراه ی یان په یوه نده یه خزمایه تیه کان. (genetic relations)

له و کاته ی که برپار دهر دیت که وا په یوه نده ی خزمایه تی له نیوان دوو زمان هه یه واتای ئه وه ده گه بیی نیت که وا هه ردوو زمانه که له زمانیکی له خو یان کۆنتره اتوونه و گه شه یان کردوو وه بوونه ته دوو زمانی سه ربه خو. و اتا هه ردوو کیان سه ر به هه مان خیزانه زمانن،

له سه ر ئه و بنه مایه له په یوه نده ی خزمایه تی زمانه کان پۆلین کراون به پئی بوچوونى جیا جیا که وا قسه ی له سه ر ده که یین له و کاته ی باسی تووژهره به ناوبانگه بنه رپه تیه کانی به راوردکاری ده که یین. به پشتبه ستن به و بنه ما و بنه رپه تانه زۆر بیر و بوچوون و داهینانی هه له و پر له که موکوری هاتنه ئارا. وه که ئه وه ی که (عیبری) دایکی زمانه کانه.

گهپان بهدوای خزمایهتی له زمان

هەر چهنده پۆلینکردنی زمانهکان و دۆزینهوهی خزمایهتی له نیوان زمانهکان بهشیوهیهکی زانستی دهگهپتهوه بو دواى دۆزینهوه گرنگ و بهناوبانگهکهی (سیر ولیهم جۆنز) له سالی (1786) که له بهر دهه کۆمهلهی ئاسیایی له بهنگال که تییدا پهیوهندی نیوان زمانهکانی (سانسکریتی و گریکی ولاتینی و فارسی) خسته روو. بهلام زۆر بهر له و کاتەش هەندیک کارى زمانهوانى وگهپان بهدواى پۆلینکردن و خزمایهتی له نیوان زمانهکان ئەنجام درا بوون.

دانتي (1265-1321):

بو یه کهم جار دانتي سى خيزانه زمانى ئه وروپى له يهك جيا کردوونه ته وه، که بریتین له (خیزانی زمانه جهرمانیهکان له باکوورو زمانه لاتینییهکان له باشوورو ههروهها زمانى یونانى) ههروهها ناوچهی هاوچهرخى لاتینی دابهشکرد بو سى زمانى بهکارهاتوو (الدارجه). که هه موویان له لاتینی ههلقولاون (رۆبنز. 1997. 238)

بیگومان پینیسانس که یه کیک له سومبولهکانی (دانتي) بوو بهلام بوژانه وه چهند سه دهیهکی خایاند و تویرینه وه له سه رجهم بوارهکاندا بهردهوام بوو له پیناو به دیهینانی ئه و ئامانجانیهی که کۆمه لگه له ههناوی خو ی هه لیگرت بوون و ئاواته خوازی هاتنه دی بوون. تویرینه وه زمانه وانیهییهکان بهردهوام بوون.

سکالیجهر 1540-1609

سکالیجهر له سه ره ئه وه رۆیشه تووه که زمانهکان به شیوهیهکی بهر فروانتر له یه کهتر جیا بکاته وه له چوارچیوهی پۆلینکردنیکدا بو ئەمهش یازده خیزانه زمانى له يهك جيا کردوونه ته وه به شیوهیهک

چواریان سهره کی و هفته که ی دیکه شیان لاهه کین که کیشوهری ئه وروپا به ته وای داده پوئن .

له سه ده ی شازده هه م و هه فده هه میشدا به هه مان شیوه هه ندیک له توپژهران وهک یهک له باره ی پوئینکردنی زمانه کاندا بو پریگاکانی به اوردکردنی زمانه کان چوون وهک ج.ستیر نهلم وایا جهر و لیبنز . هه موو ئه و لیکوئینه وانه له باوه شی ئه و بیروپا یه دا ئه انجام دراون که عیبری به دایکی هه موو زمانه کان ده زانیت ئه مهش به پشتبهستن به چیروکی تاوهری بابل (هه یده ر حاجی خدر. 2010.4)

له چاریکی کوئایی سه ده ی هه ژده هه م ده رکهوت زمانی سانسکریتی (زمانی پیرۆزی ئایینی هیندی) په یوهندی پتهوی هه یه له گه ل زمانی لاتینی و زمانه ئه وروپیه کان ههر وه کو بهر له ئیستا باسمان کرد که (سیر ولیه م جوئن) ئه م په یوهندیی ده زیه وه . بیگومان ئه م دوزینه وه یه پابوون و رچه نینیکی گه وهری به دوی خویدا هیئا و رامن و سه رنجدانی نوئ و قوولی لیکه و ته وه . بیرکردنه وه و عه قلیه تی توپژهران و زمانه وانانی گوپی ، له وه ی که وا ده بیت خویندن و نووسین و توپژینه وه ته نها به زمانی لاتینی بیت .

(مونین) ده لیت ولیه م جوئن زمانی سانسکریتی پیشکهش به ئه وروپا کرد ، ئه و زمانه خاوه نی رۆنانیکی زۆر ریکه و زۆر پوخته تر و ته ووتره له زمانی گریکی و ده ولمه ندره له زمانی لاتینی ، هه روه ها فه ره نگ و رۆشه نبیری که ی زۆر ده ولمه ندره ، له فه ره نگ و رۆشه نبیری گریکی و لاتینی ، هه روه ها په یوهندیی که به تینی خزمایه تی به یه که وه ی گریداون ، چ له لایه نی ره گی کاره وه بیت یان له لایه نی رۆنانی ریزمانیه وه بیت .

ئه و په یوهندیی نیوان سانسکریتی و زمانی گریکی و ئه وروپیه کان به ریکهوت نییه ههر زمانه وانئ که شاره زایی له و زمانانه هه بیت تی

دهگات و بۆی پوون ده بیته وه کهوا ئه و زمانانه له بنه رته تدا یهک زمان بوون و شتی هاوبه ش زوره له نیوانیان (محمد حسین عزیز. 1983.276)

شلیگل:

ههروه ها هه ندیک پۆلین و بۆچوونی دیکه هاتنه مهیدانه که که پپوون له ده مارگیری و ئاره زوو مهیلی کهسی دوور له لیکۆلینه وه یهکی بابه تیانه و زانستی بۆ نموونه (شلیگل) دوو جوور زمان له یهک جیا دهکاته وه له سه ر بنه مای رۆنانی ناوه وه یان .

1- ئه و زمانانه ی کهوا شی ده کرینه وه وهک (زمانه هیندۆ ئه وروپیه کان).

2- ئه و زمانانه ی کهوا شی نا کرینه وه وهک (زمانی چینی و هیندییه سووره کانی ئه مه ریکا). ئه و زمانانه ی که شی ده کرینه وه زمانی په سه نن له به ره ئه وه ی دروستبوون و پیکهاته یهکی ئورگانیکیان هه یه . به لام ئه و زمانانه ی کهوا شی نا کرینه وه زمانی ناته واون و کهموکورپان تیادیه ئه گه ر پپوانه یان بکه یین له گه ل زمانانی تر که (شلیگل) مه به سستی زمانه هیندۆ ئه وروپیه کانه .

شلیگل پپی وایه سه ره رای ئه وه ی کهوا زمانه (سامیه کان) له و زمانانه ن کهوا شی ده کرینه وه وشه و ده سته واژه کانیان له سه ر بنه مای وه رگرتن له ره گ پیک هاتوون .

به لام (شلیگل) له ریزبه ندیه که ییدا له ناو زمانه شی کراوه کاندایان نانیت به پپی بۆچوونی خو ی رۆنانه شیکردنه وه که ی وه رگیراوه و زور کۆن نیه .

تپروانینی (شلیگل) بۆ زمانی (سانسکریتی) تپروانینیک بوو به پپروزی ده دیت پپی وابوو کهوا ته واوترین و کۆنترین زمانه . چونکه سه رچاوه و دایکی هه موو زمانه کانه (محمد حسن عزیز. 1983.278).

كاتېك شليگل باسى زمانى سانسكرىتى كردووه ئاماژەى بەوۋە داوھ كەپېكچوون و ھاوبەشى زمانى سانسكرىتى لەگەل زمانەكانى (لاتىنى و گرىكى و ئەلمانى و فارسى) تەنيا لەبەر پېكچوونى ژمارەيەك رەگ نىيە، بەلكو ئەمە بو رېزمان و پۆنان و پېكھاتەى ناوۋەى زمانەكان خۇيان دەگەرپتەوۋە ھەر ئەمەش خزمایەتى لە نىوان ئەو زمانانە پيشان دەدات (ھەيدەرى حاجى خدر. 2010.6).

لە سەدەى نۆزدەھەم تويژىنەوۋەكان وردتر و زانستیانەتر بوون لەسەر زمان بە گشتى و چەندىن پۆلىنکردن و دابەشکردن بو زمانەكان كرا بە تايبەتى بو ئەوۋەى پەيوەندىيە خزمایەتییەكانى نىوانيان بدۆزنەوۋە بو نمونە

ئەلمانەكان زۆر بە چىرى ھاتنە مەيدانى ليكۆلىنەوۋەى زمانەوانى و لەم بواردە ھامبۆلت، سى جۆرلە زمانى لە يەكدى جياکردۆتەوۋە ديارى كردوون:

- 1- ئەو زمانانەى كەوا سەرجم وشەكانيان سەربەخۆن واتا گىرەكى رېزمانى و وشە دارپژيان نىيە وەك زمانى (چىنى).
- 2 زمانە سانسكرىتییەكان كەوا گىرەكى رېزمانى و دارپژيان ھەيە.
- 3- ئەو زمانانەى كەوا رپستە بە يەك وشە دەردەبرپت وەك زمانى ھىندىيە سوورەكان.

بەر لەتییۆرە بەناوبانگەكەى (ماكس مۆلەر) زمانەوانەكان زمانەكانيان بو دوو خىزانە زمان دابەشكردبوو وەك (خىزانە زمانى ھىندو ئەوروپى و خىزانە زمانى سامى و ھامى).

جۆرپكى تر لە دابەشکردن ھەبوو لەسەر بنەماى جوگرافى (رۆژھەلات و رۆژئاوا). بەلام لە ئەنجامى ليكۆلىنەوۋە پشكنىن چەندىن زمانى تر دۆزرانەوۋە كە ھىچ جۆرە پەيوەندى بە يەكەوۋە گرېدانىكان لە نىواندا نەبوو لەگەل ئەو دوو خىزانە زمانى (ھىندو ئەوروپى - سامى و

حامی). له ئه نجامی ئه وه دا تیۆرو لیکدانه وهی نوئ بو خزمایه تی له زمان هاتنه ئاراهه .

به شنی دووهم

تیۆره که ی ماکس مۆلهر

زمانه وانى ئه لمانى (ماکس مۆلهر) تیۆریکی نوئی دانا له بابته خزمایه تی له زماندا ده لیته پۆله زمانیه کان ده بیته سی بنه ماو مه رجیان تییدا هه بیته .

1- خزمایه تی له زمان له نیوان زمانه کان، ده بیته له یه کچوون هه بیته له نیوان ره گی وشه کان و رۆنانی ریزمانی پیکهاته کانیان .

2- نزیکى هاوچه رخى له نیوان قسه پیکه ره ئاخیوه رانی ئه مه شیان به مانای ئه وه ی که له ئاخیوه رانی نه ته وه کۆمه له مروقیکی جیاواز هه بن که بگه ریینه وه بو ئه سلی یه ک میلله ت یان له یه ک نزیک بن .

3- به یه که وه گریدراوی میژوویی و کۆمه لایه تی وجوگرافی له نیوان ئاخیوه رانی هه بیته به واتای هاوبه شبوون له کۆمه لیك شهت .

تیۆره که ی (ماکس مۆلهر) له سه ره بنه مای ئه وه دارپیزراوه که وا زمانه کانى جیهانى دابه شکردۆته سه ره سی خیزانه زمان هه رچه نده (خیزانه زمانى تۆرانى) نه ک ته نها له گه ل دووخیزانه زمانه که په یوه ندىان به یه که وه نییه بگه ره له نیوان خوشیاندا بنه مای به یه که وه گریدان و خزمایه تیان نییه .

که ئه مانه ی خواره وه ن .

1- خیزانه زمانى هیندۆ ئه وروپی

2- خیزانه زمانى سامى و حامى

3- خیزانه زمانى تۆرانى (محمد موسى انترنیت

یه کهم- خیزانه زمانی هیندو ټه وروپی

زمانه کانی ټه خیزانه له هه موویان زیاتر بلا بونه ته وه له ناو کومه لگه ی مرو فایه تی. ټه و میلله تانه ی بهم خیزانه زمانه قسه ده کهن رول ی دره وشاوه و بهرچاویان هه بووه له هه لټانی ته لاری شارستانیته و پیشکه وتنی هاوچه رخ. ټه سته مه کهوا مه لټه ندی ټه خیزانه زمانه دیاری بکریټ. بوچوونی جیاواز له و باره یه وه هه ن هه ندیکیان لایان وایه کهوا مه لټه نه کهیان ئاسیایی ناوه نده له (هه ری می تورکستان). هه ندیکی تر لایان وایه که مه لټه ندی ټه سل یان (ناوچه کانی روسیا له ټه وروپای خو ره لاته). ټه وانی تر ده لټین (ده ریای به لټیکه). بوچوونی واش هه یه ده یان گریټه وه بو (بانه کانی ئیران). ټه خیزانه زمانه هه ندی تیره و بهر باب ده گریټه خو که ټه مانه ی خواره وهن.

1- زمانه ئارییه کان، به هه ردو و لقی هیندی و ئیرانی.

أ- هیندی (هیندی، به نگالی، که شمیری.....).

ب- ئیرانی (ئاری) فارسی، کوردی، به لوجی،)

2 زمانه یونانییه کون و نوییه کان.

3 زمانه ئیټالییه کان له گرن گترین لقه کانی: لاتینی که زمانه کانی

(فه رهنسی، ئیسپانی، ئیټالی، پورتوگالی، رومانی) لئ که وتوتته وه.

4 زمانه جهرمانییه کان گرن گه کان یان دوو لکن که:

أ- لکی زمانه جهرمانییه روژئاواییه کان، که ټه زمانه ی لئ

که وتوتته وه (ئینگلیزی ساکسونی، ئینگلیزی نوی، هولهندی، ټه لمانی).

ب- لکی جهرمانی باکوور که ټه مانه وه چه کانییه تی (دانیمارک، سوید،

نه رویج).

5 زمانه سلاقیه کان، که ټه وانیش دوو لکن.

ئا. لکی زمانه سه قلییه کان له وانه زمانه کانی (رووسی، چیکی، پولونی،

بولغاری نوی).

- ب. لکی زمانه به لټکییه کان که زمانه کانی (لیتوانی، پروسى کون) ده گریته وه.
6. زمانه ئه رمه نییه کانه.
7. زمانه ئه لبانییه کان.
8. زمانه کیلټییه کان، پاشماوهی ئه م زمانه تا کو ئیستاش له دیالیکته کانی ئیرله نده و هه ری می بریتون له روژئاوای فه ره نسه ماوه ته وه.

دووم خیزانه زمانى حامى و سامى:

ئهم خیزانه زمانه پانتایه کی جوگرافی گه وره ی داگیرنه کردووه، وهك خیزانه زمانى (هیندو ئه وروپى) ناوه ندى بلاو بوونه وه و به کاره یینانى له ناوچه یه کی جوگرافی که ولاته عه ره بییه کانی روژئاوای ئاسیا و باکوورى ئه فه ریکا ده گریته وه هه ن ئه م خیزانه زمانه دابه ش ده کریت بو دو کومه له ی سه ره کی:

1- کومه له ی زمانى حامى:

ئهم کومه له زمانه زمانه کانی (میسرى و به ره برى و کوشى) ده گریته خو مه به ست له میسرى (میسرى کون و قیبتیه). به لام مه به ست له به ره برى زمانى به ره بریه کانه که دانیشتوانى په سه نى باکوورى ئه فه ریقیا ن. به لام مه به ست له کوشى زمانى دانیشتوانه په سه نه کانی روژه لاتى ئه فه ریقیا یه به تاییه ت حه به شه و سو مال.

2 کومه له ی زمانه سامییه کان:

له روژگارى ئه مپرو زانایان نازناو و شو ره تی (سامییه کان) بو گه لانی، بابلی و ئاشورى و ئارامى و فینیقی و عه ره بى و عیبرى به کارده هیین،

بوۆیه کهم جارئو نازناوه له لایهن زانای ئەلمانی (شلوترز) به کارهێنراوه.
 زمانه سامییه کان بهم جوۆرهی خوارهوه وهچه و نهوهی نوۆیان لئ دهکهوێتهوه:

زمانه سامییه کان:

- 1- سامیی خۆرههلات:
 ئەکهدی (بابلی - ئاشوری)
- 2 سامیی روژئاوا
 ئا- روژئاوای باکوور
 1- ئارامی (سریان، ئارامی دهولت، نهبهتی، مهندائی).
- 2 کهنعانی (فینیقی، ئوگاریتی، عیبری)
 ب - روژئاوای باشوور (عهرهبی).
 عه ره بی باکوور (بائیده و فوسحا).
 عه ره بی باشوور (سه به ئی وقه حتانی).

سییه م- کۆمه لهی زمانه توۆرانییه کان:

مه به سستی ئییه پۆلینکردنی زمانه کانه له سه ره بنه مای خزمایه تی له زمان به پپیی ئەم پۆلینکردنه زمانه کان دابه شی سه ره دوو خیزانه زمان کراون خیزانه زمانی (هیندو ئه وروپیی - سامی و حامی) به لام هه ره یه ک له (ماکس مۆله رو بوۆسن) بوۆیان ده رکه وت کۆمه له زمانیک هه ن که ناچه ژیر ده وارو ره شمائی ئەو دوو خیزانه زمانه که له مه وه بهر باسمان کردن. وه ک زمانه کانی (تورکی و تورکمانی و مه غۆلی و مه نشۆری و فیینی و هی دیکه ش). له بهر ئەوه به چاکیان زانی هه موویان له ژیر ناوی خیزانه زمانی توۆرانی کۆ بکه نه وه.

خيزانه زمانى توورانى ئهو بنه ماو مه رجانهى تيدا دهسته به رنين كه وا وهك بنه ما بوخيزانه زمان وخزمايه تى له زمان دانراون. له بهر ئه وه بوچوون وتيروانينى نوئ هاتنه كايه بو ئه زمانانه يه كيك لهو بوچوون وتيروانينانه.

بوچوونى كوومه لهى زانستى زمان له پاريس:

بوچوونى كوومه لهى زانستى زمان له پاريس بوو، لهو ئينسكلوئپيدىييه كه داين نابوو، هه موو ئه زمانانه كه ناچنه ژير بالى ههردوو خيزانه زمانى (هيندو ئه وروپى - حامى و سامى) بو نوزده پؤل دابه شيان كردن:

- 1- كوومه لهى زمانه يابانبييه كان.
- 2- كوومه لهى زمانه كوربييه كان.
- 3- زمانى ئينو.
- 4- كوومه لهى زمانه (چينى وتبتبييه كان).
- 5- كوومه لهى زمانه ئوسترالييه ئاسياييه كان.
- 6- كوومه لهى زمانه درافيدبييه كان.
- 7.8- كوومه لهى زمانه قه وقازبييه كان
- 9- كوومه لهى زمانه ئاسياييه كوئه كان وهك سوومه رى.
- 10- كوومه لهى زمانه توركى، مه غولى، مه نشورى.
- 11- زمانى باسك يان ئه سكارا.
- 12- زمانه كانى هيبه ريو ريه.
- 13- كوومه لهى زمانه (فينى، ئاجه رى، ساموئيدى)
- 14- زمانه كانى مه لايوى وپولينزى.
- 15- زمانى دانىشتوانى ره سه نى ئوستراليا.
- 16- زمانه ئه مه ركبييه كان (هيندييه سووره كان).
- 17- زمانه كانى سودان و غانه .

18- زمانه بانئوييه كان.

19- زمانه كانى به شيمان و هوئتنتوت نهيجه رييه كان.

به پيى ئەم دابه شکردنهى دوايى بيت ژمارهى كۆمهله كانى زمان گهيشتۆته بيست و يهك كۆمهله بهلام هه ره گرنگه كانيان (هيندۆ ئەوروپى سامى و حامين) (ئهننه رنيت پيگه مى ملسا.دى كى.ئاماده كردنى.كبريل كۆركيس).

پۆلكردنى زمانه كان به پيى مۆرفۆلۆجى:

گەر به ميژووى زماندا بچينه وه سه بارهت به پهيدا بون و

سه ره هلدان و به

خيزانكردنى زمانه كان گه ليك پۆلينكردنى جياواز بۆ زمانه كان دانراون به پيى دهروازهى بۆچوونه كه پۆلينكردنه كەش گۆراوه بۆ نمونه سه بارهت به سه رچاوه و شوپى پهيدا بونى زمانه كان و دوورو نزيكيان له يه كتر نمونەى درهخته خيزانيه كان له سه دهى نۆزده هم هاته كايه وه ئەمەش په يوه ندى توندى نيوان هەندى له زمانه كان ئاشكرا ده كات كهوا ئەمرو به كار دین (گرئ) ده كاته سيمای په يوه ندى خزمایه تى نيوان زمانه كان بۆ نمونه ده بيت.

دواتر تيۆرى شه پۆله كان هاته كايه وه له سه ر بنه ماى ئەوهى گۆرانكارى به كانى زمان له ناوه ندى كارى گه رييه وه بۆ ده ورو به رى خۆى به ويينهى ئەو شه پۆلانه بلاو ده بيته وه كه به ردك بخه يته ناو گۆميكه وه دواتر تيۆرىكى تر له سه ر بنه ماى تۆ چاندنى رووه كه كان هاته ئاراوه . دواتر هەندىك پۆلىنى تر هاتنه كايه وه . وه كو پۆلينكردن له سه ر بنه ماى به شه كانى ئاخاوتننيان پۆلينكردن له سه ر بنه ماى ريزبوونى كه ره سه كان.

زمانه وانە به راوردكاره كان زمانه كانيان پۆلين كردن كه ده كرئ به م شيوه يهى خواره وه ناويان بنين:

1- زمانه دابراوه كان يان داپچراوه كان.

- 2 زمانه نووسراوه کان.
- 3 زمانه وه زیفیه کان.
- 4 زمانه تیکچرژاوه کان.
- 5 زمانه ناوگریه کان. (محهمه معرفه فاتح- سه باح ره شید قادر. 2006.87).

ئهنجام:

- له دواى خویندنه وه و شروفته و لیکدانه وه ئەم تووژینه وه یه هاته به ره هم و گه یشتین بهم ئەنجامانه ی خواره وه
- 1- مرؤف له ئەزه له وه خاوه نی زمانى تاییه تی خو ی بووه و یه کیکه له سیما جیا که ره وه کانیه تی له گیانه وه رانی تر.
 - 2 زور له میژه زانایان سه رقالی تووژینه وه ن بو په یبردن و گه یشتن به نهینیه کانى زمان.
 - 3 زاناکان گه یشتون به هه ندی رازو لایه نه شاراوه کانى زمان به لام روژ به روژ زانیاری نوئ و راستی نوئ له ئەنجامی تووژینه وه ی نوئ دهرده که ویت که هه ندیکیان زور له بوچوونه کانى بهر له خو یان بوچه ل ده که نه وه.
 - 4 زاناکان تا کو ئیستاش بو یان نه دوزرا وه ته وه که یه که مین زمانى مرؤف چی بووه؟ چو ن ئەم هه موو زمانانه ی لی که وتوته وه؟ بو نمونه زمانى وا هه یه بهر هه یچ یه کیک له و بولینانه ناکه ویت که بو زمانه کان کراون.

سه رچاوه کوردیه کان

- 1- ئارى عوسمان خه یات (2011). له باره ی زمانى کوردیه وه. نارین سلیمانى.

2. حهیدهر حاجی خدر (2010). تاییه تمه نندییه مورفولوژییه کانی زمانی کوردی. نامه ماستهر. کولیزی زمان. زانکوی سه لاهه دین - هه ولییر.
3. محهمه د مه عروف فه تاح. (2011). زمانه وانى. ئەه کادیمیای کوردی. چاپخانه ی حاجی هاشم. هه ولییر.
4. محهمه د مه عروف فه تاح - سه باح ره شید قادر. 2006. چاپخانه ی پروون. سلیمانی.
5. یوسف شریف. 2012. وانه کانی ماستهر. کولیزی پهروه رده.
6. وریا عومهر ئەمین. 2009. ئاسۆیه کی تری زمانه وانى. ئاراس. چاپی دووهم. هه ولییر.
- سه رچاوه عه ره بیه کان
- 1- رۆبنز. (1997). موجز تاریخ علم اللغة، ترجمة د. أحمد عوض، سلسلة عالم المعرفة، عدد 227. الكويت.
- 2- محمد حسن عبدالعزيز. (1983) مدخل الى علم اللغة. دار العلم للطباعة) ئەنته رنیت
- 1- محمد موسى، المحاضرة التاسعة من أصول اللغة.
- 2 كبريل كوركيس، فصائل اللغات الأنسانية.

پهیدابوونی زمان له روانگه‌ی ئاینی ئیسلامه‌وه

د. ئومید به‌رزان برزو
زانکۆی گهرمیان – فاکه‌لتی په‌روه‌رده

چه‌ندین گریمانه له‌سه‌ر نه‌ژادی زمانی مروّف و چۆنیه‌تی په‌یدابوونی زمان هاتوه‌ته ئاراوه، له‌وانه‌ش: گریمانه‌ی رپیکه‌وتن، غه‌ریزه‌ی تاییه‌تی، ده‌نگه‌ سروشتییه‌کان، په‌یوه‌ندی کۆمه‌لایه‌تی، بانگوقیژه‌ی هه‌سته‌هربر، بزاونن، مؤسیقا، کرده‌یی خوایی، لاسایی کردنه‌وه، گه‌شه‌کردن، ...تاد(1).

یه‌کیک له‌ گریمانه‌کانی په‌یدابوونی زمان ئه‌وه‌یه، که کرده‌یه‌کی خواییه، واته‌ خوای گه‌وره‌ زمانی به‌ مروّف به‌خشویه، لی‌ره‌دا چه‌ند ئایه‌ت و فه‌رمووده‌یه‌ک ده‌خه‌ینه‌ روو، سه‌ره‌تا خوای گه‌وره‌ له‌ ئایه‌تیکدا ئاماره‌ بو‌ ته‌واوی دروستکراوه‌کانی ده‌کات، که به‌ شیوه‌یه‌کی جوان دروستی کردوون، وه‌کو ده‌فه‌رموویت ((الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ)) (2)، واته‌ "خوای گه‌وره‌ هه‌مووو شتیکی به‌ باشترین شیوه‌ دروست کردوه". هه‌روه‌ها عه‌بدووللای کورپی عه‌باس (رض) ده‌رباره‌ی ئه‌م ئایه‌ته‌ فه‌رموویه‌تی: (ئه‌م ئایه‌ته‌ ئه‌وه‌ ده‌گه‌یه‌نیّت، که خوای گه‌وره‌ هه‌موو شته‌کانی ئه‌م گه‌ردوونه‌ی به‌ جوانترین شیوه‌ خولقاندووه) (3). پاشان له‌ ئایه‌تیکدی دیکه‌دا، خوای گه‌وره‌ ده‌فه‌رموویت ((لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ)) (4). واته‌ "ئیمه‌ مروّفمان له‌سه‌ر جوانترین شیوه‌ دروست کردوه"،

ئەمە دەربارەى دروستکراوه‌کانى خۆى گەوره‌یه به‌گشتى و له‌ناو هه‌موویاندا مروؤف به‌تایبه‌تى.

گومان له‌وه‌دا نیه‌، که خۆى گه‌وره هه‌موو مروؤفه‌کانى هه‌یناوه‌ته بوون و یه‌که‌م که‌سه‌ش که دروستى کردووه، باوکه ئاده‌م بووه، بو پش‌تگه‌یرى ئه‌م وته‌یه. خۆى گه‌وره له ئایه‌تیکدا ده‌فه‌رموویت ((وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً)) (5). واته "ئه‌ى محمد (ص) په‌روه‌ردگارت به‌ فریشته‌کانى فه‌رموو: من له‌سه‌ر زه‌وى جی‌نشینی‌ک داده‌نیم". ئیه‌ن ئه‌لجهره‌یر له ته‌فسه‌یری ئایه‌ته‌که‌دا ده‌لێت: (خۆى گه‌وره مه‌به‌ستى ئاده‌مه و هه‌روه‌ها ئاده‌مى دروست کرد، دوا‌به‌دوای ئه‌ویش نه‌وه به نه‌وه‌ى هه‌ینایه بوون) (6).

ئەمە و چه‌ندین ئایه‌تى دیکه‌ش هه‌یه، که باس له دروستبوونى چه‌زه‌تى ئاده‌م ده‌که‌ن، که پێش ئاده‌م هه‌یچ که‌سه‌یک نه‌بووه و دروست نه‌کراوه. جگه له‌وه‌ش له فه‌رمووده‌یه‌که‌دا هاتوه، که (قَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ: خَلَقَ اللَّهُ أَرْبَعَةَ أَشْيَاءَ بِيَدِهِ: الْعَرْشَ وَالْقَلَمَ وَآدَمَ وَجَنَّةَ عَدْنٍ، ثُمَّ قَالَ لِسَائِرِ الْخَلْقِ كُنْ فَكَانَ) (7). واته "عه‌بدو‌ل‌لای کورى عومه‌ر فه‌رموو: خۆى گه‌وره چوار شتى به‌ ده‌ستى خۆى دروست کرد: عه‌رش، پێنووس، ئاده‌م و به‌هه‌شتى فراوان و خۆش، دواتر به هه‌موو دروستکراوه‌کانى تری فه‌رموو (ببن بوون)، واته فه‌رمانى پێکردن یه‌که‌سه‌ر بوون". هه‌ر له فه‌رمووده‌یه‌کى تری پێغه‌مبه‌ردا (ص) هاتوه، که فه‌رموویه‌تى ((أَنْتُمْ بَنُو آدَمَ وَآدَمُ مِنْ ثَرَابٍ)) (8). واته "ئیه هه‌مووتان نه‌وه‌ى ئاده‌من و ئاده‌میش له خۆله". له‌م فه‌رمووده‌یه‌دا ئه‌وه‌مان بو ده‌رده‌که‌ویت، که هه‌موو مروؤفایه‌تى نه‌وه‌ى ئاده‌من و ئاده‌میش له خۆل دروست کراوه.

له‌یه‌دا ئه‌وه‌مان بو ده‌رکه‌وت، که ئاده‌م یه‌که‌م که‌سه، که دروست کرا بی‌ت، پاشان پێویسته بزانه‌ن، که ئاده‌م کاتیک دروست کرا، چۆن فه‌یری زمان بووه؟ خۆى گه‌وره له ئایه‌تیکدا ده‌فه‌رموویت ((وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ)) (9). واته "خۆى

گهوره زانیارییه کی زوری له پیوستییه کانی ده و روبه ر فیبری ئاده م کرد و دواتر به فریشته کانی راگه یاند و پیی فهرموون: ناوی ئه و شتانه م پیی بلین، که ئاده م دهیزانیت، گهر ئیوه راست ده که ن". ههروه ها پیغه مبه ر (ص) له فهرمووده یه کی سه حیددا فهرموویه تی (لَمَّا نَفَخَ فِي آدَمَ الرُّوحَ مَارَتَ وَطَارَتْ فَصَارَتْ فِي رَأْسِهِ فَعَطَسَ، فَقَالَ الْحُمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، فَقَالَ اللَّهُ يَرْحَمُكَ اللَّهُ) (10). واته "گاتیک پیغه مبه ر ئاده م فوی پییدا کرا، روح به لاشه ییدا هاتوچوی کرد و راچه له کی و له سه رییدا جیی خوی کرده وه، تا دواتر (پژمی) و وتی: (ئه له م د لیلیا)، واته سوپاس بو خوی هه موو جیهانه کان، خوی گه وره ش پیی فهرموو: ره حمه تی خوات لی بیت".

پاشان خوی گه وره له قورئانی پیروژدا ئامازه بو زمانی نه ته وه کان ده کات و ده فه رموویت ((وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ)) (11). واته "خوی گه وره هیه چ نیردراویکی نه ناردوو، ئیلا به زمانی نه ته وه که ی نه بیت، بو ئه وه ی ئاینه که یان بو پوون بکاته وه". له ئایه تیکی تریشدا ئامازه بو جیاوازی زمانه کان و رهنگی مروقه کان ده کات، بویه ده فه رموویت ((وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَأَخْتِلَافَ أَلْسِنَتِكُمْ وَالْوَأْنِكُمْ)) (12). پاشان خوی گه وره له باره ی فهزله کانی خوی به سه ر به نده کانییه وه ده فه رموویت ((الَمْ نَجْعَلْ لَهُ عَيْنَيْنِ وَلِسَانًا وَشَفَتَيْنِ)) (13). واته "ئایا ئیمه دو چاو و زمان و دوو لیومان پیی نه به خشیون". لیرده دا جگه له وه ی خوی گه وره ئامازه به چاوه کان ده کات، که به خشیویه تی به مروف، دوا به دوای ئه وه باسی زمان و لیوه کان ده کات، که بیگومان مروف ته نها به زمان ناتوانی قسه بکات، ئه گهر لیوه کان هاوکاری نه که ن له کاتی قسه کردندا، زور له زانیان که ته فسیری قورئانی پیروژ ده که ن، له ته فسیری ئه م ئایه ته دا به م شیویه لیکی ده ده نه وه و ده لین: "دوو لیو ئامازه یه بو ده رب رینی هه ندئ وشه له لایه ک و جوانی به خشین به شیوه ی روخسار و شاردنه وه ی ددانه کان و سنووری ده م و هه ندئ شتی دیکه ش". که واته یه کیک له کاره کانی لیوه کان هاوکاریی زمان ده کات له کاتی

قسه کردندا. ئەمانه هه موویان به لگهن له سهه ر ئه وهی چۆن خوای گه وه ره زمانی وهک خه لاتیک و یه کیک له نیعمه ته کانی پيشکەش به مروّف کردووه.

ليڤه دا گه يشتینه ئه وه ئه نجامه ی، که زمان خه لاتی خوايه و یه کیکه له وه نیعمه تانه ی که پيشکەش به مروّفایه تی کراوه، ئه مه ش وه لامی سه رجه م ئه وه تیۆرانه ده داته وه به پشنتبه ستن به ئایه ت و فه رموو ده کان، که خوای گه وه ره ده رباره ی فه زله کانی خو ی له دروستبوونی ئه م دونیا یه دروستبوونی مروّف به جوانترین شیوه و به خشینى زمان هه یه تی.

په راویزه کان:

- 1- بۆ زانیاری زیاتر، بره وانه:
- ا- محهمه ده مه عروف فه تاح (1990: 9-13).
- ب- سه لام ناوخۆش و نه ریمان خۆشناو (2009: 173-176).
- 2- القرآن الکریم، سوره السجده، آیه (7).
- 3- القرطبی، تفسیر إمام القرطبی.
- 4- القرآن الکریم، سوره التین، آیه (4).
- 5- القرآن الکریم، سوره البقره، آیه (30).
- 6- أبو الفداء أسماعیل بن عمر بن کثیر الدمشقی (1999: 77).
- 7- إمام الحاكم أبو عبدالله محمد بن عبدالله النيسابوری (1991: 154).
- 8- أبي داود السجستاني (492).
- 9- القرآن الکریم، سوره البقره، آیه (31).
- 10- جلال الدين السيوطی (420).
- 11- القرآن الکریم، سوره أبراهيم، آیه (4).
- 12- القرآن الکریم، سوره الروم، آیه (22).
- 13- القرآن الکریم، سوره البلد، آیه (8-9).

سه رچاوه کان:

- 1- القرآن الکریم.
- 2 سه لامل ناوخووش و نه ریمان خوشناو (2009)، زمانه وانى، بهرگه کانی (1، 2، 3)، چاپی یه کهم، چاپخانه ی مناره، هه ولیر.
- 3 محهمه د مه عروف فه تاح (1990)، زمانه وانى، چاپخانه ی دار حکمهت، هه ولیر.
- 4 أبو الفداء بن عمر بن کثیر الدمشقی (1999)، تفسیر ابن الکثیر، دار طیبه، الطبعة الثانية، السعودیه.
5. أبى داود السجستانی، سنن أبى داود، مجلد (4)، حدیث، رقم (5118)، دار الکتاب العربی، بیروت - لبنان.
6. القرطبی، تفسیر إمام القرطبی، ناشر موقع یعسوب، السعودیه.
7. إمام الحاكم أبو عبدالله محمد بن عبدالله النیسابوری (1991)، المستدرک علی الصحیحین، مجلد (3)، الطبعة الاولی، دار الکتب العلمیه، بیروت - لبنان.
8. جلال الدین السیوطی، الجامع الصغیر فی أحادیث البشر النذیر، مجلد (3)، دار الفکر للطباعة والنشر والتوزیع، بیروت - لبنان.

دهبندریت. ئەمانه هەمووی، ئەو دەگەیهنیت کە، تا ئەو کاتانەش وشە (هەولیر) دانەهات بوو، یان لە ناو شارەکە و لای دانیشتوانی نەناسراو بوو. لەسەر وشە یان ناوی هەولیریش، لیکدانەو و بۆچوونی لیکجیا هەیه. هەندیک لەو لیکدانەوانە بێنەمان. هەندیک دیش مایە لێوردبوونەو و سەرنج لێدان. لە بەر ئەوێ لە سەرچاو مێژووییەکاندا، نە توشی ناوی هەولیر بووین، نە ناویکی لە هەولیرچووش هەبوو، بۆیە بەلای منەو، دەبی هەولیریش هەر لە ئەربیلەو هاتبێ و، لە سەر زمان بەم شیوەیە ئیستای گۆرا بێ. دەرختنی گۆرانەکان، دەریدەخەن کە ئەمە کاریکی ئەستەم نییە. دەشی گۆرانەکان بەم جوړە بسەلمیندرین: ئەربیل - ئەربەیرە - هەربەیرە - هەربەیر - هەربیل - هەربیل هەوریل هەولیر و هەولیر. جیگۆرکی پیتەکانی (ل . و . ر) تا ئیستاش لە ناوچە هەولیر، بەتایبەت لە دیهاتەکانی دەرەوێ شار، باو. دەتوانین چەندان نمونە لە قسە خەلک، بکەین بە بەلگە ئاسایی بوونی جیگۆرکی پیکردنی ئەو سێ دەنگە. وەک (شەپوال - شەلوار). (مێروولە - مێلوورە). (قەرۆیلە - قەرۆیلە). (ئاریەل - ئالییر). (دەرۆیش - دەرۆیش). (هەرۆاز - هەرۆاز). (دەرۆی - دەرۆی). (دەدورئ - دەدورئ) و زۆر نمونە دی لەو شیوەیەش.

بە تێوردبوونەو و بەراورد لەگەڵ ئەو نمونانە، جیگۆرکی سێ دەنگەکانی (ل ، و ، ر) لە ناوی هەولیریش، بە کاریکی ئاسایی دیتە بەرچاو. دیارە پرۆسە دەستپیکردنی ئەم گۆرانە، زۆر کۆنە و بە شینەیی رووی داو. لانی کەم وشە (ئەربەیرە، erbeire) لەو پرۆسەیدا، لە ناو بەلگەنامە مێژووییەکاندا پارێزراو و، سەرەتای گۆرانەکەمان بۆ دەرەخات. بە زمانی پەهلەوی، ناوی ئەربیل بە (ئەربەیرە) هاتوو. وا دیارە کە سەرەتا، خەلکی لادیکانی هەولیر، بەلایەنەو زەحمەت بوو بۆ ئەربیل و یەکەمجار لە سەر زاری

ئەواندا ئەربیل بەو گۆرانیانەدا تێپەریوه و بۆتە هەولێر. دەنا دانیشتوانی ناو شارەکه، تا درەنگانیکیش هەر بە شاریان دەگوت (ئەربیل). بە زۆربوونی کۆچی لادییان بۆ ناو شار، بەرەبەرە بەکارهێنانی هەولێریش بۆ ناوی شارەکه، بۆری بە ئەربیل داو، پتر لە ناو شار بەکارهات. ئیستا خەریکه لای نەتەوهپەرستانی توندپەرەو، هەولێر دەبێتە ناوه کوردییەکه، لە بەرامبەر ناوی کۆن و میژووویی ئەربیل، که بەرەبەرە بە زمانی خەلک نااشنا دەبێت و، وهکو ناویکی بیگانه تیێ دەرواندرییت. بۆ زانیاری میژووویی پتر با سهیری ئەربیل بکهین.

ئەربیل: ناوی هەرەکۆن و میژووویی شاری هەولێرە. ناوی هەرە باوی ئەمپۆی شارەکه، لای دانیشتوانەکهی هەولێرە. ئەربیل وهکو ناوی شارەکه، لە سەرچاوهکانی پێش میژووو، و سەدهکانی ناوهراست، بە فراوانی دەبیندرییت. هەموو گەڕیدە و نووسەران، بە نووسەری لەدایک بووی ناو هەولێریش، واتا ئیبن مستهوفی، شارەکهیان بە (ئەربیل) ناسیوه. لە سەرچاوه میژوووییەکاندا ناوی ئەربیل، بە چەند شیوهیهکی لیک نزیك هاتوو، وهک ئەربیللا، ئۆربیللا، ئەربل، ئیربیل و ئەربیل. وشە ی لیکدراوی (ئەربانیلۆ) درۆیهکی زهق و ساختهکاری، سەرچاوه میژوووییە عارهیهکانی عیراقه، بۆ به عارهیهکردنی میژووو و ناوی شارەکه و ناوچهکه، دەنا له هیچ تابلۆیهک، یان دهقیکی میژووویی کۆندا، چاومان به ئەرهبهعه+ ئیلو نهکهوتوو. ئەربیل به یهکیک له شاره ههره کۆنهکانی سهر گۆی زهوی دادهندرییت، که ههرگیز چۆل نهبووه و، ژيان تییدا ههر بهردهوام بووه. کۆنترین ناوهاتنی شارەکه، له بهلگهنامهیهکی سومیری بیندراوه. کاتیکی که پاشای ئور، ئەمەر - سین له سالی دووهمی پاشایهتی خۆیدا (دهکاته نزیکهی ۱۹۷۵ پ.ز) پهلاماری ئەرپیلی داوه. ناوی شارەکه به شیوهی urbilum، ئوربیلوم هاتوو. هەر له سەرچاوهی دی سومیری ناوهکه وهکو urbelum،

ئوربیلومیش هاتوو. هه‌ندیک له شاره‌زایان وای بو ده‌چن که ناوه‌که له دوو وشه‌ی لی‌کدراوی سومیری ur، ئور به واتای شار و bela، بیله به واتای هه‌وراز، به‌رزایی، سه‌روهه. باکوور هاتوو. واتا ئه‌و شاره‌ی که له سه‌روهه‌یه. له به‌لگه‌نامه ئه‌که‌دی و ئاشورییه‌کاندا، ناوه‌که بوته arbauilu، ئه‌ربه‌ویلو. گوکردنی ناوه‌که، هه‌ر ناوه‌کونه سومیرییه‌که‌یه و گوپراوه. دیاره ئه‌م ناوه‌یه که میژووونوووسانی عاره‌ب پێیان خوشه به (ئه‌ربه‌ع ئیلۆ، ئه‌ربا ئیلۆ) بیخویننه‌وه، بی ره‌چاوکردنی ئه‌وه‌ی که، ناوه‌که له شیوه‌یه‌کی پیشووتریه‌وه هاتوو. دوا ئه‌وه‌ی شاره‌که ده‌که‌ویته دست‌گه‌لانی هیندۆ ئه‌وروپی، ناوه‌که دیسان گوپانی به‌سه‌ردادیت. له نوسراوه‌کانی میدی - ئه‌خمینی و په‌هله‌ویدا، ئه‌ربیل بوته arbaira، ئه‌ربه‌یره .

به باوه‌ری من، وشه‌ی ئه‌ربیل، وشه‌یه‌کی لی‌کدراوه و له دوو به‌ش پێک هاتوو. به‌شی یه‌که‌می، یان وشه‌ی یه‌که‌م "ئور" به زمانی سومیری، واتای (شار) گه‌یاندوو. هه‌روه‌ک ناوی شاری ناسراوی سومیریان ئور یان شاری ئورۆک. له‌وانه‌یه تا ئیستا خه‌لک به وردی سه‌رنجیان نه‌دابیت، دهنه له ده‌وروبه‌ری هه‌ولیر، گه‌لیک ئاوی میژوویی و کۆنی دیش هه‌ن، که شیوه‌یه‌کی گوپاوی ناوی (ئور)یان پێوه‌یه. وشه‌ی ئور له کوردی بو (هه‌ر، هه‌، ئار) ده‌گوپیت. له‌و ناوانه‌ی دی که (ئور)یان تیدا به‌کار هاتوو، نزیکتیرینیان له ئه‌ربیل، بریتیه له شوینه‌واره میژووویییه‌که‌ی (هه‌رشه‌م). ناوه‌که له بنه‌ره‌تا (ئور + شه‌م) بووه، به واتای شاری شه‌م. شوره‌ی پانی شاره‌که، هیشتا ماوه و ده‌ببندریت. ناوبانگی گه‌وره‌ییشی له ده‌ربرین و ئیدیومی زمانه‌وانی زمانی کوردیدا پارێزراوه. له ولاتی کۆیی، ئه‌گه‌ر شوین و خانووبه‌ره‌یه‌ک، یان شتی‌ک گه‌وره و ریکوپی‌ک و به نرخ بیت، ده‌لین (ئوی، ده‌لینی دیری و هه‌رشه‌مه). هه‌روه‌ک به گویره‌ی بوچوونیک، ناوی گوندی ناسراوی (هه‌رمۆته) ش له (ئور + مۆته) هاتوو، به واتای شار،

یان ئاوايي (مۆته). ديسان هەر به هه مان شپوه، ناوی گوندی ناسراوی (ههرتهل)ی لای بېتواته، بریتی بووه له (ئور + تهل). گوندی (ئارماوان)ی لای شهقلاوهش، له (ئور + ماوان) هاتووه، به واتای شاری ماوان. ههروهک شاری میژووویی (ئهراپخا)ی نزیک کهرکوکیش، (ئار + ئاپخا) بووه، به واتای (شاری ئاپخا). ناوی دی لهو جوړه، له گوشه و کهناری کوردستان هیشتا ده بیندیرین. وهک (ئهرمشتی) له بادینان که بریتی بووه له ئور + مشت + ی.

ناوی (ئور) به واتای شار، له شارستانییه ته کۆنهکانی دیش ده بیندیریت، که بیگومان له زمانی سومیریه وه وهگرراوه. بۆ نمونه ناوی کۆن و عیبری شاری قودس، واتا (ئور + شه لیم)، به واتای شاری ئاشتی. وشه ی دووهمی ناوی ئه ربیل، بریتییه له (ئیل یان بیل)، که ديسان راسته وخۆ له ناوی گۆراوی خوداوهندی گه وره ی سومیریان (ئهن لیل)ه وه هاتووه. ناوی ئه و خودایه، له هه موو فه ره نکه کانی دی ناوچه که پارێزراوه و ماوه، دیاره به که می گونجانن و گۆران له گۆکردندا. ده بینین ئه نلیل له زمانی ئه که دیدا بۆته (ئیل). له زمانی عیبریشدا هەر به (ئیل)ی ماوه ته وه، وهک له ناوی (ئیسرا + ئیل) به واتای (به نده ی ئیل، یان خودا) ده بیندیریت. یان ناوه عیبرییه کانی جوبرائیل، میکائیل و هیدیش. له زمانی فینیقیشدا ناوه که بۆته (ئیلات)، که ناوی خودا بووه. لای هۆزه سامییه کانی نه به تی بۆ (ئه للات) گۆراوه. وشه ی عاره بی بۆ ناوی خودا (ئه للا، الله) ش هەر له هه مان ناوه وه هاتووه. پێش ئیسلام (اللات، ئه للات) یه کێک بووه له بته ناسراوه کانی خانه ی (که عبه). ئه مانه هه موویان هه مان ناوی خودای کۆنی سومیریان بوون. که واته واتای ناوی هه ولیر بریتییه له (شاری خودا). ئه مه ش ئه وه ده گه یه نی که له بنه ره تا به شاری هه ولیر گوتراوه (ئورئیل یان ئوربیل)، که (شاری خودا) ده گه یه نی. به مجۆره گۆکردنی (ئورئیل) به ره به ره بۆته : ئوربیل، ئوربیلوم. ئه ره به ویلو، ئوربیل، ئوربیللا، ئه ربیل و

ئەربیل. تا ئەربەبەرە و هەربەبەرە و هەرۆبەرە. ئینجا هەرۆبەرە ،
 هەرۆبەرە. هەرۆبەرە و هەرۆبەرە، یان شۆبەرەک لە شۆبەرە گۆرانەکانی
 سەرەو.

له شوینیکدا له مهسعوود محهمه دیان پرسپوه: چی دهزانی دهربارهی خوینهری خوت؟

نووسینی: مهسعوود محهمه

مهسعوود محهمه: خوینهرانی من فرهجورن، ههیه نهیاره، به گشت نووسینیکم ههناسهی سوار دهبیئت، ههیه بی چ هویهکی من دهربارهی خومی بزائم، دلریش بوختانکاری لای دهسهلاته، ههیشه ههراسانه، چونکه له و باسانه نادویم ئه و پپیخوشه. ههیه تهماشچی پهسهندکار، ههیه تینووی نووسینهکانمه و چاوهنور. ههستهدهکم ژماره ی ئه و رۆشنییرانهی له نووسینهکانم دهگهرین، ژماره یان زیاده کات. خه لکی ساکار، له و لاوانه ی به پهیره ی فهرهنگیدا هه لدهکشین، به تاییه تی له کورد، له نیویپووی خوینهراندا نیستا به رههستن. ئه مانه داواکاریان زور بووه له نمونه ی به رهه مه کانم وارووی خومی له سه ر بی، منیش دهیاننیرم بو لاوانی نه دیوو.

نیزیکه ی دووسه دوپه نجا نمونه ی دوا به رهه مم به ناوی (بو گورباشو فی مهزن: له گه ل سلا و ریز) به دیاری چوون، به ر له وه ی به ک فلس له دا هاتی کتیبه که م بیته ده ست. ئه مه ش نوو کته یه کی هینایه وه یادم که ده لی بابایه ک سه ردانی دوستیکی نیگارکیش ده کات له ستودیوکه ی، ده بینئ پریه تی له تابلوی نایاب. میوان به هونه رمه ند ده لی: دیاره کاتی خوی باشت لی فرۆشتوون. نیگارکیش له وه لامدا ده لی: به لی، ئه مرۆ کو ت و کراسیکم فرۆشت. به لام دوا به شی به رهه مه که له ده ستیکی باشت بوو. کتیبه کان له بازاردا نه مان، مه گه ر چند دانه یه ک نه بیئت لای خوم گلم دانه وه... ئه و خوینهرانه ی باوه ریان به دروستی نووسینی من هه یه، ترسی ئاشکرکردنی لایه نگیریان بوم به نووسین نه شکان دووه. یه ک له هوکاره کان ده گه ریته وه بو ملکه چیه کی درپژخایه نی چاپه مه نی - به تاییه تی کوردیه کان - و مه لبه ندی فرۆشیاریان بو بیرۆکه ی وه ها که له ده راوی ئایدیولوژییه وه نووسینه کانم ده دزینن.

له م بواره دا، تا راده ی شادمانی به به شی خوم رازیم، چونکه گه ر به ختی خوم له مالی ئه م دونیا یه به سه ر بکه مه وه، ده بینم له بره وی نووسینه کانم به ختیکم هه یه له هه یچ بواریکی دیکه دا نمونه ی نییه.